
SODELOVALNO GOSPODARSTVO IN ZADRUŽNIŠTVO

– U V O D V T E M O –

Meta Kordiš in Ciril Oberstar

Sodelovalno gospodarstvo in zadružništvo

3

– P O G O V O R –

Michael Albert:

»Če pogledamo naokoli, lahko povsod vidimo poblagovljenje tako rekoč vseh vidikov življenja.«

8

– R A Z P R A V E –

Karolina Babič

Zadružništvo kot model in vzor sodelovalnega gospodarstva

25

Franci Avsec

Prispevek k tipologiji zadrug v Sloveniji

46

Žarko Lazarević

Janez E. Krek med imperativom politike in izzivi kapitalizma

70

Jure Stojan

Gospodarjenje kranjskih zadrug pod svitlim cesarjem

86

Marta Rendla

Z zadrugami do rešitve stanovanjskega vprašanja – v tržnem liberalnem gospodarstvu v obdobju med obema vojnama in v socialističnem gospodarstvu v obdobju po drugi svetovni vojni

103

Anja Lazar, Maša Hawlina in Rok Ramšak

**(Kolektivno) lastništvo za vse?
Stanovanjske zadruge – stanovanjska preskrba za ljudi, ne za profit**

119

Martina Malešič

Nedelje prostovoljnega dela. Projekt izgradnje zadružnih domov

133

Urška Purg

»Odgovarjat si mogo ljudem, za vse ...« Povojno delo vodje enote v kmetijski zadruzi

147

Rajko Muršič

Mariborski prepleti vzajemnosti, skupnjenja in dediščinjenja samoniklih glasbenih in drugih alternativ

154

— I N T R O D U C T I O N T O T H E T H E M A T I C I S S U E —

Meta Kordiš and Čiril Oberstar

A participatory economy and cooperativism

161

U V O D V T E M O

Sodelovalno gospodarstvo in zadružništvo

Meta Kordiš in Ciril Oberstar

Živimo v zanimivem in razburljivem času. Času družbenih in gospodarskih pretresov ter vseprisotne podnebne krize. Naše vsakdanje prakse gospodarjenja, reševanja stanovanjskih vprašanj in celo prostočasnih aktivnosti so uokvirjena z neoliberalnim družbenim pogledom. Demokracija in ostanki socialne države so na udaru. Kapitalizem ni tisti ekonomski sistem, ki bi lahko trajnostno reševal pereče okoljske in podnebne težave. Še manj neoliberalna ideologija, ki ga podpira. Stari imperiji se sesuvajo in njihove elite vedno bolj agresivno in brezsravno varujejo svoje privilegije ter se pri tem obračajo skrajno desno. V tem obratu za seboj (in za nos) vlečejo (lumpen)proletariat. Levica v agoniji išče prave odgovore in načine, kako mobilizirati ljudi in množice. Hkrati se dvigujejo nove svetovne vellesile in v naletu utrjujejo svojo avtoritarno držo. In vendar lahko zgodovinar na te turbulentne čase gleda bolj vedro, saj ve, da se ob sesuvanju starega sveta poraja nov. Kot pravi znani refren, smo v dobi vodnarja. Iz preteklosti pa tudi iz lastnih izkušenj vemo, da smo močnejši, ko sodelujemo. Ko smo solidarni. Ko se poslušamo. Ko si pomagamo. Ko si medsebojno delimo in izmenjujemo.

Eden možnih, morda pravih odgovorov za bolj pravičen in za okolje ter vsa živa bitja bolj prijazen družbeno-ekonomski sistem je sodelovalno gospodarstvo, kjer se participacija kaže v obliki sodelovanja pri lastništvu, upravljanju, ustvarjanju in potrošnji produktov in storitev.

Kot v svojem prispevku zapiše Karolina Babič, se ravno ob načelu soustvarjanja in skupne potrošnje »pokaže končni smoter participacije kot take, da z njo kot procesom soustvarjanja življenjskih pogojev in načinov življenja tako posamezniki kot skupnosti postajajo avtonomni soustvarjalci svojih življenj«.

Najbolj znani model sodelovalnega gospodarstva, čeprav še zdaleč ne edini, je združništvo. Tudi pri nas je ta oblika najstarejša in hkrati najbolj razširjena – ugotovitev, ki najverjetneje velja v večini držav sveta. Mednarodno usklajena definicija zadrug in temeljnih načel združništva pravi, da je »zadruga avtonomno združenje oseb, prostovoljno povezanih z namenom, da na skupne gospodarske, družbene in kulturne potrebe ter prizadevanja odgovarjajo s podjetjem v skupni lasti, ki ga upravljajo demokratično.« (ICA 2018). Temeljna načela zadruga so: »1. prostovoljno in odprto članstvo; 2. demokratično upravljanje članov; 3. ekonomska udeležba članov; 4. avtonomija in neodvisnost; 5. izobraževanje, usposabljanje in obveščanje; 6. sodelovanje med zadrugami; 7. skrb za skupnost.« (prav tam) V jedru definicije je demokratično upravljanje po principu »en član en glas«, ki je ključno za sodelovalni model upravljanja v zadrugah.

Sodelovalno gospodarstvo, njegove formalne in neformalne oblike dajejo možnosti za drugačne strategije v načinu življenja, medsebojnem sodelovanju in sobivanju, trgovanju, deljenju znanja, védenja in veščin. V okviru zadrug je mogoče skupaj ustvarjati, skupaj trošiti, skupaj bivati, skupaj ustvarjati glasbo ..., ni ga skratka vidika življenja, ki bi se ga ne dalo urediti združno ali skupnostno. Toda ključna pri tem ni le oblika gospodarjenja, ampak tudi etični vidiki sodelovalnega oziroma združnega delovanja, krepitev avtonomnosti posameznika in boljšega življenja, ki je utemeljeno v »radosti ustvarjanja in svobodi delovanja«. Kot take imajo sodelovalne prakse, kot omenja Babič, resen transformativen potencial, tako za posameznika kot za družbo.

V tej tematski številki smo poskušali razmišljati o raznovrstnih praksah participativnega delovanja, od združnega stanovanjskega organiziranja, do kmečkih in kreditnih zadrug, od skupnih združnih domov do skupnih glasbenih ustvarjanj. Sodelovalnega gospodarstva in združništva smo se poskusili lotiti tako teoretično kot praktično, s prikazi konkretnih združnih in sodelovalnih naporov.

Uvod v temo je pogovor z Michaelom Albertom, neutrudnim ameriškim aktivistom, avtorjem slavne knjige o sodelovalnem gospodarstvu *Parecon*, ki v svojih odgovorih pojasnjuje in zagovarja sodelovalno ekonomijo kot model nove družbene in gospodarske vizije razvoja sveta in kot možno alternativno obliko organiziranja postkapitalistične družbe.

V prvem besedilu tematskega sklopa se Karolina Babič v manjšem odmiku od definicij Michaela Alberta loti razlage osnovnih pojmov področja, od razlage sodelovalnega gospodarstva in praks socialnega in solidarnostnega gospodarstva pa vse do opredelitve združništva. Prispevek začena z odgovorom na vprašanje, kaj je participacija, v nadaljevanju pojasnjuje med drugim tudi, kako se socialna podjetja razlikujejo od ostalih, denimo

konvencionalnih podjetij, predvsem pa so v njem predstavljeni različni vidiki, značilnosti, cilji in načela socialnih ekonomij. Ob razdelavi oblik participacije v zadrugah, ki se ji avtorica posveti na koncu članka, nas torej vseskozi opremlja z osnovnim pojmovnim aparatom za razumevanje in vrednotenje področja sodelovalnega gospodarstva, vključno z zadružništvom.

Franci Avsec se v svojem prispevku sprva ukvarja s pravnimi vidiki zadružništva v mednarodnem prostoru in v Sloveniji, ob čemer na kratko povzame tudi razlike med državami in zgodovinski razvoj zadružniškega prava. Večji del prispevka je namenjen analizi finančne strukture zadrug, ki jo izvede na podlagi javno dostopnih finančnih podatkov in lastnih izračunov. Iz analize je razvidna razširjenost zadružništva v Sloveniji in njegov delež v slovenskem gospodarstvu. Avtor prispevek zaključi s skrbno in natančno tipologizacijo zadrug v Sloveniji, pri čemer izpostavi tudi zanimiv pravno-finančni vidik izkazovanja nerazdeljivega zadružnega kapitala. V sklepnem razmisleku nakaže nekaj rešitev, ki bi jih bilo v slovenski pravni model smiselno uvesti v stališča medgeneracijske pravičnosti.

Zadružništva vendarle ne gre preveč idealizirati. Treba se je zavedati, da je produkt kapitalizma oziroma odgovor nanj. To kažejo zgodovinske analize in primeri. Zadružništvo je nižjim slojem na Slovenskem blazilo prehod iz fevdalnih odnosov v denarno gospodarstvo in kapitalizem, spodbujalo solidarnost in izobraževanje. Hkrati pa so lahko zadruge med seboj poslovale nič kaj solidarno, temveč v kontekstu kapitalistične konkurenčnosti. Tako kot se je tega dotaknil Franci Avsec za sodobnost, sta v zgodovinski perspektivi pokazala Žarko Lazarevič in Jure Stojan na primeru kreditnih zadrug.

Žarko Lazarevič v članku ne zmanjša pomena angažmaja Janeza E. Kreka za vzpostavitve zadružnega omrežja, vendar poudari, da brez številnih zavzetih zadružnikov, sprva duhovnikov, pozneje pa šolanih in v Zadružni šoli izobraženih ljudi iz kroga ekonomsko in socialno šibkejših slojev zadružništvo ne bi preraslo v tako gibanje in opolnomočilo mnoge. Zadruga kot skupnost je uveljavljala mehanizme finančne in gospodarne kontrole med svojimi člani. Kdor ni upošteval zadružnih pravil, pa tudi tedanjih moralnih okvirov, je lahko hitro izpadel iz varne mreže.

Jure Stojan z analizo avstro-ogrske statistike predstavi gospodarski model zadružništva in ga po ekonomski, torej finančni uspešnosti umešča v širši kontekst tedanje dualne monarhije. Predstavi tudi dinamiko nezaupanja in sumničavosti med gospodarskimi subjekti in državno birokracijo, ki je želela sistematično zbirati statistične podatke in jih obdelovati. Ugotavlja, da je bilo število zadružnih članov majhno in da so bile zadruge po kapitalski moči skromne in so se z leti vedno bolj odmikale denarnemu gospodarstvu.

Marta Rendla z zgodovinsko analizo stanovanjskih zadrug iz časa kapitalističnega gospodarstva in iz obdobja socializma predstavi zanimiv paradoks. Zadruge do druge svetovne vojne so temeljile na kolektivni samopomoči in sodelovanju njenih članov za rešitev stanovanjskega vprašanja, medtem ko so zadruge v socializmu, kjer se je protežiralo blokovsko gradnjo, predstavljale višji stanovanjski standard v individualiziranih vrstnih hišah, hkrati pa so vplivale na cene nepremičninskega trga, saj so pocenile najemnine in stanovanja.

Anja Lazar, Maša Hawlina in Rok Ramšak se v svojem prispevku z naslovom (*Kolektivno*) *lastništvo za vse? Stanovanjske zadruge: stanovanjska preskrba za ljudi, ne za profit* ukvarjajo s prikazom načel in delovanja stanovanjskih zadrug kot eni izmed bolj učinkovitih alternativnih praks stanovanjske preskrbe. Ob razmišljanju o prednostih kolektivnega lastništva pred individualnim, o solidarnostnem sobivanju nasproti tekmovalnemu obnašanju najemnikov (celo med prosilci za neprofitna stanovanja) se stanovanjske zadruge ponujajo kot praksa upora proti neoliberalizaciji stanovanjskega vprašanja. Zadružna gibanja stanovanjsko problematiko rešujejo od spodaj navzgor, a jim lahko uspe le ob pomoči ustreznih regulatornih politik in zakonskih umeritvah države. Prispevek se ob navajanju zanimivih ugotovitev nedavno izvedenih anket med najemniki in lastniki ukvarja naposled tudi z realnimi možnostmi in konkretnimi predlogi za nadaljnji razvoj zadružnega stanovanjskega sektorja v Sloveniji.

V povojnem socializmu so zadružništvo uveljavljali od zgoraj navzdol, kar je bilo v popolnem nasprotju z zadružnim bistvom in so hote ali nehoti uveljavljali tržne mehanizme in morebiti le navidezno solidarnost in demokratičnost. Ali pa se je ta izoblikovala kljub zahtevanemu prostovoljstvu in samoprispevkom ter splošni družbeni mobilizaciji, kot na primeru gradnje zadružnih domov pokaže Martina Malešič. Gradnja zadružnih domov je hkrati gradila in soustvarjala skupnosti. Stavbo so ljudje že med gradnjo in še dolgo po tem vzeli za svojo – za svoj javni prostor, kjer so v mnogih krajih še danes srce lokalnih skupnosti, kjer se zbirajo ob različnih priložnostih in se s tem dejansko vedno znova udejanja in reproducira ali potrjuje skupnost.

Socialistično protislovje je moč zaznati v etnografski vinjeti Urške Purg. Pripoved vodje enote Kmetijske zadruge Ptuj predstavi delovanje, postopno spreminjanje načina dela in lastno občutenje odgovornosti do mnogo deležnikov v procesu, saj je morala biti sposobna na mestu pretehtati najboljšo odločitev za dobro vseh – sistema in kmetov ter nenazadnje, tudi zaposlenih. Prispevek pa tudi pokaže vlogo ženske v socializmu in patriarhalnem okolju.

Sodelovalno gospodarstvo so tudi neformalne skupnostne prakse, posredovanje vedenja in izkušenj s spomini, ki se lahko s časom manifestirajo v kulturno dediščino in s tem ohranjajo za zanamce. Tako Rajko Muršič v eseju prikaže mariborsko prepletanje vzajemnosti, skupnjenja in dediščinjenja samoniklih glasbenih in drugih alternativnih scen. Razpravo zaključí z razmislekom o tem, kako »venomer pozabljamo, da je zgodovina stkana iz naključij in osebnega nerazumevanja situacij, v katerih se znajdemo. Toda prav nepredvidljivost življenja narekuje naslanjanje na podedovane prakse in zato se kolektivne izkušnje preteklih generacij na nepredvidljive načine pojavljajo v sodobnosti.« Zato je nemara pretekle zadružne prakse in izkušnje, dobre in slabe, smiselno jemati na ta način. Ustvarjalno, solidarno, odgovorno. Šele tako se morda vendarle odpre obet boljše in drugačne prihodnosti za nas vse.

Tema, ki je pred vami, skuša ponuditi nekaj takih vpogledov v izbrane pretekle, nekatere sedanje in v možne prihodnje svetove, kjer participacija ni le pobožna želja, kjer enakopravnost ni zgolj obljuba, skupnostna odgovornost ne prazna beseda in kjer posameznik govori in aktivno odloča s svojim glasom, ki v skupnosti ni preslišan.

Predvojna in socialistična dediščina zadružništva in sodelovalnega gospodarstva je mrtva dediščina, če se o njej ne razmišlja in če se je ne poskuša udejanjati v praksi. Tukaj je opisanih nekaj preteklih in sedanjih poskusov ter nekaj takih, ki bi lahko uspeli v bližnji ali dalnji prihodnosti.

Lektorsko in uredniško pojasnilo bralcem

Tema v tej številki Dialogov obravnava področje sodelovalnega gospodarstva, poimenovanje katerega oziroma terminologija zanj v slovenščini še ni uveljavljena in utrjena. Pri lektoriranju in urejanju te številke smo se tako srečali z neenotno in z jezikovnega stališča nejasno in problematično rabo nekaterih terminov, ki jih pod vplivom angleščine in zaradi slabih (beri: dobesednih) prevodov uporabljajo posamezni slovenski avtorji in so pri tistih, ki pišejo o tem področju, precej razširjeni. Gre predvsem za besedno zvezo *participativna ekonomija*.

Kot kaže naslednje besedilo v tej številki, tj. pogovor z Michaelom Albertom, je treba razlikovati med *participatory economy* (prakso) in *participatory economics* (teorijo). Kot sem že pred leti opozorila v svojem predavanju na Lektorskem društvu Slovenije (prosto dostopno na: <https://www.lektorsko-drustvo.si/predavanja-in-delavnice/tezave-z-laznimi-prijatelji/>) je velika težava, ker številni slovenski avtorji prevajajo angleški *economy* po principu lažnega prijatelja (besede, ki se v različnih jezikih podobno piše in izgovarja, a nima enakega pomena) z *ekonomijo*, čeprav gre dejansko za *gospodarstvo* (prakso). Zaradi tega se termina za dejavnost (gospodarstvo) in vedo o njem (ekonomijo) izenačujeta, kar je za strokovno pisanje neprimerno in škodljivo, hkrati pa se uničuje že ustaljena pomen-ska razlika med tema besedama v slovenščini.

Prevajalka pogovora z Michaelom Albertom Kristina Božič je pojma pravilno prevajala (in pridevnik tudi poslovenila): *participatory economy* kot *sodelovalno gospodarstvo*, *participatory economics* pa kot *sodelovalna ekonomija*. Da bi bralcem omogočili nedvoumno in jasno branje o področju, ki je relativno novo, smo tako slovenjeno terminologijo prenesli na vsa besedila v tem tematskem sklopu, kar pomeni, da smo pri nekaterih avtorjih pogosto rabo *participativne ekonomije* dosledno zamenjevali s *sodelovalnim gospodarstvom*, *socialno ekonomijo* pa s *socialnim gospodarstvom*. Termin *participacija* smo glede na kontekst ohranili ali zamenjevali s slovenskima sinonimoma *sodelovanje* ali *udeležba*.

Pojmovni samostalnik *gospodarstvo* večinoma uporabljamo v edninski obliki, razen tam, kjer gre za različne vrste oz. pojavne oblike istega pojma.

Emica Antončič



Michael Albert:

**»Če pogledamo
naokoli, lahko povsod
vidimo poblagovljenje
tako rekoč vseh
vidikov življenja.«**

Pogovarjal se je *Matic Primc*

Zdi se, da se svet premika ostro v desno. Pretekle uspehe se spodkopava. Delavske organizacije se borijo za obstanek in delavski razred, čigar koristi naj bi bile smoter obstoja levice, je vse bolj naklonjen desnici kot pa levisi. Demokracija je na udaru. Ekološko sesutje se stopnjuje. Problemov je ogromno, a leвица na Zahodu se zdi ideološko ohromljena. Večina truda organizirane levice gre v boj za ohranjanje ostankov socialne države, v prizadevanja za človekove pravice manjšin in v malenkostno boljši, a še vedno nezadosten odziv na okoljsko katastrofo.

Pregnana v "ekstremno levico" je skoraj izginila ideja, da se je treba znebiti kapitalizma, tistim, ki vendar zagovarjajo njegov konec, pa pogostokrat zmanjka predlogov, kako organizirati postkapitalistično družbo. Sledi pogovor z avtorjem, ki, izhajajoč iz preteklih poskusov ustvarjanja boljše družbe, predlaga novo družbeno in gospodarsko vizijo. Ta je rdeča nit intervjuja.

Michael Albert je neumorni aktivist že od šestdesetih let 20. stoletja dalje. Ko je bil študent na MIT, je organiziral bostonske proteste zoper vietnamsko vojno. Vse odtelej si prizadeva za boljši svet. Je sooblikovalec sodelovalne ekonomije (Participatory Economics) z Robinom Hahnelom in avtor neskončnega števila člankov ter več kot 20 knjig, med drugim *Sodelarstvo: Življenje po kapitalizmu* (*Parecon: Life after capitalism* (2003)) in zadnje *Brez šefov: novo gospodarstvo za boljši svet* (*No Bosses: A New Economy for a Better World* (2021)). Je soustanovitelj *Medija z južnega konca* (South End Press), ki deluje kot institucija sodelovalnega gospodarstva, revije Z in medijskega inštituta Z, trenutno pa je gostitelj podkasta RevolutionZ. Njegovo delo je dostopno, morda najlažje, na strani ZNet.

Michael, se strinjate z zgornjo analizo o stanju levice in kaj je botrovalo odločitvi ustvariti vizijo boljšega gospodarstva?

Glede trenutnega stanja se in se ne strinjam. Kar pravite, drži, a je le del slike. Na levisi ponavadi vidimo grožnje, ne pa znakov napredka. Mislim, da je po vsem svetu vse večji potencial, celo tu, kjer sem, v Združenih državah. Koza-rec je pol poln, pol prazen in včasih smo preveč osredotočeni na praznino, polnosti pa se ne zavedamo dovolj.

To, kar me je vzpodbudilo k pisanju o gospodarski viziji, se vrača k mojim začetkom pred skoraj petdesetimi leti. To me je tudi vzpodbujalo v vmesnem času in ob zadnji knjigi *Brez šefov* (*No Bosses*). Vzpodbuja me tudi zdaj, ko delava ta intervju. Gre za prepričanje, da potrebujemo vizijo, če želimo ohraniti in usmeriti našo sedanjo osredotočenost v to, da v prihodnosti dosežemo to, kar želimo – in še kaj drugega. Vizija boljše prihodnosti ponuja orientir in vodilo. Usmerja našo kritiko tega, kar moramo sedaj prenašati, onkraj tega pa nam omogoča ohranjati pozitivnost namesto zgolj negativnost. Kako lahko zasejemo semena prihodnosti v sedanost, kako lahko dosežemo, da nas bo naš trud vodil, kamor želimo, če se nikoli ne pogovarjamo niti o ključnih delih prihodnosti, ki si je želimo? Ni mogoče – zato potrebujemo fleksibilno, privlačno skupno vizijo upanja, usmeritev, občutek skupnosti in usmerjenosti.

Trdite, da spremembe zgolj v gospodarstvu niso dovolj in idejo sodelovalne ekonomije (participatory economics – parecon) spremlja tudi sodelovalna politična družba, sodelovalno tovarištvo in sodelovalna skupnost. Tudi drugi pisci so se ukvarjali s temi področji, a vi vztrajate, da se mora družbena sprememba zgoditi v vseh okoljih, če ne, bodo spremembe na zgolj eni ravni izničene. Lahko pojasnite?

Mislim, da ima vsako od teh življenjskih področij pomemben vpliv na človekove okoliščine in možnosti. Še več, vsako področje ima vpliv, ki seže tudi v družbo. Vpliva na druge in lahko v mnogih situacijah in prostorih druge vplive pomnoži. Če ignoriramo eno področje in pustimo, da je krivično ter zatiralsko, vpliva to na vso družbo in tudi na možnost, da se vrnemo k starim načinom. Potem je tu še en razlog, zakaj se morajo gibanja ukvarjati z vsemi štirimi področji. Vsako vpliva na veliko število ljudi, potiska nekatere v nadvlado in ostale k temu, da ubogajo vzdolž določenih odnosov, ki jih določa – na podlagi hierarhij spola, rase, spolnosti, nacij, avtoritet in razreda. Če želimo doseči temeljne spremembe, institucionalizirati nove svobodne družbene odnose, bo to zahtevalo, da se povežemo vsi, na katere to vpliva. Mislim, da je celo potrebno, da vsaka skupina zahteva ne zgolj spremembe na področju, kjer se sama čuti najbolj zatirano, ampak tudi spremembe na področjih, kjer drugi čutijo, da se jih najbolj zatira.

Če se vrneva na področje gospodarstva, ki se ga dotika največji del vašega dela. Ali lahko definirate sodelovalno ekonomijo? Kakšne institucionalne spremembe bi vključevala?

Sodelovalna ekonomija je predlagana alternativa tako kapitalizmu kot tudi temu, kar se je poimenovalo socializem 20. stoletja. Bolj ali manj predlaga, katere ključne gospodarske koncepte morajo nadomestiti drugačni pojmi, če želimo, da bo novo gospodarstvo ljudem ponujalo nadzor nad njihovimi življenji, pravične prihodke in okoliščine, raznolike družbene odnose, solidarnost, ekološko trajnost in dostojanstveno sodelovanje.

Ključni koncepti in institucije, katerih menjavo zahteva sodelovalno gospodarstvo, so:

Zasebno lastništvo produkcijskih sredstev, saj to samo po sebi in neizogibno spremeni lastnike v dominantno silo, ki si neprenehoma veča bogastvo.

Avtoritarno odločanje v delovnih okoljih, ki delavstvo zvede na podrejeno poslušnost.

Korporativna delitev dela, ki da moč nekaterim, medtem ko jo odvzame mnogim, in s tem ustvari nemočen razred delavcev med delom in kapitalom.

Nadomestila za lastnino, moč in izdelek.

Tržišča in/ali centralno načrtovanje porazdelitve, ki sprevržejo motive, podpirajo bogatenje peščice in povzdignejo posameznike nad večino. Ključni nadomestni pojmi, ki jih sodelovalno gospodarstvo predlaga, da nadomestijo, kar zavrača:

Produkcijska bogastva naj veljajo in bodo obravnavana kot skupno dobro, kar pomeni, da delovišča, orodja, sredstva in tako naprej niso v zasebni lasti. Delavci in potrošniki uporabljajo samoupravljanje glede gospodarskih izbir prek lastnih institucij, delavskih in potrošniških odborov tam, kjer delajo in kjer živijo.

Nov način organiziranja dela, ki nadomesti to, kar danes imenujemo korporativna delitev dela, ki petino delavstva opolnomoči prek njihovega dnevnega sodelovanja, medtem ko je štirim petinam odvzeta moč, kar pomeni, da prvi vladajo nad drugimi. Novi način organizacije dela bi lahko imenovali uravnoteženi delovni modeli – gre za to, da imajo vsi, ki delajo, na voljo priložnosti, ki jih pripravijo, s kombinacijo nalog, ki jim dajejo in jemljejo občutek moči, da polno in enakopravno sodelujejo pri sprejemanju odločitev, kot vsi ostali. Nov razmislek o prejemku, ki ga ljudje dobijo v zameno za to, kako dolgo in trdo delajo, kako težki so delovni pogoji njihovega družbeno cenjenega dela, ne pa za to, ker imajo bogastvo, moč ali so nekaj dosegli/naredili.

Ter nenazadnje, nadomestiti trge in centralno načrtovanje z novim pristopom k razdelitvi, o kateri se delavski in potrošniški odbori skupaj, učinkovito in demokratično dogovorijo o tem, kaj je ustvarjeno in kaj se porabi, in ob upoštevanju drugih zaželenih institucij.

V celoti gre za predlog, da te institucije ponudijo nekakšen delovni oder, ki se mu lahko doda še poljubne dele, odvisno od izkušenj in želja sodelujočih, tako da ima celotno raznoliko gospodarstvo čim več kreposti, ki si jih želimo.

Te kreposti pa so?

Da vsi ljudje skupno samoupravljamo svoja življenja. Da prejmemo pravičen del koristi in pomoči skupaj s pravičnim deležem bremen gospodarskega delovanja. Da ljudje uživamo raznolike pogoje in odnose. Da smo del človeške skupnosti, v kateri ima vsak član koristi od napredka, ki ga dosežejo ostali člani, in obratno. Da se krepi solidarnost in medsebojna pomoč. Revščina izgine in ostaneta zgolj enakopravnost in enakost možnosti. Dostojanstvo in spoštovanje nadomestita poblagovljenje in poniževanje. Ali lahko organiziramo naša gospodarska življenja – ali bolje naša življenja v vseh pogledih – na način, da se krepijo in vzpodbujajo te cilje? Vizija trdi in pokaže, da lahko, ter razjasni, kateri so ključni in nujni koraki.

Institucije in koncepti, ki jih predlagate, si zaslužijo nekoliko več pojasnil. Nekateri, denimo skupno lastništvo proizvodnih sredstev in samoupravljanje, so že obstajali v preteklosti v jugoslovanskem tržnem socializmu, v katerem smo mnogi živeli in imamo z njimi izkušnje – Jugoslavija je razpadla in mnogi dvomijo, da bi nas lahko ponovitev privedla do boljše družbe. Kakšni so vaši razmisleki o tem in zakaj je jugoslovanski poskus propadel? Kako bi vaša vizija preprečila, da se to ponovi?

Če pustiva ob strani nespremenjene značilnosti drugih vidikov življenja in se osredotočiva samo na gospodarski del: če postaviš pol mostu, tudi štiri petine in želiš iti preko, boš utonil. Ne bi se pretvarjal, da lahko razlagam Jugoslavijo, a verjamem, da je bilo mostu zgolj za polovico. Ohranilo se je korporativno delitev dela in trge, medtem ko se je odpravilo zasebno lastnino in slavilo demokratično sodelovanje. V mnogih pogledih je šlo za pogumen, premišljen trud, a vseeno pol mostu ne bo dovolj za dosego nasprotnega brega. Ker se ni odpravilo korporativne delitve dela, je, kot ga imenujem, jugoslovanski organizacijski razred sčasoma postajal vse močnejši in istočasno vse bolj odmaknjen in zaničljiv do jugoslovanskega delavskega razreda. V svetu, ki mu vlada kapitalizem, je jugoslovanska elita videla, da bi ji preoblikovanje kapitalizma omogočilo, da si pridobi še več moči in bogastva, istočasno pa je verjela, da si zasluži vse, kar lahko dobi. Zato, četudi drži, da sodelovalno gospodarstvo postavlja v ospredje to, kar imenujemo produktivno skupno dobro, ki je variacija na jugoslovansko družbeno lastnino, in četudi postavlja v ospredje odbore, ki so variacija jugoslovanskih svetov, so razlike med sodelovalnim gospodarstvom in jugoslovansko potjo velike in zgovorne. Sodelovalno gospodarstvo zavrača trge in korporativno delitev dela, s tem pa umakne, kar je pokvarilo upe tudi najboljših jugoslovanskih vizionarjev. Na nek način ni zelo drugače od pojasnjevanja sovjetskega neuspeha. Tudi oni so se zavezali brezrazrednosti. Njihova ustava je prav tako dala delavcem precejšnjo moč. A imeli so centralizirano načrtovanje in ohranili so staro korporativno delitev dela, tako da, tudi če ne bi uvedli avtoritarnih političnih odnosov, s katerimi so dodatno skvarili učinke, bi bil njihov gospodarski poskus obsojen na razredno vladavino. Enako velja za Jugoslavijo, stara delitev dela se je ohranila skupaj s trgi in centraliziranim načrtovanjem. To je, četudi zoper voljo večine prebivalstva, podrlo možnost za dosego zelenih ciljev.

Ni dovolj, da se znebimo lastnikov, da damo prednost demokraciji in sodelovanju ter si prizadevamo za enakopravnost, pravičnost in enakost možnosti ter sprejememo primerne politične ukrepe. Vse to je le pol mostu. Če se ob teh spremembah ohranijo delitev dela, trgi ali centralizirano načrtovanje za razdelitev, potem bodo te strukture spodnesle pozitivna prizadevanja za brezrazrednost, enakopravnost in pravičnost, četudi bo to v nasprotju z željami sodelujočih.

Je skupna lastnina proizvodnih sredstev orodje za prenos produktivnih sredstev družbe na polje demokratičnega odločanja? Kaj bi to spremenilo?

To, kar imenujem produktivno skupno dobro, ima dva glavna vidika. Pri prvem gre za to, da se odstrani neverjetno moč in bogastvo ter nagnjenost k samopovelečevanju, ki jih zasebna lastnina nudi lastnikom – kapitalistom. Drugi pa želi doseči, da se produktivna sredstva obravnava na način, ki sporoča vsakomur, ki jih želi uporabljati, dobro, predlagate uporabo toliko orodij, sredstev, delovnih mest, delavcev in delavk ..., da boste ustvarili te izdelke, denimo avtomobile, violine, karkoli. Družbi predlagate, da se uporabi toliko skupnega dobrega za te in te pomembne rezultate. Zada je zaveza, da se bo vse rabilo odgovorno. Ljudje si bodo želeli in bodo imeli koristi od izdelkov. Ne bo se po nepotrebnem trošilo produktivnih sredstev za doseg končnega rezultata. Družba se strinja. Do te točke vse deluje. Proizvodnja za uporabo, za človeški razvoj in dobrobit. A obstoj produktivnega skupnega dobrega v našem novem sodelovalnem gospodarstvu predpostavlja, da tudi drugi akterji kot doslej – ker kapitalistov ni več – sodelujejo pri tej odločitvi. Potrebujemo metode za presojo, ali so produkcijski načrti odgovorni – ki ne diktirajo niti ne posegajo drugače v samoupravljanje, enakopravnost in enakost možnosti ter v druge cilje. Zato sodelovalna ekonomija predlaga sodelovalno načrtovanje.

Dobro, poglejmo sodelovalno načrtovanje. Zakaj bi odpravili trge? So institucija, ki jo uporablja vsaka država na svetu in glavna alternativa – centralizirano načrtovanje je propadlo. Zakaj je potrebno nadomestiti trge?

Nekoč je bilo razširjeno tudi suženjstvo. Razširjenost še ne pomeni, da je nekaj vredno ali nujno. Ne gre le za razširjenost trgov, ampak tudi za posledice te rabe. Če pogledamo naokoli, lahko povsod vidimo poblagovljenje tako rekoč vseh vidikov življenja in atomizacijo ljudi v antidružbene tekmece, namesto da bi bili tovariši, ki gojijo skrb drug za drugega. Vidimo razredni razkol, ko petina zaposlenih, ki jim pravim organizacijski ali upravljavski razred z močjo, vlada nad preostalimi približno štirimi petinami, ki jim pravim delavski razred brez moči. Vidimo odtujenost rezultatov dela od človeške dobrobiti in razvoja ter njihovo povezanost z dobički in ohranjanjem razredne hierarhije. Vidimo razgradnjo tkiva, ki povezuje naš obstoj, ob ekoloških nočnih morah. Trgi, kot delujejo, neizogibno povzročajo vse to. Ne gre za odraz slabo delujočih trgov, ampak za posledico dobro delujočih trgov. Res je, trgi ustvarijo določeno urejenost gospodarskega življenja. A cena, tudi stranske posledice, je tako visoka, da sem prepričan, da moramo najti nekaj boljšega. Če povzamem, trgi in centralizirano načrtovanje je potrebno nadomestiti, saj oba sama po sebi zaradi njune logike in delovanja preprečujeta ali celo men-

drata cilje enakopravnosti, pravičnosti in enakosti možnosti, samoupravljanja, ustvarjanja družbenosti, skrbi za okolje in brezrazrednosti. Res je, trgi so povsod – a prav tako sta povsod človeška in okoljska škoda, ki ju ustvarjajo.

Kako bi sodelovalno načrtovanje delovalo drugače od trgov in zakaj bi bilo boljše?

Sodelovalno načrtovanje je postopek, med katerim delavski in potrošniški odbori predlagajo lastno delovanje, dobijo povzetke predlogov drugih, izboljšajo in oblikujejo nove predloge, dobijo nove predloge drugih in to ponavljajo, dokler ne pridejo do skupno določenega načrta. Nato so še metode in postopki, da se načrte popravi v naslednjih letih, upoštevajoč nove ali nepredvidene okoliščine ali spremenjene želje.

Kako bi podjetja delovala? Če ne bi tekmovala med seboj na trgu, kako bi izbrali, katera podjetja je smiselno ohraniti, katera pa zapreti? Bi vseeno morala ustvarjati presežek prihodkov, tudi če tega nato ne bi dobil lastnik? Bi jim sploh bilo treba ustvarjati ta presežek?

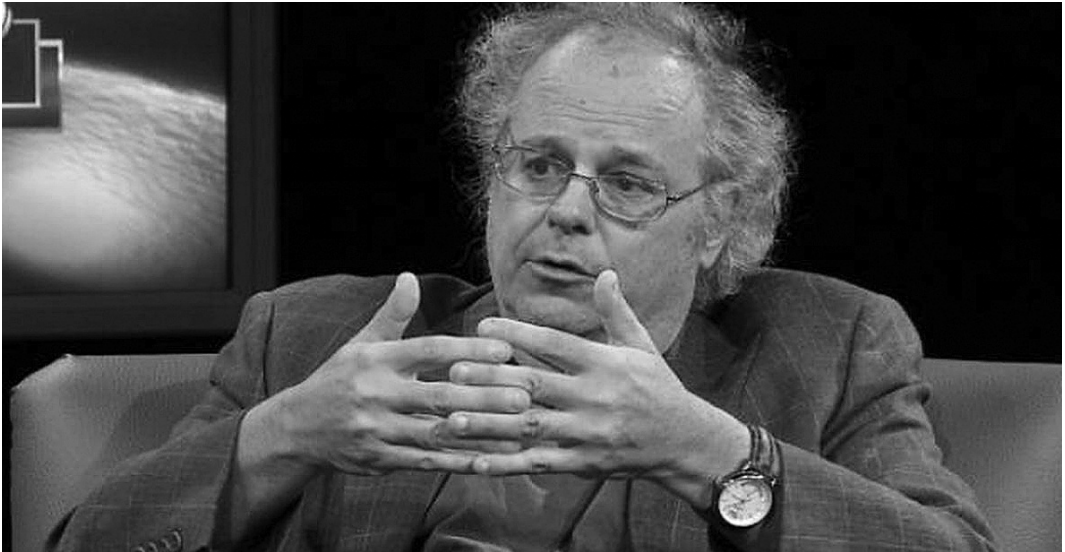
Podjetja bi sodelovala v postopku načrtovanja. Načrt, ki bi iz tega izšel, bi jih usmeril: dobro, predlagali ste to s takšnimi vložki; med postopkom družbenega načrtovanja je bil vaš predlog potrjen kot družbeno odgovoren: uporabili boste del družbenega produktivnega javnega dobrega z namenom ustvariti nekaj, kar si ljudje želijo – in to na način, ki ne troši niti produktijskih sredstev ne uporablja nezadostno. Delovna mesta bi imela lasten produkcijski načrt, ki se ga lahko kasneje prilagaja na podlagi novih okoliščin. Gre za daljšo zgodbo, ki jo tu močno povzemam, a dejstvo, da je prihodek delavcev odvisen od te vrste družbene odgovornosti, pomeni, da podjetja nimajo vzpodbude niti razloga, da bi poskušala pretentati potrošnike v nakup ali da bi uporabljala slab material, onesnaževala ali neprimerno odlagala smeti ali izkoriščala delavce in podobno. Najboljše za vsakega vpletenega posameznika je dejansko najboljše za vse in obratno. Družba ima nedvomno koristi, ko se vložki združijo in se ustvari več končnega rezultata – a vložki so tudi ljudje, zato so učinki dela na ljudi pomembni, kot tudi cena onesnaževanja in podobno. Ob sodelovalnem načrtovanju ni ne tekmovalnosti ne prevar. Kar vzpodbudi in nagradi odgovorno ravnanje, je skupna vpletenost v odločanje in odsotnost načinov za samopovečevanje ter prisotnost skupnih, bolj kot nasprotujočih si motivov. Če podjetje ne uspe predlagati sprejemljivega niza aktivnosti, ki naj bodo del družbenega načrta, lahko poskusi znova ali preneha z delovanjem.

Ali razumem prav, da ta pristop pomeni, da bi bila trgovska izmenjava med posamezniki prepovedana? Torej mi ne bi bilo dovoljeno neposredno prodati star avto ali ponuditi učenja matematike v zameno za plačilo?

V sodelovalnem gospodarstvu bi delo, ki bi uporabljalo produktivna javna dobra, opravljali delavci, ki bi bili člani delavskih odborov, povezanih v zvezo, ki bi sprejemala načrte v sodelovalnem postopku načrtovanja. Potrošnja bi se skladala z zasluženimi, pravičnimi prihodki od dela na delovnih mestih, ki bi jih vodili delavski odbori, in s prihodki tistih, ki ne bi mogli delati. Predstavljam si sodelovalno gospodarstvo v sodelovalni družbi, kjer obstajajo prenosljiva sredstva za nakupe in kjer so aktivnosti, ki ste jih omenili, dovoljene. Mislim, da ne bi bilo potrebe posebej urediti takih dejavnosti in morebitnih negativnih posledic. Zagotovo bi lahko obstajali prostori za vračilo in porazdelitev napačnih nakupov ter delovna mesta, ki bi nudila poučevanje, in prepričan sem, da bi bilo to bolje v vseh pogledih kot individualistični pristopi. A bomo videli. Po drugi strani, če gre vprašanje v smeri, ali lahko Novak Djoković prodaja ure tenisa za prihodek ne na podlagi tega, koliko časa dela, kako trdo in v kako težkih pogojih, ampak ker si ljudje želijo dostop do njegovega posebnega talenta, potem bi rekel, ne – to bi bil spolzek teren v mladem sodelovalnem gospodarstvu, četudi kasneje, v vzpostavljenima sodelovalnem gospodarstvu in sodelovalni družbi, to ne bi bilo več spolzko področje. A vprašanja ostanejo – kje so igrišča, na katerih Novak uči, kdo ima teniške žogice in podobno. Tudi če zasluži ogromno denarja, ki ga nato potroši, tako da vsi opazijo, bo očitno, da goljufa družbene vrednote. Občutno večja potrošnja kogarkoli, ki ne goljufa, ni mogoča. Tudi če mu je mar zgolj zase – bi bilo zanj smiselno, da postane antisocialen, da se vede na družbeno škodljiv način za take nepomembnosti? Kar se mi zdi pomembno in je del mojega predloga, je to, da na kratki rok, preden so dosežene enakopravnost, pravičnost in enakost možnosti ter dokler vztrajajo stari odnosi, bo na novo porajajoče se sodelovalno gospodarstvo morda moralo prepovedati takšne družbeno škodljive poti, a v vzpostavljenem sodelovalnem gospodarstvu bo tudi brez pravil že sama struktura odnosov in vzpostavljena kultura vpletenosti in razmerij enakopravnosti ter pravičnosti zelo verjetno preprečila, da bi bilo treba tati takšne izbire.

To se vseeno zdi velika obremenitev in omejenost posameznikovih možnosti. Ali ne omejuje to svobodne pobude, ki bi jo lahko omogočali z dopuščanjem zasebnih izbir? Zakaj se vam zdi pomembno, da teh ni?

Vsaka zakon in vladavina prava omejujeta svobodno pobudo, razen in dokler nobena pobuda ne bi več kršila vladavine prava. Prepoved imeti sužnje krši svobodno pobudo in izbiro tistih, ki bi hoteli imeti sužnje, četudi osvobaja



vse, ki bi bili zaslužnjeni. Ko enkrat ni več nagnjenja ali želje imeti sužnje, lahko o potrebnosti zakona debatiramo. Zato mislim, da bo nagnjenost k takšni svobodni pobudi izginila, ko se sodelovalno gospodarstvo vzpostavi. A na začetku je verjetno, da bo izrecna zadržanost pomembna, saj je logika delovanja zunaj gospodarskega sistema ta, da se počne tisto, česar sistem ne upošteva. Pod kapitalizmom ali socializmom dvajsetega stoletja je to lahko nekaj pozitivnega, saj bi morali ceniti marsikaj, česar ti sistemi ne dopuščajo; marsičesa, kar ti sistemi dopuščajo, pa ne bi smelo biti. Omejitve so potrebne. A v sodelovalnem gospodarstvu bi poskusi služiti prihodek, ne da bi bili del delovnega okolja delavskega odbora in ne da bi sledili načrtom ter ostalemu, izhajali predvsem iz motivov dobiti neuravnotežena dela, nepravične prihodke, onesnaževati ... Četudi bi se zdelo neškodljivo, je v tem določen antisocialen vidik. Zato bi dodal, da bo sodelovalno gospodarstvo, poleg nešteti lastnosti, ki se jih bo dodalo na petstopenjsko ogrodje temeljnih institucij in konceptov, ki so bili omenjeni, verjetno oblikovalo tudi načine, da ljudje na praktične in priročne načine dosežejo popolnoma smiselne želje – da denimo dobijo nekaj v zameno za nekaj, česar si ne želijo več –, ki jih delno ogrodje ne omejuje, niso pa nerazumne – take bi bile želje pridobivati nepravičen prihodek ali delovati družbeno neodgovorno.

Če spregovoriva o vaši razredni analizi. V nasprotju z marksistično teorijo trdite, da obstaja še en pomemben razred, ki ga je Marx spregledal, organizacijski oziroma upravljalški razred. Koga imate s tem v mislih, kako ta razred definirate in kaj je njegova težava?

Marksisti pravijo, da lahko lastniški odnosi zaradi notranjih zakonitosti razdvojijo lastniški razred – kapitaliste od nelastniškega razreda – delavcev. Prvi si prizadevajo za dobiček in nadzor, slednji pa se prijavljajo za delo, da preživijo. Ta marksistična analiza drži. In sodelovalna ekonomija pravi, dobro, to se zgodi, in zato raje izberemo produktivna skupna dobra namesto zasebnega lastništva nad produkcijskimi sredstvi. A v gospodarstvu imajo lahko ekonomske vloge še en pomemben učinek, ki ustvarja še eno skupino. Nekaterim delavcem so naložene predvsem naloge, da prenašajo informacije in znanja, zagotavljajo dostop in omogočijo medosebna povezovanja ter prevzemajo aktivnosti, ki jim dajo moč in potrditev. Hkrati lahko drugim delavcem naložijo naloge, ob katerih ti večinoma nazadujejo, ne razvijajo svojih znanj, niso deležni informacij, so izolirani, njihova povezanost z drugimi je zmanjšana in na splošno opravljajo naloge, ki jih izčrpavajo in jim odvzemajo moč. Tako v kapitalističnem gospodarstvu nimamo samo dveh ključnih razredov, ampak tri. Imamo lastnike in delavce, med njimi pa imamo organizacijski oziroma upravljavski razred. Če gremo naprej in gibanjem uspe preseči lastnino kot temelj razrednih delitev s tem, da se znebijo zasebne lastnine nad produkcijskimi sredstvi in ni več kapitalističnega razreda na vrhu, obstajata dve možnosti. Lahko je rezultat brezrazrednost. Lahko pa so rezultat tudi novi šefi, upravljavski razred.

Če imamo lastnike na vrhu in ostale pod njimi, bodo rezultati odražali voljo lastnikov. Povelicevali jih bodo ter poskušali ohraniti tiste spodaj na dnu ... Če predvidimo, da se znebimo lastnikov, a ohranimo monopol nekaterih delavcev nad nalogami in okoliščinami, ki jih opolnomočijo: imamo zgolj nov razred na vrhu, praviloma petino delavstva. Rezultati bodo odražali voljo teh upravljalcev in jih povelicevali ter ohranjali tiste spodaj na dnu ... Iz tega sledi spoznanje, da lahko gremo onkraj kapitalizma po dveh poteh. Ena povzdigne novega šefa na mesto starega. Druga ne prizna šefov, ampak brezrazrednost. Sodelovalnemu gospodarstvu je bližja slednja.

Ideja, ki stoji za uravnoteženimi modeli dela, želi preprečiti vladavino upravljalškega razreda?

Da, natanko tako. Če želimo brezrazredno gospodarstvo, v katerem vsi sodelujejo pri samoupravljanju, ne pa da jih nekaj vlada nad mnogimi, potem si ne moremo izbrati institucij, ki same po sebi delijo delavstvo na nekatere, ki imajo moč, in na večino, ki je brez moči. To, kar v sodelovalnem gospodarstvu imenujemo uravnoteženi delovni modeli, teži k ukinitvi korporativne delitve dela, ki ustvarja neželene razredne delitve. Namesto tega želi vzpostaviti delovna mesta, ki dajo primerjalno gledano ljudem moč in ki tako pripravijo vse člane delavstva, da sodelujejo s samozavestjo, energijo in informacijami pri skupnem sprejemanju odločitev znotraj odborov.

Kako bi torej uravnoteženi delovni modeli delovali? Ali to pomeni, da mora vsak opraviti vse vrste dela in ne bi več imeli specialistov?

Predstavljajte si delovno okolje. Razmislite o vseh nalogah, ki morajo biti opravljene. Te naloge je potrebno razdeliti v delovne obveznosti določenih delovnih mest. Sedaj v kapitalizmu – in v sistemih, ki se jih je poimenovalo socializem 20. stoletja – se je vzelo naloge, ki prenašajo znanje delovnega procesa in vključujejo komuniciranje z drugimi, dajejo dostop do odločevalskih in podobnih spretnosti in ki tudi drugače dajo ljudem, ki jih opravljajo, občutek moči, in se jih je porazdelilo v službe, ki so utrjevale občutek moči. Nato se je ostale naloge, ki ne dajo občutka moči ali ki celo jemljejo ljudem občutek moči, porazdelilo v službe, ki so ljudem odvzemale moč.

Ko to naredimo, se izkaže, da bo delovnih mest, ki opolnomočijo delavce, za petino delavstva, delovnih mest, ki jim odvzamejo moč pa za ostale štiri petine. Prvi bodo prišli na srečanja odborov z načrti, ki jih bodo oblikovali z informacijami o odločanju, povezani z ostalimi in s samozavestjo ter ne izmučeni ... Drugi pa bodo prišli na sestanke odbora, kjer bodo morali poslušati, poslušati, poslušati ali pa bodo zaspali, saj se jim bo zdelo, da morejo le malo prispevati. Sčasoma, razumljivo, prenehajo prihajati. Sčasoma opolnomočeni udeleženci dvignejo svoje plače in si izboljšajo pogoje dela ter se tudi drugače nagradijo, ker se imajo za večvredne, bolj odgovorne ... Če izvedeš revolucijo in vzpostaviš nova delovna mesta z vso dobro voljo in visokimi cilji, kar si jih je mogoče zamisliti, ter poleg tega vpelješ demokracijo in pravične prihodke in tako naprej, a ohraniš korporativno delitev dela, bodo že kmalu tisti z delom, ki daje občutek moči, vladali nad tistimi, ki imajo delo, ki jim občutek moči jemlje. Opolnomočeni delavci bodo postali vladajoči razred in temu se ni moč izogniti tudi, če so bili pred spremembo mnogi med njimi delavski razred – tako glede dela, ki so ga opravljali, kot glede tega, kako so bili vzgojeni. Če so bili že prej upravljalci, bo njihova nadvlada zgolj nastopila močnejše in hitreje.

Dobro, kaj je torej alternativa?

Ne more biti to, da vsak naredi malo vsega. To je nemogoče in celo zatiralsko. In ne moremo biti brez specialistov. To bi zmanjšalo tako rezultate kot kvaliteto in tudi če bi dosegli brezrazrednost, bi bila to osiromašena brezrazrednost. Sodelovalno gospodarstvo vidi konceptualno preprosto in očitno, četudi neobičajno rešitev. Ko je vladajoči razred pridobil svojo moč iz monopola nad produkcijskimi sredstvi, smo vedeli, da je to tisto, česar se moramo znebiti. Upravljalški razred pridobiva svojo moč iz monopola nad nalogami, ki dajejo moč. Torej se moramo znebiti tega. Ne nalog, ampak monopola.

Če se vrnem na izris osnutka. Na naših delovnih mestih, s sezname stvari, ki morajo biti narejene, moramo te zgolj porazdeliti med vse delavce tako, da dobi vsak delavec del nalog, ki dajejo, in del nalog, ki jemljejo moč, tako da delovno življenje nudi vsakemu delavcu primerljivo enako moč kot vsem ostalim. Torej nimamo delitve dela, ki povzroči, da nekateri vladajo nad drugimi, ki jih morajo ubogati, ampak imamo delitev dela, ki povzroči, da vsi sodelujejo.

Je to dosegljivo? Verjamete, da je vsak sposoben opravljati te naloge, ki dajejo moč? Bi jih sploh vsi želeli opravljati?

Zagotovo je veliko stvari, ki jih sam ne bi mogel narediti. Ampak ali bi lahko opravil kombinacijo nalog, ki dajejo moč in ki ne dajejo moči? Seveda. Zakaj pomislimo, da jih ljudje ne bi zmogli opraviti? Ker pogledamo naokoli in vidimo, da okoli osemdeset odstotkov ljudi opravlja naloge, ki jim v resnici jemljejo občutek moči. In vsako sporočilo tako v kulturi kot v izobraževanju nam to pojasnjuje z njihovimi notranjimi ovirami ali omejitvami. Nezmožni so. A to je neumnost.

Nekoč je bila ta ista razlaga dana kot razlog, zakaj katerakoli zatirana rasa ni imela ljudi, ki bi opravljali delo, ki daje moč, in zakaj ženske niso opravljele dela, ki daje moč. Sedaj seveda vsi vemo, da je bila to laž. Odsotnost ljudi na mestih, kjer se je opravljal delo, ki daje moč, ni izšla iz tega, da ne bi imeli zmožnosti opravljati naloge, ki dajejo moč. Izšla je iz tega, da so morali trpeti nepravilne, neenakopravne in neenake, ponižujoče pogoje ter da se jim je nato dovolilo, da opravljajo zgolj naloge, ki odvezemajo občutek moči. Enako velja za člane delavskega razreda, ki so ujeti v take naloge. To odseva družbene okove, ki jih nosijo, ne pa neke izmišljene osebne nezadostnosti, ki naj bi bile prirojene. Misliti, da so bile ženske ali temnopolti v ZDA nezmožni narediti doktorate ali inženirske projekte, bi bilo seksistično ali rasistično, tudi če bi bilo zgolj odraz nevednosti. Danes misliti, da je dvajset odstotkov prebivalstva rojenih v sedlo, da lahko jahajo, osemdeset odstotkov prebivalstva pa je rojenih, da nosijo to sedlo in se na njih jaha, je razredno diskriminatorno. Bodo vsi, ko bodo zagotovljene med drugim enake okoliščine, zadostno izobraževanje in vzpodbudno okolje, želeli opravljati kombinacijo nalog, tako tistih, ki jemljejo občutek moči, so rutinske in vaje iz poslušnosti, kot tudi tistih, ki dajejo občutek moči? Da, mislim, da bodo. Če vprašate ljudi sedaj, glede na trenutno socializacijo, družbeno šolanje, pričakovanja okolice in predvsem nezaupanje do vsega drugačnega, ker bi lahko bilo ukana za še več zatiranja, mislim, da bi mnogi rekli ne, raje bodo delali po navodilih in nato šli domov. A ko delo končno postane družbeno odgovorno, ko bo samoupravljano in pravično poplačano ter bodo ljudje obkroženi z inspirativnim in in-

formativnim okoljem, mislim, da bodo skoraj vsi želeli narediti tudi svoj del nalog, ki utrjujejo občutek moči. In, iskreno, če jih nekaj tega noče, toliko slabše zanje. Kajti na voljo bodo samo uravnotežene službe, saj jih brezrazrednost potrebuje in so družbeno odgovorne.

Trenutno so sposobnosti osemdesetih odstotkov prebivalstva zatrte in neuporabljene, njihova volja pa je podrejena, saj to osemdeset odstotkov služb povzroči ljudem. Dvajset odstotkov jih lahko uresničuje svojo voljo, a morajo za to tiščati k tlom ostalih osemdeset odstotkov in se pri tem odpovedati delom svoje družbenosti in človečnosti. V prihodnjem gospodarskem sodelovanju bodo vsi, ki delajo, ustvarili pravično kombinacijo dela, ki daje moč, in dela, ki jo jemlje. Sposobnosti vseh se bodo lahko razvijale, ne pa dušile, in se jih bo uporabljalo, ne pa zatiralo. To je brezrazrednost.

Obrniva se še k vašim predlaganim normam plačil za delo. Delavci naj bi bili plačani glede na trajanje, trud in žrtvovanje med izvajanjem družbeno koristnega dela, ob tem, da tudi tisti, ki ne morejo delati, dobijo plačilo. Kako bi določili družbeno koristno delo?

Postopek načrtovanja ga določi. Torej odločijo delavski in potrošniški odbori. To, kar si ljudje želijo – če se pri proizvodnji po nepotrebem ne trošijo dobrine – oblikuje družbeno koristno delo. Tako delo zagotavlja ljudem stvari, ki jih želijo, ob upoštevanju tudi osebnih, družbenih in ekoloških posledic in to brez nepotrebnega trošenja. Če kopljem luknje in jih nato zasujem ter si namestim cev, da se ob tem ves čas hladim z vodo, bom morda lahko delal dolgo, trdo in v zelo težkih pogojih, a za to ne bom prejel prihodka, saj ne gre za zaželen del družbenega produkta. Enako velja, če denimo igram tenis. Nihče noče tega gledati, zato za to, da dolgo in z veliko truda igram tenis, ne dobim prihodka. Nadal ga bo morda dobil, jaz ne. Podobno, če moje delovno okolje izdeluje nekaj, kar si ljudje želijo, a počne to brez resnega truda ali pa pri tem onesnažuje ... vse to je pomembno. Ni vsako delo družbeno koristno. In sistem pripisovanja vrednosti to razkrije.

Če se vrneva k normam plačil za delo. Trajanje dela se zdi eden glavnih dejavnikov, ki vplivajo danes na to, koliko smo plačani, po drugi strani je trud in žrtvovanje težko izmeriti, saj sta lahko popolnoma subjektivna. Zakaj se vam zdijo pomembni ti dejavniki? Kaj pravzaprav z njimi nadomeščate?

Za veliko ljudi igra danes trajanje dela glavno vlogo, a zgolj zato ker dobijo prejemek na uro in je to, kar določi, koliko dobijo na uro, praviloma v okviru trga njihova pogajalska moč, na katero lahko vpliva marsikaj. Mi zagovarjamo, da pošten prihodek upošteva trajanje dela, vložen trud in to, pod kako

težkimi pogoji poteka delo ob predpostavki, da je delo družbeno odgovorno. To velja za vse. Ponuja prave vzpodbude, da se dela dobro, trdo in da se ustvarja stvari, ki so zaželeni. S tem se nadomesti to, da se prejme prejemek za zasebno lastnino, ki ga imenujemo dobiček. Nadomesti se prejemanje prihodka za pogajalsko moč, ki jo imaš, če si dovolj močan. In nadomesti celo prihodek za to, koliko z lastnim trdom narediš. Prav to slednje je zanimivo, a naj najprej pojasnim, kaj se zgodi, če se odločimo za prihodek po naši normi poštenosti namesto za prihodek glede na lastnino, moč in končni rezultat. Ni abstraktne norme v knjigi resnic, ki bi ji morali slediti. Tudi ne gre za nekaj, kar je pravilno ali napačno. Gre za to, da razmišljamo, katere norme prinesejo rezultate, ki jih želimo, in katere norme dosežejo ravno nasprotno. Sodelovalna ekonomija trdi, da njena norma poštenosti prinese rezultate, ki bi jih vsak videl kot pravične, končni rezultati pa sledijo brezrazrednosti, kar pomeni, da se skladajo s solidarnostjo ... Sporoča, da nagrajevanje lastnine, moči in donosa ne upošteva teh prizadevanj.

A to bi pomenilo, da bi smetar na uro zaslužil več kot menedžer, ki organizira pobiranje smeti, saj eden dela v težkih in nehigienskih pogojih, drugi pa v klimatizirani pisarni. A menedžer je šel skozi dolgo šolanje, da lahko opravlja svoje delo. Mar to nič ne šteje?

Če predvidiva, da je bilo potrebne mnogo več izobrazbe za eno kot za drugo delo, bi to bilo plačano in tudi upoštevano. A ne pozabite, vsa dela so uravnotežena. Izobrazba ne obstaja, zato, da bi nas delila na tiste, ki pričakujejo, da bodo vladali, in na tiste, ki pričakujejo, da bodo vladani. Namesto tega v sodelovalni družbi izobrazba obstaja, da nam vsem pomaga, da postanemo, kdor želimo biti, da nam pomaga, da delamo, kar želimo in česar smo sposobni. Res je, da bi po naši normi poštenosti tisti, ki dela bolj težaško in neprijetno delo, prejel višji prihodek od tistega, ki dela manj težaško in neprijetno delo. Sedaj v kapitalizmu je ravno obratno. Razlog za to je, da ima oseba, ki ima manj težaško in neprijetno delo, privilegije in moč upravljalvskega razreda – ter zato tudi višji prihodek. V sodelovalnem gospodarstvu, z uravnoteženim delom bi bile te razlike v neprijetnosti in težaškosti dela manjše ter manj pogoste, po normi pa bi ljudje za to delo prejeli višje plačilo. Prav tako sporoča, da ni prav, da smo nagrajeni za to, da smo se rodili z nekim izjemnim talentom ali sposobnostjo, kar govori zgolj o naši sreči na genetski loteriji. Sporoča, da bi morali prejeti prihodek za to, kako dolgo, trdo in pod kako težkimi pogoji delamo tisto, kar se skozi postopek načrtovanja izkaže, da je družbeno odgovorno – ne pa za lastnino, moč ali sam končni rezultat.

Bi lahko bile zadruga seme ali eno od semen, iz katerih bi zrastle novo gospodarstvo. Zadruga upravlja svet članov, ki lahko sprejme kakršnakoli pravila želi glede plačevanja ali delitve nalog. Res je, da morajo še vedno delovati v okviru tržnega sistema, zato je to, koliko vrednot sodelovalne ekonomije bi lahko vključevale, omejeno, a številne organizacije se trudijo v tej smeri. Nenazadnje je bil Medij z južnega konca, ki ste ga ustanovili, voden na podlagi teh načel. Slovenska Iniciativa mestni zbor (IMZ) prav tako deluje na zelo podobnih načelih, četudi ni podjetje.

Eden od sloganov, mislim, da mu lahko rečemo tako, antikapitalističnega delovanja je "zasej seme prihodnosti sedaj". Zato, da, mislim, da so lahko zadruga del tega. Drži tudi, da ne morejo izstopiti iz tržnega sistema, a lahko se zavedajo njegovih problemov in v nekaterih primerih ravnaajo bolj skladno s sodelovalnimi vrednotami, tudi ko kupujejo in prodajajo. Poleg tega lahko nedvomno razdelijo prihodke, kot želijo, in združijo opravila v zaposlitve, kot se odločijo, tako da dosežejo, kar imenujemo pravično poplačilo in uravnotežen delovni model. Pri tem ne gre zgolj za preizkušanje možnosti, ob čemer poteka učenje iz izkušenj, ampak to nudi model, ki lahko služi kot navdih ali zgled ostalim. In ne gre zgolj za vse, kar bi lahko prevzelo združni model. Delovanje po zgledu "semena prihodnosti" komunicira navzven z ljudmi v bolj običajnih razmerah in organizacijah o koristih in možnostih zadrug, kar lahko vpliva na kampanje in zahteve v teh drugih okoljih. Ni lahko, deloma zato, ker se zdi na trenutke popolnoma nasprotno obstoječim vzorcem – in lahko tudi je, odvisno od tega koliko prihodnosti je vpletene v sedanjost. A deloma gre lahko tudi za sovražnost in nerazumevanje, na katera naletimo pri bankah, pa tudi pri davčnih službah ... Medij z južnega konca je vključeval, kolikor je lahko, prihodnosti, in je naletel na te ovire, kot tudi Z in drugi projekti. Ali so navkljub temu koristni? Da, za vpletene, ki lahko samoupravljajo in uživajo v tovarštvu ... In da, zaradi multiplikativnih posledic. A dejstvo je tudi, če postaviš mejo za uspeh, kot jo jaz, bolj ali manj pri dobiti novo družbo, potem – kot je dejala Rosa Luxembourg – izgubiš, izgubiš, izgubiš in zmagaš. A pomembno je, da tudi vsakič, ko izgubiš, če ravnaš pametno, najdeš v tem nauke in semena, ki na koncu prispevajo k zmagi. Tako da gre v resnici za to, da nekaj dosežeš, nekaj dosežeš, še nekaj dosežeš in nato zmagaš.

Če se strinjamo, da je kapitalizem neuspeli gospodarski sistem in ga moramo nadomestiti. Če se strinjamo, da si namesto njega želimo sodelarstvo – sodelovalno gospodarstvo, in želimo doseči tudi spremembe v ostalih treh sferah, ki uokvirjajo sodelovalno družbo. Kje bi začeli?

Take spremembe se ne zgodijo v čarobnem nizu, spontano in naenkrat. Družbene spremembe, tudi revolucionarne spremembe, o kakršnih govoriva, ali

še posebej takšne revolucionarne spremembe terjajo čas in vključujejo mnoge korake, ki temeljijo na neumornem organiziranju in boju. Če zelo strnem, bi preprosto rekel, da se moramo za to, da dosežemo potrebne spremembe v gospodarstvu in v politični družbi, v tovarštvu in skupnosti ter kulturi, boriti za takojšnje spremembe in reforme, da omilimo številne krivice, ki ključno določajo naše družbe, na način, da se razvije želja – osebni zametki za zavzemanje in organizacijska sredstva, da dosežemo še več od zahtevanih takojšnjih sprememb, s čimer se okrepi smer sprememb, ki gredo proti oblikovanju nove družbe, katere ključne značilnosti skupno začrtamo vnaprej, in katere značilnosti vplivajo na in odražajo vsak naš nadaljni korak.

Kako lahko bralci izvedo več o sodelovalni družbi?

Odisno morda, kje so, katere jezike berejo in govorijo ... A v vsakem primeru, obstaja veliko materiala, knjig, člankov, intervjujev, kot je najin – za katerega sem hvaležen – kot tudi razprav, videov in tako naprej. Velik del modernih družb temelji na tem, da se nam ponuja istočasno preživetje in celo nekaj užitka na eni strani, medtem ko se nam istočasno jemlje dostojanstvo in naša življenja na drugi. Google je lep primer. V mnogih pogledih je zlonamerna institucija. A če uporabite njihov iskalnik, ko iščete več o sodelovalnem gospodarstvu, boste našli morje materialov. Če vas zanima sodelovalna družba, lahko pobrsunate po strani ZNet ali RealUtopia.com. In če vam je všeč moj način razpravljanja, ustvarjam tudi podcast RevolutionZ, ki ima že skoraj dvesto epizod in kar nekaj se jih dotika tematik, o katerih sva govorila, ter širše vizije in strategije.

Zadružništvo kot model in vzor sodelovalnega gospodarstva

Karolina Babič

Članek obravnava vprašanje participacije v socialnem in solidarnostnem gospodarstvu kot pomembnem delu sodelovalnega gospodarstva. Še posebej izpostavlja zadružništvo kot tisto prakso, kjer se vselej *pro forma*, pogosto pa tudi *de facto* kaže kot sodelovanje posameznikov in skupnosti tako pri lastništvu in upravljanju kot pri proizvodnji in uporabi dobrin, torej pri soustvarjanju življenja kot takega.

Kaj pomeni participacija?

Participacija oz. sodelovanje oz. udeležba je pojem in je oblika prakse, tako kot pojem in kot prakso jo lahko raziskujemo in opisujemo v številnih kontekstih in z več vidikov. Zato moramo najprej zožiti rabo pojma v našem zapisu. Zanimala nas bo participacija v kontekstu širokega spektra *socialnih in solidarnostnih gospodarstev*, ki predstavljajo del ali določene oblike praks *sodelovalnega gospodarstva*.¹ Naš vstop v razpravo je torej tukaj, v kontekstu socialnih in solidarnostnih gospodarstev, znotraj tega konteksta pa se bomo v prikazu konkretnih praks spustili še na ožje polje *socialnega gospodarstva* in še ožje na polje *zadrúžništva*, da bomo ob pojavih principov sodelovalnega gospodarstva v različnih oblikah zadrug pokazali, da so prav zadruge dober model, si upamo reči, da tudi vzor sodelovalnega gospodarstva. Seveda pa je pojem sodelovanja v kontekstu družbeno-ekonomskih praks in sistemov mnogo širši in je o sodelovanju mogoče govoriti tudi v kontekstu konvencionalnih podjetniških praks, na primer v obliki sodelovanja delavcev pri upravljanju podjetij, kot določa tudi naša zakonodaja (*Zakon o sodelovanju delavcev pri upravljanju*), ali pa v kontekstu izvajanja javnih gospodarskih služb, kot je na primer sodelovanje javnosti pri snovanju, upravljanju in nadzoru javnih podjetij in zavodov, kar pa je žal v Sloveniji še slabo razvito tako na ravni zakonodaje kot v praksi.

Cilj naše razprave je, da s prikazom področja, razpravo ter konkretnimi primeri pokažemo, da sodelovanje ni (zgolj) abstraktni pojem, ki se ga žal pogosto zlorablja kot politično floskulo ali kot *pro forma* prikazovanje podjetij, ampak da ima možne in dejanske uporabe v praksah podjetij in organizacij socialnega gospodarstva, kjer se participacija kaže v obliki sodelovanja pri lastništvu (solastnina, skupnostna lastnina), pri upravljanju (sopravljanje in nadzor) ter pri ustvarjanju in potrošnji produktov, kar je vidik participacije, ki je ključen, a se ga pri govoru o sodelovalnem gospodarstvu pogosto spregleda. Namreč, šele ta tretji vidik pokaže končni smoter participacije kot take, da z njo kot procesom soustvarjanja življenjskih pogojev in načinov življenja tako posamezniki kot skupnosti postajajo avtonomni soustvarjalci svojih življenj.

To nas vodi še do drugega vprašanja, ki nas bo vzporedno spremljajo v tej razpravi, in sicer do filozofskega oziroma etiškega vprašanja, ali je participacija vrednota, ki ima lastno, tj. intrinzično vrednost, ali pa je njen pomen instrumentalne narave, je torej orodje (tehnologija) za uresničevanje drugih vrednot, kot so na primer enakost in enakopravnost, pravičnost, avtonomija, svoboda. Predvidevamo, da bo odgovor na teoretski in splošni ravni drugačen kot pri vprašanju prakticiranja zadrúžništva. V širšem teoretskem smislu bomo najverjetneje prepoznali intrinzično vrednost participacije, torej bomo participacijo prepoznali kot vrednoto samo po sebi, medtem ko bomo v konkretnih praksah participacije v zadrugah verjetno prepoznali, da je tu participacija predvsem orodje, je

¹ Pojem *sodelovalno gospodarstvo* bomo v tem članku uporabljali v opisnem smislu za številne prakse, ki kot ključen element družbeno-ekonomskih procesov vsebujejo sodelovanje, ne mislimo pa s tem pojmom neke enotne teorije, ki bi definirala ta pojem, kot je včasih recimo uporabljan pojem *Parecon* (na primer Michael Albert).

tehnologija upravljanja, produkcije, soustvarjanja, trošenja in koriščenja, čeprav je tudi v teh praksah zagotovo v ozadju tudi vrednotni vidik participacije. Takšne so naše teze v izhodišču razprave.

V uvodu je smiselno še okvirno definirati pojme oziroma vsaj za potrebe te razprave orisati povezane pojme, ki jih bomo uporabljali, tj. pojme *participacija*, *sodelovalno gospodarstvo*, *ekonomska demokracija*, *sodelovalno upravljanje*.

Etimologija besede participacija je zgovorna in pojasnjuje številne rabe pojma.

»Tujka, prevzeta iz lat. participium v enakem pomenu, dobesedno 'soudedeženje', kar je izpeljano iz lat. *particeps* 'imajoč delež', zloženke iz lat. *pars* 'delež, del, stran' in izpeljanke iz glagola *capere* 'vzeti, zgrabiti'. Deležnik je tako poimenovan zato, ker označuje osebo ali stvar, ki je udeležena, ki ima delež pri glagolskem dejanju ali stanju. Sloven. delžnik je približni prevod tega lat. izraza. Na isti lat. zloženki temeljita še tujki participirati 'udeleževati se' in participacija 'udeležba'.« (Fran Etimološki)

Sinonimi besede participacija pa so: *prispevek*, *sodelovanje*, *udeležba*. (Fran Sinonimni) Pri tem velja izpostaviti, da pomen kaže tudi na »nekaj prispevati«, ne samo »dobiti/imeti delež«, ampak tudi »dati delež«. Prav tako nas prvi pogled na etimologijo pojma participacija nagovori v vprašanji: Kdo participira pri čem? Kaj je del in kaj celota? In kaj je »predmet« participacije? Je to odločitev, lastnina, nek proces, neka abstrakcija? Dodatno razlikovanje, ki ga kaže že etimologija, je tudi razlika med participacija kot *možnost* in participacija kot *zmožnost*. Prvo je stvar pogojev v družbenem, političnem, gospodarskem okolju, ki mora biti tako organizirano, da imajo vse skupine ne samo *pro forma*, ampak tudi *de facto* možnost sodelovati, participirati v družbenem, političnem, gospodarskem življenju. Drugo pa je, prepleteno s prvim, veščina, motiviranost in notranja moč posameznikov in skupnosti, da udejanjijo potencial oziroma možnost za participacijo, ki jo (če jo) pogoji omogočajo.

Pojem participacije pa je v kontekstu naše razprave močno povezan tudi s pojmi sodelovalnega oz. participativnega gospodarstva in ekonomske demokracije. Takšna terminološka pomnoženost nas v razpravi prej moti kot kaj bistvenega prispeva, zato se ne bomo poglobljali v vse te koncepte. Zgolj v seznanitev se lahko naslonimo na kratek pregled prepletanja pojmov ekonomske demokracije, industrijske demokracije in participacije delavcev v zapisu Kanjuo Mrčela (2021), kjer se pokaže, kako je ekonomska demokracija v času pred digitalno revolucijo močno vezana na organizacijsko teorijo, ki se ukvarja z vprašanji vključenosti zaposlenih v proizvodne procese. V sodobnih modelih upravljanja pa se to, kot pojasnjuje Kanjuo Mrčela (2018) razširja s širitvijo lastniškega koncepta podjetja na sodobni deležniški koncept podjetja. Medtem ko bomo v naši razpravi sledili še širšemu pogledu, ki izhaja iz pogojev sodobnosti, kjer proizvodnih procesov zaradi digitalizacije ni več mogoče smiselno ločiti od siceršnjih življenjskih procesov, saj smo ljudje s svojim načinom življenja z uporabo pametnih naprav in procesov ter družbenih omrežij postali proizvajalci presežne vrednosti v vsakem trenutku svojega življenja. Zato je smiselno, da v razpravah o ekonomski demokraciji opustimo dihotomijo med go-

spodarstvom in družbo² ter dihotomijo med službenim/delovnim časom/prostorom in prostim časom/prostorom. Zanimalo nas bo, kako posameznik in skupnost soustvarjata ekonomske procese in torej neposredno in hkrati s tem soustvarja življenje kot tako.³

V grobem pa lahko iz različnih definicij ekonomske demokracije, ki jih strukturirano prikaže Kanjuo Mrčela,⁴ izluščimo temeljni okvir pojma, da gre za ekonomske situacije, kjer so zaposleni udeleženi pri lastništvu in delitvi dobička v podjetjih, medtem kot gre pri participaciji za procese (ne glede na lastnino), kjer so zaposleni vključeni v soupravljanje podjetij. V tej drugi točki lahko dodamo še, da je soupravljanje v praksi možno le, če je zagotovljena enakopravnost in enakomerno porazdeljena moč (npr. skupščina članov v zadrukah), če je zagotovljen primeren dostop do informacij (transparentnost poslovne dokumentacije, izobraževanje zaposlenih ipd.) in če so vzpostavljene formalne možnosti soodločanja (demokratski procesi volitev predstavnikov ter glasovanj na skupščinah ipd.). Za poglobljeno spoznavanje razvoja pojma in praks ekonomske demokracije je med slovenskimi avtorji smiselno izpostaviti Mata Gostišo, med drugim njegovo knjigo *Teorija ekonomske demokracije kot nove sistemske paradigme kapitalizma* (2014). Še en koncept, ki nas bo spremljal skozi razpravo, je *participativno upravljanje* kot »stalna in zajamčena prisotnost pri sprejemanju zavezujočih odločitev vodstev s strani tistih deležnikov, ki se jih bo odločitev kakorkoli dotikala.« (Gbikpi in Grote 2002, 23). Seveda sodobne teorije zelo raznoliko in podrobno raziskujejo vse te koncepte, vendar primerjalna analiza teh pojmov ni predmet našega razmisleka.

Za potrebe naše razprave bomo s pojmom *participacije* v kontekstu sodelovalnega (participativnega) gospodarstva pokrili vse te vidike, tako participacijo pri lastništvu in dobičku, kot participacijo pri upravljanju (*participatory governance*) kot tudi participacijo pri ustvarjanju vsebine produktov in načinih potrošnje, kar v praksi pomeni participacijo oziroma aktivno udeležnost pri ustvarjanju življenja kot takega.

Prakse socialnih in solidarnostnih gospodarstev

Rekli smo, da bomo v tej razpravi pokazali, da so prav podjetja in organizacije socialnih gospodarstev, še posebej pa zadruge, dobri primeri pojava sodelovalnih gospodarstev. Najprej je treba omeniti, da je pojem *socialnega gospodarstva*⁵ relativno mlad koncept, prete-

² Seveda tudi pred nastopom sodobnih (digitaliziranih) produkcijskih procesov delitev življenja na družbeni in ekonomski spekter ni splošno sprejeta teza: za klasične ekonomiste je, za marksistične ne. Pa še ta naša opomba je preveč posplošujoča.

³ Dejstvo, da se presežna vrednost v sodobnih družbeno-gospodarskih načinih produkcije ne ustvarja več v posebnih, od življenja ločenih produkcijskih prostorih in časih, je predmet družboslovnega preučevanja že več desetletij. Številni avtorji poskušajo z novimi koncepti zaobjeti ta vidik ekonomske realnosti, na primer s pojmi *biodelo* in *bioekonomija* (Fumagalli), *biokapitalizem* (Morini in Fumagalli), *tekoča moderna* (Baumann) idr.

⁴ Pojma *sodelovalnega gospodarstva* pa Kanjuo Mrčela ne opredeljuje.

žno uporabljan od sedemdesetih let prejšnjega stoletja, da bi opisal različne oblike družbenega odzivanja na vse bolj zaostrene neoliberalne gospodarske prakse in tudi neoliberalne politike. Od takrat tudi raziskovalne organizacije po svetu raziskujejo te vsebine, v naših virih omenjamo samo nekaj sodobnejših primerov takšnega raziskovanja (Davis 2013; *The Social Economy* 2009; Utting 2015). Prav tako se je v tem obdobju vzpostavilo nepregledno število specializiranih strokovnih revij, ki pokrivajo širše področje socialnih in solidarnostnih gospodarstev, tudi specifično zadružništva, nevladnih organizacij, storitev v javnem interesu in podobnih tematik. (Journal of Co-Operative Organization and Management 2021; CIRIEC 2021; Canadian Journal of Nonprofit and Social Economy Research 2021 idr.) Pri tem pa moramo ločeno prepoznati še raziskovanje in prakse t. i. *social economics*, kar bi se dalo prevesti kot *družbeno ekonomijo*, ki pa pokriva vprašanja, kot so razmerja kulture, etike, filantropije, spola itd. v razmerju do ekonomskih vprašanj. Primer tega raziskovanja je revija *International Journal of Social Economics* (2021).

Ker pa je socialno in solidarnostno gospodarstvo prej praksa kot pa znanstvenoraziskovalno področje, je treba izpostaviti, da so te tematike močno prisotne v analizah javnih politik, ki služijo tako za namene načrtovanja kot za namene spremljanja in nadzora implementacije socialnega gospodarstva. Eno bolj celovitih raziskav na tem področju je po naročilu Evropskega ekonomsko-socialnega sveta izvedel CIRIEC, *Recent Evolutions of the Social Economy in the European Union* (CIRIEC 2016). Raziskava pokriva splošne pojme socialnega gospodarstva in različne teoretske pristope k tematiki (prav tam, pogl. 2) ter novejšje pojme, kot so socialno podjetništvo in družbene inovacije (prav tam, pogl. 3). Tudi na globalni ravni so javne politike na tem področju v zadnjem času relativno visoko umeščene, na primer pri Združenih narodih je organiziran oddelek *UN Inter-Agency Task Force on Social and Solidarity Economy* (UNTFSSE 2022), ki je nedavno pričel izdajati tudi enciklopedijo *Encyclopedia of the Social and Solidarity Economy*, kjer najdemo članke tudi pod gesli vezanimi na demokratično in participativno upravljanje (na primer Silva 2022).

Morda najbolj pomembno v kontekstu pregleda raziskovalnega področja, znotraj katerega nastaja ta članek, pa je diferenciacija glede na obseg raziskovalnega področja, ki ga določene organizacije, raziskave in raziskovalci zajemajo. Na eni strani imamo zelo široko področje obravnavanja t. i. *socialnih in solidarnostnih gospodarstev*, ki poleg formalno-pravnih organizacij (socialnih podjetij, zadrug, vzajemnih družb, invalidskih podjetij in zaposlitvenih centrov ipd.) vključuje tudi neformalne in skupnostne prakse, kot so na primer lokalne valute ali časovne banke, kjer gre za prakse, ki imajo močan družbeno transformativen značaj, ne privzemajo pa pravno reguliranih oblik. Ena najbolj reprezentativnih organizacij tega pristopa je *Intercontinental network for the promotion of social solidarity economy - RIPESS* (RIPESS 2021). Na drugi strani pa je skrajno skrženo polje analize *socialnega podjetništva*, ki zajema zgolj majhen delček širšega nabora praks socialnih in so-

5 O socialnem gospodarstvu kot pojmu lahko govorimo v slovnični obliki ednine, sicer pa je pri govoru o praksah socialnih gospodarstev bolj pravilno uporabljati slovnično obliko množine, da se opozori na množstvo in raznolikost teh praks.

lidarnostnih gospodarstev, a je žal po letu 2000 na nivoju Evropske Unije zavzel precej močno mesto v terminologiji javnih politik EU,⁶ o čemer pričajo nedavne raziskave in deklaracije Evropske komisije (European Commission 2011; Borzaga in drugi 2020). Ob tem pa že vseskozi seveda obstaja močno raziskovano ožje področje socialnih in solidarnostnih gospodarstev, tj. zadrugništvo, ki je na nek način predhodnik različnih oblik socialnih in solidarnostnih gospodarstev, ali pa vsaj njihov stalni spremljevalec in pogosto tudi model in vzor. Zato po dvesto letih zgodovine zadrugništva zadrug še vedno močno zaposlujejo raziskovalce, ki ne obravnavajo zadrug zgolj z vidika in z namenom analize javnih politik, ampak jih preučujejo tudi kot strukturno in ontološko posebne tipe organiziranih skupnosti, kot posebne oblike človekove družbene in ekonomske dejavnosti, ki jih je mogoče brati s sociološke in filozofske perspektive. (*The Oxford Handbook of Mutual, Co-Operative, and Co-Owned Business* 2017; Sanchez Bajo and Roelants 2015 itd.) Vse te vsebine pa se v zadnjih desetletjih na različne načine postopoma uvajajo tudi v študijske programe na univerzah in zasebnih šolah.⁷

Temeljne značilnosti organizacij socialnega gospodarstva

V kontekstu socialnega in solidarnostnega gospodarstva v Sloveniji je za nas najbolj zanimivo orisati značilnosti *socialnega gospodarstva*, ki se bolj kot ne odražajo tudi v slovenski zakonodaji.⁸ Kot smo rekli prej, je socialno pojem, ki zajema formalnopravne organizacije, medtem ko solidarnostno gospodarstvo zajema tudi neformalne skupnostne prakse. Social Economy Europe, krovna organizacija, ki povezuje deležnike socialnega gospodarstva v Evropi, takole popisuje obseg sektorja socialnega gospodarstva: »Socialno gospodarstvo je velik družbeno-ekonomski akter evropskega socialnega tržnega gospodarstva.

6 Na srečo so posodobitve ključnih dokumentov Evropske komisije na tem področju nedavno razširile svoj pogled, tako da je ključno mesto v terminologiji javnih politik prevzel pojem *socialno gospodarstvo (social economy)* in ne več *socialno podjetništvo (social entrepreneurship)*, na primer v posodobljeni Strasbourški deklaraciji iz 2019 (Strasbourg Declaration 2019). Podobno velja za ključni novi dokument *Social Economy Action Plan* iz leta 2021 (European Commission 2021).

7 Več o uvajanju vsebin socialnih gospodarstev v študijske in druge izobraževalne programe v Sloveniji v primerjavi s svetom glej v: Babič 2021 in v: Fiedler, Ložar, Primc in Babič: *Sodelovalne in participatorne družbeno-ekonomske prakse: Analiza formalnih in neformalnih izobraževanj in usposabljanj v Sloveniji ter smernice za razvoj*. Več o stanju na področju socialnega gospodarstva v Sloveniji glej v: Babič in Dabič Perica 2018. Več o stanju na področju razvoja zadrugništva v Sloveniji glej v: Fiedler, Ložar, Primc in Babič: *Zadrugništvo: stanje v Sloveniji 2020: poročilo in smernice za razvoj*.

8 *Socialno gospodarstvo* je deloma opredeljeno v *Zakonu o socialnem podjetništvu*. Pojem je zgolj omenjen in definiran, medtem ko je celoten zakon namenjen opredelitvi *socialnega podjetništva*, ki pa je ožji pojem oziroma podvrsta organizacij socialnega gospodarstva. Glede tega torej v slovenski zakonodaji obstaja določena nedorečenost javnih politik. Pojem *solidarnostnega gospodarstva* slovenski zakonodaji (še) ne obstaja. Tudi v naši razpravi v nadaljevanju ne bomo posebej obravnavali praks solidarnostnega gospodarstva, saj bi s tem zelo razširili našo razpravo oziroma bomo to prihranili za novo razpravo ob drugi priložnosti. Je pa v *Zakonu o socialnem podjetništvu* naveden »demokratski način odločanja« kot pogoj za podelitev statusa socialnega podjetja. (8. člen)

Obstaja 2,8 milijona socialno-ekonomskih podjetij in organizacij, od MSP do velikih evropskih skupin. Socialno gospodarstvo je prisotno v vseh sektorjih in zaposluje 13,6 milijona ljudi in zavzema 8 % evropskega BDP.« (Social Economy Europe 2022)

Čeprav socialno gospodarstvo tako po evropskih in globalnih kot po naših nacionalnih definicijah zavzema zelo različne tipe organizacij (socialna podjetja, zadruga, NVO, vzajemne družbe, invalidska podjetja in zaposlitvene centre), pa je možno izluščiti tri skupne značilnosti, ki določajo presečišče raznolikih oblik, vsaj na deklarativni ravni, čeprav v praksi z nekaterimi odstopanji. In sicer, subjekti socialnega gospodarstva:

- prvič, sledijo socialnemu oziroma družbenemu cilju oziroma nosijo takšno vsebino in imajo določene družbene učinke;
- drugič, ustvarjajo vrednost s tržno oziroma podjetniško aktivnostjo;
- tretjič, so organizacije oseb (društva oziroma združenja, zadruga in druge oblike pretežno članskih organizacij) in niso organizacije kapitala (d. o. o., d. d., k. d.) in imajo vzpostavljen model demokratičnega in sodelovalnega upravljanja, ustvarjajo skupnostno lastnino (*commons*) in imajo vzpostavljena pravila omejitve delitve dobička.

Temeljna načela delovanja subjektov socialnega gospodarstva so definirana kot: prednost osebno-človeških in družbenih ciljev pred cilji kapitala; prostovoljno in odprto članstvo; demokratično upravljanje; prepletanje interesov članov/uporabnikov in/ali občega interesa; zagovarjanje in udejanjanje načel solidarnosti in odgovornosti; avtonomija upravljanja in neodvisnost od oblasti; reinvestiranje večine profita/presežkov za namene doseganja ciljev trajnostnega razvoja ter za storitve v interesu članov ali občem interesu. (Social Economy Europe 2016, 2)

Ključno vprašanje je torej, kako se subjekti socialnega gospodarstva razlikujejo od ostalih, imenujmo jih konvencionalnih podjetij? In še posebej vprašanje, kakšno vlogo ima pri tem razlikovanju element participacije? Na prvo vprašanje različni razlagalci socialnega gospodarstva podajajo, če za ilustracijo predstavimo skrajni različici, dve povsem nasprotni interpretaciji ključnih značilnosti subjektov socialnega gospodarstva. Ena stran meni, da so podjetja in organizacije socialnega gospodarstva povsem enaka oziroma zelo podobna konvencionalnim podjetjem, samo da imajo bolj poudarjene socialne oziroma družbene vidike. Druga stran pa izpostavlja razlikovanje v elementih demokratičnega upravljanja, skupnostne lastnine in omejitev dobička, ki bistveno razločujejo te organizacije od konvencionalnih podjetij, in še posebej ta druga stran utemljuje subjekte socialnega gospodarstva v njihovem prispevku k občemu dobremu. Tudi naša argumentacija v tem prispevku se pridružuje temu drugemu pogledu, da so organizacije socialnega gospodarstva bistveno in neprimerljivo drugačne od konvencionalnih podjetij prav zaradi tretje značilnosti, tj. demokratičnega načela, ki vključuje tudi participacijo (glede upravljanja, lastnine in dobička ter soustvarjanja in potrošnje), pri čemer pa je prav ta značilnost tista, ki usmerja tudi drugi dve, tj. družbene cilje in tržne dejavnosti, saj so v subjektih socialnega gospodarstva kot organizacijah ljudi (in ne kapitala) demokratični odnosi med ljudmi ključni pogoj za vse nadaljnje aktivnosti. Načelo demokratičnosti je torej strukturni in ontološki element teh subjektov, ki jih ni mogoče z nobeno teoretsko razgradnjo

zvesti na podskupino konvencionalnih podjetij.

Že prvo značilnost, tj. družbeni oziroma socialni cilj subjektov socialnega gospodarstva, moramo razumeti v širšem smislu kot temeljno poslanstvo organizacije, da prispeva k pravičnosti, k družbeni koheziji, kakovosti življenj, participaciji v gospodarskem življenju in solidarnosti, kar že samo po sebi kaže na bistveno razliko od konvencionalnih podjetij, ki družbene cilje vključujejo v pomenu *družbene odgovornosti podjetij* (*corporate social responsibility*), ki ima, če se tako izrazimo, nižje standarde od prepleta zgoraj navedenih treh ključnih značilnosti subjektov socialnega gospodarstva. In že sama prva značilnost vključuje metodo participacije, saj morajo subjekti socialnega gospodarstva, da bi sledili družbenim oziroma socialnim ciljem, le-te definirati v participativnih procesih v skupnostih, v katerih delujejo.

Pri drugi značilnosti, tj. podjetniškem oziroma tržnem principu, se subjekti socialnega gospodarstva najbolj približajo konvencionalnim podjetjem, saj prav tako ustvarjajo vrednost s ponudbo proizvodov in storitev na trgu. Vendar pa je tudi v tej značilnosti možno prepoznati bistvene razlike v samem cilju podjetniške dejavnosti, saj je v konvencionalnih podjetjih primarni cilj gospodarske dejavnosti ustvarjanje dobička,⁹ medtem ko je primarni cilj podjetniške dejavnosti subjektov socialnega gospodarstva dobrobit in polnomočenje posameznikov in skupnosti, kot pravi prvo načelo zgoraj (in tudi številni avtorji v tej zvezi¹⁰). To pomeni, da konvencionalni model prodaje produktov kupcem oziroma uporabnikom ni model, ki ga lahko neposredno prenesemo na subjekte socialnega gospodarstva, saj gre v drugem primeru za primarne cilje zadovoljevanja potreb posameznikov in skupnosti ter za polnomočenje skupnosti. Kar nas vodi k tretji značilnosti.

Tretja značilnost subjektov socialnega gospodarstva, ki postavlja v ospredje demokratično in participativno upravljanje, je ključna, kot smo videli, za razlikovanje, in je hkrati tudi najtežja za udejanjanje v praksi. Številna socialna podjetja in zadruge, ki sicer predstavljajo primere dobrih praks podjetij socialnega gospodarstva v Sloveniji, so žal v tem elementu precej šibka (ne bomo jih naštevali po imenu, da jih ne izpostavljam), kar ni toliko očitak kot pa prikaz dejstva, da gre za zelo zahteven vidik, ki ga je na papirju enostavno zapisati, v praksi pa organizacije tu pogosto šepajo. Od nam poznanih primerov bi kot primer dobre prakse v tem pogledu izpostavili Jezikovno zadrugo Soglasnik,¹¹ ki vlaga izjemne napore prav v krepitev demokratičnega in participativnega upravljanja zadruge, in zagotovo obstajajo še drugi primeri dobrih praks. To načelo od subjektov socialnega go-

9 Kot določa zakon: »/ ... / gospodarska družba pravna oseba, ki na trgu samostojno opravlja pridobitno dejavnost kot svojo izključno dejavnost.« In: »Pridobitna dejavnost po tem zakonu je vsaka dejavnost, ki se opravlja na trgu zaradi pridobivanja dobička.« (Zakon o gospodarskih družbah, 3. člen).

10 V teoriji na področju socialnega gospodarstva se številne razprave dotikajo prav tega vprašanja, kateri cilji subjektov socialnega gospodarstva predhajajo podjetniškim ciljem in kako družbeno oziroma socialno inoviranje v tem sektorju vedno pomeni polnomočenje posameznikov in skupnosti. (Novkovic 2008; Murray, Caulier-Grice in Mulgan 2010 itd.)

11 Jezikovna zadruga Soglasnik na svoji spletni strani pojasnjuje demokratično strukturo svoje organizacije ter participativne principe, ki jih prakticirajo pri načrtovanju dela ter skupnem odločanju. Prepoznamo lahko velik poudarek na izobraževanju članov ter na transparentnosti poslovanja, kar sta pomembna pogoja udejanjanja demokratičnega in participativnega upravljanja organizacij. (Jezikovna zadruga Soglasnik)

spodarstva zahteva prakticiranje demokratičnega upravljanja in nadzora (po principu en član en glas). Člani in ostali deležniki tukaj niso razumljeni kot investitorji, ki čakajo na oplemenitev svoje investicije, temveč so uporabniki (zaposleni, kupci, producenti, koristniki itd.), ta drugačna vloga deležnikov pa bistveno vpliva na model upravljanja. Upravljanje v subjektih socialnega gospodarstva temelji na načelih (načelo pravičnosti, vključenosti, solidarnosti itd.), ne pa na rezultatih kot pri konvencionalnih podjetjih.¹²

Organizacije socialnega gospodarstva tako na papirju kot v praksi dosegajo zelo različne stopnje participacije članov/deležnikov (pri lastnini, upravljanju in produkciji ter potrošnji). Po najbolj uveljavljeni lestvici participacije, ki jo je leta 1969 predstavila Sherry Arnstein, bi lahko dali oceno, da se večina organizacij socialnega gospodarstva v praksi nahaja nekje med stopnjami 4 in 7, pri čemer je 4 posvetovanje, 5 umiritev, 6 partnerstvo in 7 delegacija). (Arnstein 1969) Redke so organizacije, ki uspejo prakticirati najvišjo 8. stopnjo, ki pomeni demokratični nadzor, vendar pa se zagotovo vsaj nekatere zadrage oziroma kooperative, ki že po svoji pravni formi predstavljajo najbolj demokratične oblike podjetij, temo idealu zelo približajo. Ta tretja značilnost subjektov socialnega gospodarstva je tesno povezana tudi s participacijo pri lastništvu, o čemer bomo podrobneje govorili v naslednjem poglavju. Namreč, demokratično načelo ne pomeni samo participacije pri upravljanju, ampak tudi soudeležbo pri lastništvu in dobičkih ter pri ustvarjanju t. i. skupnostne lastnine oziroma skupnine¹³ (*commons*). Organizacije socialnega gospodarstva pogosto oblikujejo vsaj del svojega premoženja kot nerazdeljivo premoženje (značilno za zadrage) ali kot druge oblike skupnostnega premoženja, kjer gre za premoženje, ki ni niti zasebno niti javno ali državno, ampak je skupnostno. (ICA 2018; Ostrom 1990) Iz načela demokratičnosti in skupnostne lastnine pa neposredno izhaja tudi omejitev delitve dobička, ki se v subjektih socialnega gospodarstva ne deli sorazmerno z višino kapitalskega vložka, temveč v skladu s prilagojenimi pravili, ki niso vezana na kapital. Kot smo rekli, pri socialnem gospodarstvu gre za organizacije oseb, ne za organizacije kapitala.

Več oblik participacije v zadrugah

Že če pogledamo mednarodno usklajeno definicijo zadrug in temeljna načela združništva v *Izjavi o združni identiteti*, lahko izluščimo prisotnost elementa participacije v več pogledih. Definicija zadruge pravi: »Zadruga je avtonomno združenje oseb, prostovoljno povezanih z namenom, da na skupne ekonomske, družbene in kulturne potrebe ter prizadevanja odgovarjajo s podjetjem v skupni lasti, ki ga upravljajo demokratično.« (ICA

12 *Principle based management* za razliko od *results based management*.

13 Prevod *skupnina* za skupnostno lastnino oziroma angl. *commons* se zdi dober in pomensko zgovoren, čeprav v teoriji in praksi (še) ni uveljavljen.

2018). Temeljna načela¹⁴ zadrugništva pa so: »1. prostovoljno in odprto članstvo; 2. demokratično upravljanje članov; 3. ekonomska udeležba članov; 4. avtonomija in neodvisnost; 5. izobraževanje, usposabljanje in obveščanje; 6. sodelovanje med zadrugami; 7. skrb za skupnost.« (prav tam) V definiciji zadruge kot oblike in načina družbeno-ekonomskega povezovanja ljudi po vsem svetu je torej prisoten pojem demokratično upravljanje. Na opisni in razlagalni¹⁵ ravni je to opredeljeno kot upravljanje po principu »en član en glas«, ki je ključen za participativni model upravljanja v zadrugah. Prav tako v načelih prepoznamo koncept finančne participacije v 3. načelu, ki določa, da vsi člani obvezno prispevajo finančni vpisni delež. Tudi 5. načelo pomembno vključuje element participacije, in sicer, izobraževanje in usposabljanje članov je namenjeno krepitvi večšin članov za demokratično in participativno soupravljanje zadruge. Tudi 7. načelo pomembno vključuje koncept participacije, saj določa, da se zadruge odzivajo na potrebe skupnosti, kar pomeni, da so lokalne skupnosti pomemben deležnik v participativnih procesih razvoja dejavnosti zadrug.

Rekli smo že, da so zadruge članske organizacije in ne kapitalske družbe. Sestavljajo jih torej ljudje kot osebe (lahko tudi pravne osebe), in ne kapital.¹⁶ Torej je treba tukaj princip participacije brati v tej luči, da gre za participacijo po modelu »ena oseba en glas« in ne po principu višine finančne participacije kot v primeru delničarja v d. d. ali družbenika v d. o. o.

V nadaljevanju bomo podrobneje pogledali tri vidike oziroma načine, kako se princip participacije kaže v zadrugah, skupaj ali ločeno: 1. participacija pri lastništvu (status lastnine in delitev dobička); 2. participativno upravljanje (soupravljanje in nadzor), 3. participativno ustvarjanje oziroma proizvodnje in potrošnja. Vendar bomo videli, da se tako ali drugače ti vidiki participacije prepletajo in da je o takšnem ločevanju smiselno govoriti samo zaradi prikaza, medtem ko gre v praksi za enovit princip participacije, ki se kaže na več načinov.

14 Ta načela so tudi del deklaracije Mednarodne organizacije dela (ILO) iz leta 2002, ki ji je zavezana tudi Slovenija, ki se s podpisom te deklaracije zavezuje načelom zadrugništva in oblikovanja primerne okolja za razvoj zadrugništva. (ILO 2018)

15 Kratka in strnjena načela zadrugništva imajo tudi na mednarodni ravni pripravljen in sprejet obsežnejši razlagalni dokument *Guidance Notes to the Co-operative Principles*, ki služi nadaljnjemu razumevanju in uporabi sedmih zadrugnih načel. (ICA 2015)

16 Podrobneje o tem že v mojih preteklih razpravah, glej Babič 2015 in 2018.

Participacija pri lastništvu (zasebna solastnina in skupnina oziroma commons)

Vprašanje o tem, kakšen tip lastnine je značilen za zadruge, je z vidika prava jasen. Zadruga je pravna oseba zasebnega prava, lastnina zadruga je zasebna lastnina, kot solastnina vseh članov in članic zadruga.¹⁷ Vendar pa je to zgolj omejitev našega pravnega okolja, ki poleg javne in zasebne lastnine ne opredeljuje tretje oblike lastnine, ki *de facto* obstaja, a ni pravno priznana kot taka, tj. skupnostna lastnina oziroma skupnina (*commons*). Slovenski *Zakon o zadrugah*¹⁸ žal zanemari enega od ključnih elementov zadrug po svetu, ki je tudi bistvena podlaga za sistemski razvoj zadružništva, in sicer element nerazdeljivega premoženja (*indivisible assets*), ki je formalnopravno povzetek tega, kar teorija in praksa pozna kot skupnino, *commons*. Nerazdeljivo premoženje zadrug pomeni tisti del zadružnega premoženja, ki pod nobenimi pogoji ne more biti prenesen v zasebno last članov ali koga drugega, ampak se pretaka k naslednjim generacijam in v splošni razvoj zadružništva.

Nerazdeljivo premoženje je za razvoj sodelovalnega gospodarstva zelo zanimiv pojem, saj, če se ga opredeli v zakonodaji, pomeni pravno opredelitev skupnostne lastnine oziroma skupnine kot tretje oblike lastnine. In tudi, ker to omogoča sistemsko prelivanje skupnostno ustvarjenih presežkov v sklade za razvoj novih zadrug, konkretno to pomeni, da je prav koncept nerazdeljivega premoženja v zadrugah ključni finančni pogoj za razvoj zadružništva po svetu ter za zadružništvo kot globalno gibanje. Pri udeležbi pri lastnini, ki se na dolgi rok preliva v skupnino oziroma *commons*, vidimo družbeno transformativno funkcijo sodelovalnega gospodarstva, saj se v tem procesu del zasebne lastnine¹⁹ preoblikuje v trajno skupnostno lastnino, kar je prav nasproten proces od kapitalističnega gospodarstva, ki skupnostne vire vztrajno krči in preoblikuje v zasebno lastnino.

Na posebnosti finančne udeležbe in posebne oblike lastnine je vezana tudi omejitev delitve dobička. *Zakon o zadrugah* določa, da mora zadruga 5 % dobička nameniti za obvezne rezerve. Preostali dobiček se lahko izplačuje članom. Večina zadrug v Sloveniji dobička ne deli med člane, ampak ga namenjajo za razvoj, tiste zadruge, ki dobiček delijo, pa večinoma sledijo pravilu, da delijo dobiček v skladu z obsegom poslovanja zadruga s posameznim članom v preteklem letu; to je tudi najpogostejša praksa v tujini.²⁰ Ker večina za-

17 Kadar gre za delavske zadruge, kjer je večina članov zadruga zaposlenih v zadrugi ali pa zaposleni tvorijo vsaj del članstva, lahko rečemo, da gre pri takšnih zadrugah za močnejše prisotno obliko delavskega lastništva kot v konvencionalnih podjetjih, ki niso naklonjena »pripušcanju« zaposlenih v lastniško strukturo. Rado Bohinc navaja, da se je »delež lastništva zaposlenih v Sloveniji v zadnjih 10 letih zmanjšal za skoraj 70 %, medtem ko se je v Evropi povečal za več kot 4 %.« (Bohinc 2018)

18 Za zadruga v Sloveniji po zakonu obstaja nerazdeljivo premoženje samo v posebnih določbah Zakona o zadrugah za tisti del premoženja zadrug, ki so ga zadruga pridobile pred letom 1991, torej glede premoženja, ki je nekoč imelo status družbenega premoženja. (Zakon o zadrugah, čl. 59) Za zadruga, ki so bile ustanovljene po letu 1991 oziroma tudi za starejše zadruga glede premoženja, ki so ga ustvarile po letu 1991, pa določbe o nerazdeljivem premoženju ne veljajo.

19 Pomembno je izpostaviti, da je obvezni vpisni delež, ki ga člani zadrug vplačajo ob včlanitvi v zadruga, resda kapital, a ga ne vložijo kot kapital, ki ga želijo razmnožiti v več kapitala, ampak zgolj kot finančno participacijo, ki je neke vrste likvidnostni vir zadruga. Član ob izčlenitvi prejme izplačan valoriziran delež, ne prejme pa odstotka lastnine knjigovodske vrednosti zadruga, kot bi to zahteval pri kapitalski družbi.

20 V tujini je tudi pogosta praksa, da se znaten del dobičkov namenja za usposabljanja ter za zadružne sklade, kar pa predstavlja temeljne podlage za splošni razvoj zadružništva kot globalnega gibanja.

drug stremi k temu, da so poleg drugih članov tudi vsi zaposleni v zadruzi člani zadruge, je jasno, da se avtomatsko deli dobiček tudi zaposlenim, v delavskih zadrugah pa izključno zaposlenim, kar spet predstavlja visok standard oziroma vzor sodelovalnega gospodarstva.

Participacija pri upravljanju

V točki sodelovalnega upravljanja (*participatory governance*) je zadrugništvo še najbližje drugim pojavom participacije deležnikov v produkcijskih procesih, na primer sodelovanju delavcev pri upravljanju v gospodarskih družbah. Vendar pa je sodelovanje pri upravljanju (tako zaposlenih kot lastnikov ali drugih deležnikov) zelo raznoliko, lahko je na primer demokratsko (ena oseba en glas) ali pa kapitalsko (glasovalne pravice so sorazmerne lastniškemu kapitalskemu deležu družbenika v d. o. o. ali delničarja v d. d.).

Sodelovalno upravljanje ima zelo široko polje uporabe: kot udeležba različnih deležnikov pri oblikovanju vsebin in produktov; kot sodelovanje pri sprejemanju odločitev (na primer glas na skupščini ali glas v svetu delavcev); kot socialno vključevanje; kot soustvarjanje družbene realnosti (na primer sodelovalni urbanizem); kot polnomočenje skupnosti (na primer krepitev naredi-sam veččin) itd. Pojem participacija se torej včasih nanaša na sodelovanje deležnikov pri razvoju vsebin in programov, najpogosteje pa se nanaša na distribucijo moči odločanja, tj. na prenos dela moči odločanja z vodstva (in/ali lastnika) na deležnike (zaposlene, uporabnike, širšo skupnost itd.). Pri tem pa je nujno izpostaviti še minimalne pogoje za udeležanje sodelovalnega upravljanja, in sicer: da morajo biti pravila participacije znana vnaprej; da mora biti participacija dejansko izvedljiva; da je premišljena in upoštevana smiselnost procesov in motiviranost deležnikov za participacijo; da je participativno zasnovano tudi sprejemanje in spreminjanje pravil o participaciji; ter da so deležniki večji in primerno informirani za sodelovanje v procesih participacije.

Participacija pri upravljanju je v naši zakonodaji v manjši meri opredeljena. V zadrugah je participacija članov (in kadar so zaposleni tudi člani, torej tudi zaposlenih), določena na najvišji ravni, *Zakon o zadrugah* namreč določa, da je občni zbor vseh članov zadruge najvišji organ odločanja v zadruzi, ter da ima v zadruzi vsak član en glas, ne glede na višino ali število vplačanih obveznih deležev.²¹ Sicer tudi drugi zakoni varujejo različne deležnike glede sodelovanja pri upravljanju, vendar v zelo omejenem smislu. *Zakon o gospodarskih družbah* določa, da so participativne pravice delničarjev d. d. in družbenikov d. o. o. omejene z višino vložnega kapitala, medtem ko *Zakon o sodelovanju delavcev pri upravljanju*, ki določa pravice participacije zaposlenih v procesih upravljanja, omejuje te pravice na področje individualnih in kolektivnih pravic delavcev do dajanja pobud, do obveščnosti, pravico vplivanja, soodločanja in posvetovanja ter pravico do zadržanja odlo-

²¹ Razen v primerih, ko zadrugna pravila določajo, da lahko ima en član več glasov. *Zakon o zadrugah* je torej naklonjen načelu „en član en glas“, vendar pa dopušča, da si posamezna zadruga v pravilih določi drugače. V praksi nam ni poznana nobena zadruga v Sloveniji, ki ne bi prakticirala načela »en član en glas«.

čitev delodajalca, pri čemer so te pravice delavcev vezane zlasti na vsebino in organizacijo dela ter izboljševanje delovnih razmer. V primerjavi s sodelovalnim upravljanjem, ki ga že po svoji obliki, pa tudi v praksi, predstavljajo zadruge, torej sodelovalno upravljanje v konvencionalnih podjetjih ter zasebnih in javnih zavodih prenaša bistveno manj moči in pravic odločanja na relevantne deležnike, bodisi na male lastnike, ali na zaposlene, ali na uporabnike.

Claudia Sanchez Bajo in Bruno Roelants v knjigi *Kapital in past zadolževanja: Združništvo kot alternativa* (2015) izpostavljata dejstvo, da se v zadnjih desetletjih povečuje pomen upravljanja nad pomenom lastništva:

»Dokazujemo, da je v zadnjih desetletjih upravljanje v gospodarskih subjektih (banke, pokojninski skladi, multinacionalke ipd.) postopoma začelo igrati pomembnejšo vlogo kakor lastništvo. Lastništvo je seveda še vedno neznansko pomembno, vendar se po robovih razblinja. Radi bi dokazali, da se je deležnikom, tudi lastnikom in proizvajalcem, upravljavski nadzor docela izmaknil in prešel pod vpliv odsotnih upravljalcev, ne nazadnje zaradi hkratne financiranja in krepitve vloge tehnoloških procesov.« (Sanchez Bajo in Roelants 2015, 129)

Avtorja nadalje poudarjata, da je v upravljanju in nadzoru dejansko moč, da nekaj narediš, ne pa toliko v strukturi lastnine (prav tam, 133). Zato zadruge, kjer je poudarek participacije prav na članskem upravljanju in nadzoru, dobro odgovarjajo na problem odsotnih lastnikov. Člani zadrug so v prvi vrsti upravljalci svojih zadrug, kajti najvišji organ zadruga je občni zbor oziroma skupščina vseh članov, ki so mu podrejeni vsi drugi organi (upravni odbor, predsednik, direktor, nadzorni odbor itd.). Kot pa smo navedli zgoraj, je implementacija procesov sodelovalnega upravljanja v prakso zelo zahtevna in žal tudi številne zadruge pri nas in po svetu, kot mnoga konvencionalna podjetja, premorejo participativno upravljanje zgolj na papirju, v praksi pa relevantni deležniki (člani, lastniki, zaposleni, uporabniki) ne sodelujejo v procesih upravljanja in nadzora. Problemom neaktivnosti članov v zadrugah je v ekonomski demokraciji podoben problem, kot je problem politične apatičnosti volivcev v demokracijah nasploh. Zadruge morajo sistemsko izvajati aktivnosti, ki so namenjene angažiranju članov, spodbujanju članov k aktivnemu sodelovanju pri upravljanju.

Participacija v produkciji ter potrošnji oziroma uporabi

Na začetku smo rekli, da se bo kot najbolj pomemben vidik participacije izkazala prav udeležba, sodelovanje deležnikov pri produkciji, delu in potrošnji oziroma uporabi produktov, saj prav to predstavlja pogoj samodoločanja o življenju, kako kot posameznik ali kot skupnost živiš, kaj proizvajaš in kaj použivaš, trošiš. Zadruge so lahko (odvisno, kdo so njeni člani) med drugim tudi uporabniške zadruge, delavske zadruge in socialne zadruge. Pri vseh vrstah zadrug je participacija zelo pomembna, a pri teh še posebej izstopa ta vidik participacije kot soustvarjanja življenja.

Uporabniške zadrug so zadrug, kjer se povezujejo posamezniki s skupnim uporabniškim interesom (potrošniške zadrug, nabavne, stanovanjske itd.).²² Člani takšnih zadrug se povežejo okoli skupne predstave o tem, kakšne produkte (storitve in proizvode) želijo in kako jih želijo uporabljati, kar dejansko pomeni soodločanje o načinu in kakovosti življenja.

Delavske zadrug so zadrug, ki delujejo na številnih gospodarskih področjih, od mehkih storitev do težke industrije, kjer so zaposleni večinski lastniki, upravljalci in izvajalci dela v zadrugah. Ena od značilnosti delavskih zadrug se glasi: »Velja splošno pravilo, da delo opravljajo člani. To implicira, da je večina delavcev v posameznem delavskem združenem podjetju članov in obratno.« (CICOPA, *Svetovna deklaracija o delavskih zadrugah*) Druga značilnost delavskih zadrug iz deklaracije pa je pravzaprav povzetek enega od temeljnih načel zadrugništva, in sicer načela avtonomije, ki se tukaj ponovi: »Pri delovnih razmerjih in upravljanju ter pri uporabi in upravljanju proizvodnih sredstev morajo biti avtonomne in neodvisne od države in tretjih oseb.« (prav tam) Delavske zadrug so na nek način model in vzor sodelovalnega gospodarstva, vsaj kar se delavske participacije tiče, saj so to podjetja v večinski lasti in upravljanju svojih zaposlenih. Eden največjih združenih sistemov delavskih zadrug na svetu je zadrugi sistem Mondragon iz Baskije, Španija, kjer je v več kot sto delavskih zadrugah skupno več kot 80.000 članov delavcev. (Mondragon Corporation 2022)

Socialne zadrug zagotavljajo socialne storitve (skrbstvo, pomoč na domu, kakovostna in varna hrana, pogoji za komuniciranje, vključevanje na trg dela ipd.), in sicer storitve splošnega družbenega interesa, ne delujejo torej samo v interesu svojih članov, temveč v splošnem interesu določene skupnosti. Socialne zadrug so večdeležniške (*multistakeholder*), in ker so deležniki javne in zasebne organizacije ter posamezniki zaposleni in uporabniki, je sodelovalno upravljanje v teh zadrugah zelo zahtevno, a hkrati vodi k oblikovanju kakovostnih storitev za uporabnike in širšo skupnost, kar je njihov primarni smoter.²³ *Svetovni standardi socialnih zadrug* pa določajo tudi visoka merila za vključevanje vseh deležnikov v upravljanje, s poudarkom na znatni zastopanosti delavcev v članstvu in torej v upravljanju, ter obveznem vključevanju uporabnikov oziroma potrošnikov v članstvo socialne zadrug in torej v njeno upravljanje. (CICOPA: *Svetovni standardi socialnih zadrug*) Hkrati pa lahko socialne zadrug prav zaradi participativnega razvoja svojih produktov močno prispevajo k revitalizaciji degradiranih območij, npr. mestnih četrti ali odročnih podeželskih naselij. Zanimiv primer je socialna zadruga La Paranza Onlus v Neaplju, ki deluje od leta 2000 in združuje oživljanje zapuščenih neapeljskih katakomb z ustvarjanjem kakovostnih delovnih mest za ranljive mlade. Z delovanjem te zadrug se je poleg razvoja turistične ponudbe in delovnih mest pomembno izboljšalo tudi življenje v degradirani neapeljski četrti Sanità. (La Paranza Cooperative)

²² V Sloveniji se trenutno na primer ponovno razvija stanovanjsko zadrugništvo, primera sta zadrugi Zadrugator v Ljubljani in StanKoop v Mariboru.

²³ Dober primer mlade socialne zadrug pri nas je Zadruga Stara roba nova raba v Ljubljani, ki je nastala kot del dejavnosti iniciative Kralji ulice.

Tako uporabniške kot delavske in socialne zadruge imajo to skupno značilnost, da se participacija pri lastništvu in upravljanju teh zadrug ne tiče samo procesov v zadrugah kot v nekakšnih ločenih produkcijskih enotah, temveč se tiče soustvarjanja življenja kot takega in v celoti, saj si s participacijo v teh zadrugah posamezniki in skupnosti določajo svoje temeljne življenjske pogoje, kakšno hrano bodo kupovali, kakšna stanovanja najemali, kakšna delovna mesta oblikovali, koliko svobode bodo deležni znotraj družbeno-ekonomske realnosti svojih življenj, kakšne oskrbe bodo deležni kot starostniki itd. V teh primerih se eksplicitno pokaže, da se participacija bolj tiče soustvarjanja življenja kot takega in v celoti, kot pa zgolj nekih finančnih in formalnih upravljalških pogojev v podjetjih in drugih organizacijah.

Ugotovitve: participacija kot proces uresničevanja avtonomije in solidarnosti

V zgornjem prikazu elementov participacije v načelih in delovanju organizacij socialnega gospodarstva, še posebej v zadrugah, smo videli, da je participacija tako pri lastništvu kot pri upravljanju in nadzoru ter v udeležbi pri soustvarjanju in potrošnji, ključni, prava-prav definicijski element teh organizacij. Organizacije socialnega gospodarstva so vedno že tudi dosledne manifestacije sodelovalnega gospodarstva, vsaj *pro forma*, pogosto pa tudi v praksah.

Poglejmo nekaj domačih in tujih primerov zadrug, kako se elementi participacije, o katerih smo govorili, kažejo v praksah zadružništva. Zadruga Up Group iz Francije, ki deluje od leta 1964, je delavska zadruga, 700 zaposlenih v zadrugi so edini lastniki in neposredni upravljalci zadruge. Zadruga ima sicer preko hčerinskih podjetij in prisotnosti v 19 državah v skupini preko 3500 zaposlenih, ki sicer niso člani, a matična zadruga v Franciji je zgled delavskega lastništva in upravljanja. Člani zadruge se skupščin udeležujejo več kot devetdesetodstotno, zadruga ima dodelan sistem usposabljanja članov, vrhunsko skrbi za varnost in kakovost delovnega okolja, prav tako pa elemente sodelovalnega upravljanja uvaja v svoja hčerinska podjetja po svetu, ki po pravni obliki sicer niso zadruge. (Up-Group) Vsebina dela te zadruge je tudi deloma povezana s kakovostjo delovnega okolja, zadruga namreč ponuja storitve na področju urejanja sistema vavčerjev za delavske malice, kar je poseben sistem delavske prehrane v Franciji. Tako lahko vidimo, da zadruga Up-Group predstavlja odličen primer participacije tako v lastništvu in upravljanju kot v ustvarjanju in posredno tudi v potrošnji produktov.

Kot dober primer participacije pri potrošnji oziroma uporabi dobrin lahko navedemo uporabniško zadrugo Saguapac iz Bolivije, ustanovljeno leta 1979, ki je največja vodovodna zadruga na svetu. Ima 183.000 članov, kar v praksi pomeni priključke na vodovodno omrežje za 1,2 milijona populacije od skupno 1,6 milijona prebivalcev mesta Santa Cruz

de la Sierra. Na tem primeru lahko vidimo, zakaj je v kontekstu sodelovalnega gospodarstva pomemben element participacije pri potrošnji. Zadruga Saguapac je namreč v celoti v lasti in upravljanju članov, ki so potrošniki vode iz vodovodnega sistema te zadruge. Prednosti, ki iz potrošniškega lastništva in upravljanja izhajajo, so izjemne: zadruga dobavlja eno najbolj kvalitetnih vod v Latinski Ameriki; je neodvisna od političnih turbulenc; cene so določene tehnično-stroškovno; odločanje za investicijske projekte je hitro in avtonomno; zadruga vzdržuje kvalitetna in stabilna delovna mesta za več kot 500 zaposlenih; dobrobit vseh deležnikov ima prednost pred dobičkom; s svojim vodovodnim sistemom pa pokrivajo tudi odročna območja. (Stories.coop)

Pri nas poleg starih kmetijskih zadrug (večinoma ustanovljenih še v obdobju prejšnjega politično-gospodarskega sistema pred letom 1991²⁴) zdaj deluje veliko mladih, sicer po obsegu poslovanja in zaposlovanja še zelo majhnih zadrug, a vseeno lahko prepoznamo, da tudi v praksi, ne samo *pro forma*, zastopajo načela participacije. Zadruga Dobrina na primer že vsa leta od ustanovitve v letu 2011 izvaja redna srečanja s člani zaradi skupnega določanja cen ter skupnega načrtovanja setvenega koledarja. (Zadruga Dobrina) Novi stanovanjski zadrugi v Mariboru in v Ljubljani sta v procesu sodelovalnega načrtovanja skupne gradnje neprofitnih najemniških stanovanj. (Stanovanjska zadruga StanKoop; Stanovanjska zadruga Zadrugator). Zadruga sončnih elektrarn Slovenije na participativen način izvaja zagovorniške aktivnosti na področju solarnih energij, prav tako pa razvijajo participativne modela financiranja razvoja celotnega področja in individualnih elektrarn pri članih. (Zadruga sončnih elektrarn Slovenije) Turistična zadruga Prlekija svojim članom s področja turizma, kmetijstva in razvoja omogoča participacijo pri načrtovanju in izvajanju aktivnosti turističnega razvoja v lokalnem okolju, vse to v sodelovanju z lokalnimi oblastmi. (Turistična zadruga Prlekija) Že omenjena zadruga Stara roba nova raba je odličen primer socialne zadruge, ki sledi načelu večdeležniškega upravljanja, saj tako v članstvo kot v načrtovanje in delo vključuje tudi svoje uporabnike. (Zadruga Stara roba nova raba)

Kaj konkretno torej v zadrugah pomeni participacija, tako pri lastnini kot pri upravljanju ter pri soustvarjanju in potrošnji? Pomeni solidarnost med člani, pri čemer s solidarnostjo mislimo pravično delitev tveganj in koristi. Člani, na primer v že omenjeni Jezikovni zadrugi Soglasnik, delijo tveganja tako, da drug drugemu krijejo hrbet pri izpolnjevanju naročil, saj na ta način niso v tako prekarnem položaju, kot kadar so zgolj ločeni s. p.-ji brez kolegialnega zaledja. V primerih bolniške odsotnosti, dopusta in drugih primerih ne izgubijo strank ipd. (Jezikovna zadruga Soglasnik) Člani ponudniki v turizmu se recimo dopolnjujejo v ponudbi, zato iz obogatene turistične ponudbe žanjejo skupne koristi, ki pa se ne delijo po višini vplačanega kapitala, ampak ali enakomerno ali pa po obsegu letnega prometa z zadrugo. Člani vodovodnih zadrug, tudi v Sloveniji jih imamo nekaj, vsi v praksi participirajo pri skrbi za vodovodno omrežje in kakovost vode ter pri odločanju o cenah in investicijah.

24 Za podrobnejšo zgodovino zadrugništva v Sloveniji glej Avsec 2018.

Kar hočemo s temi primeri pokazati, je, da participacija v zadrugah ni nek abstraktni pojem udeležbe kapitala ali glasovalne pravice, temveč je (poleg tega in predvsem) aktivna udeležba v procesih dela, ustvarjanja, trošenja in uporabe dobrin. Participacija ni nek statični delež od celote, udeležba deleža pri neki celoti, ulomek, procent. Participacija je aktivnost posameznika (člana) v procesu dela, ki ga je treba razumeti kot proces soustvarjanja življenja kot takega in v celoti. Za ponazoritev se lahko naslonimo na delitev, ki jo je v analizo pojma dela vnesla Hannah Arendt, in sicer delitev na *delo*, *ustvarjanje* in *delovanje*, pri čemer gre pri delu za biološki proces presnavljanja, za delo, ki služi golemu preživetju telesa, gre torej za področje potrošnje; pri ustvarjanju gre za produkcijo predmetov za življenje in predmetov lepega, gre za področje rabe predmetov; pri delovanju pa gre za sobivanje ljudi v javnem prostoru govora in političnega udejstvovanja. (Arendt 1996). Kar želimo v naši razpravi pokazati, je, da je participacija v zadrugah, kadar se dosledno manifestira v vseh vidikih, tako pri lastništvu in upravljanju kot pri produkciji in potrošnji, pravzaprav polno udejstvovanje človeka v vseh treh oblikah dela po Arendt, torej dela, ustvarjanja in delovanja hkrati, je proces, ki človeku omogoča prakticiranje solidarnosti v skrbi zase in za skupnost, to pa počne kot avtonomno bitje, ki je sposobno nase prevzeti prisilo dela, radost ustvarjanja in svobodo delovanja. S tega vidika participacija v zadrugah, kot tudi širše v socialnih in solidarnostnih gospodarstvih, ni zgolj formalnost sodelovanja zaposlenih pri sprejemanju na delovne procese vezanih odločitev vodstev, ali recimo zgolj udeležba zaposlenih v lastniški strukturi podjetja, kot je to pogosto razumljeno v kontekstu ekonomske demokracije. Participacija v organizacijah socialnega in solidarnostnega gospodarstva pomeni predvsem avtonomno soustvarjanje pogojev življenja kot takega in v celoti. Sodelovalno gospodarstvo s tega vidika ni zgolj določena (bolj enakopravna) struktura razmerij moči, temveč je v prvi vrsti živ proces družbenega in političnega delovanja, ki ima resen transformativen potencial. S tega vidika je, kot smo predpostavljali na začetku razprave, participacijo po eni strani resda treba prepoznati kot organizacijsko orodje oziroma tehnologijo v organizacijah socialnega gospodarstva, po drugi strani pa ima participacija intrinzično vrednost, je vrednota, ki se tesno navezuje na vrednote demokratičnosti, enakosti, enakopravnosti, solidarnosti in pravičnosti.

Viri:

Arnstein, Sherry Phyllis: *A Ladder of Citizen Participation*. Journal of the American Institute of Planners, 35(4)/1969. 216–224.

Arendt, Hannah: *Vita Activa*. Prevod Vlasta Jalušič. Ljubljana: Založba Krtina, 1996.

Avsec, Franci: *Zadruga na Slovenskem: kratek zgodovinski oris* Solidarnostne ekonomije. Ur. Marta Gregorčič idr. Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo. 271(XLVI)/2018. 104–116.

Bauman, Zygmunt: *Tekoča moderna*. Prevod Borut Cajnko. Ljubljana: Založba *cf., 2002.

Bohinc, Rado: *Družbeno neodgovorni zaostanek ekonomske demokracije: v Sloveniji politiko vse bolj usmerja kapital*. Ekonomska demokracija: strokovno informativna revija za delavske predstavnike in menedžerje v sodobnem podjetju 18(6)/2018, 3–6.

Babič, Karolina: *Zadruga kot primerna oblika krepitve ekonomske demokracije*. Ekonomska demokracija: strokovno informativna revija za delavske predstavnike in menedžerje v sodobnem podjetju 19(2)/2015, 21–22.

Babič, Karolina: *Iz kakšne snovi so zadruga? Razprava o zadružni lastnini, pravilih in skupnosti*. Solidarnostne ekonomije. Ur. Marta Gregorčič idr. Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo. 271(XLVI)/2018. 41–63.

Babič, Karolina: *Inclusion of social economy topics into the higher education business study programmes in Slovenia*. Mednarodno inovativno poslovanje = Journal of innovative business and management 1(13)/2021, 1–11.

Babič, Karolina in Dabič Perica, Staša: *Aplikativna analiza stanja na področju socialne ekonomije v Republiki Sloveniji*, 2018; http://mgt.arhiv-spletisc.gov.si/fileadmin/user_upload/Analiza_stanja_na_podroczju_socialne_ekonomije_v_Sloveniji.pdf (10. 8. 2022)

Borzaga, Carlo idr.: *Social enterprises and their ecosystems in Europe. Comparative synthesis report*. Luxembourg: European Commission, Publications Office of the European Union, 2020. DOI: <https://doi.org/10.2767/567551>.

Canadian Journal of Nonprofit and Social Economy Research, 2021; <https://anserj.ca/index.php/cjnser> (10. 8. 2022)

CICOPA - International Organisation of Industrial and Service Cooperatives: *Svetovna deklaracija o delavskih zadrugah*. Solidarnostne ekonomije Ur. Marta Gregorčič idr. Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo. 271(XLVI)/2018. 148–154.

CICOPA - International Organisation of Industrial and Service Cooperatives: *Svetovni standardi socialnih zadrug*. Solidarnostne ekonomije. Ur. Marta Gregorčič idr. Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo. 271(XLVI)/2018. 155–159.

CIRIEC - International Centre of Research and Information on the Public, Social and Cooperative Economy: *Recent Evolutions of the Social Economy in the European Union, 2016*; DOI: 10.3935/rsp.v25i2.1543.

CIRIEC - International Centre of Research and Information on the Public, Social and Cooperative Economy: *Annals of Public and Cooperative Economics*; <https://onlinelibrary.wiley.com/journal/14678292> (28. 8. 2022)

CIVICUS: *Participatory Governance Toolkit*; <https://www.civicus.org/index.php/es/centro-de-medios/recursos/manuales/611-participatory-governance-toolkit> (10. 08. 2022)

Cooperatives Europe; <https://coopseurope.coop/about-co-operatives/what-cooperative> (10. 08. 2022)

Davis, John B. in drugi: *Global Social Economy: Development, work and policy*. Ur. John B. Davis. London: Routledge, 2013.

European Commission: *Social Business Initiative of the European Commission* (Ref. Ares (2015)5946494-18/12/2015). Bruselj: Evropska komisija, 2011.

European Commission: *Social Economy Action Plan*, 2021; <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1537&langId=en> (28. 8. 2022)

- Fiedler, Kaja, Ložar, Daša, Primc, Matic in Babič, Karolina: *Zadružništvo: stanje v Sloveniji 2020: poročilo in smernice za razvoj*. Maribor: Združenje CAAP in drugi, 2020; <http://brazde.org/?p=4230> (10. 8. 2022)
- Fiedler, Kaja, Ložar, Daša, Primc, Matic in Babič, Karolina: *Sodelovalne in participatorne družbeno-ekonomske prakse: Analiza formalnih in neformalnih izobraževanj in usposabljanj v Sloveniji ter smernice za razvoj*. Maribor: Združenje CAAP in drugi, 2021; http://brazde.org/wp-content/uploads/2021/05/Analiza-izobra%C5%BEevanj-in-usposabljanj-ter-smernice_2021.pdf (10. 8. 2022)
- Fischer, Frank: *Participatory Governance: From Theory To Practice*. The Oxford Handbook of Governance. Ur. David Levi-Faur. Oxford University Press, 2012; DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199560530.013.0032
- Fran.si - Slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU; www.fran.si (10. 8. 2022)
- Fumagalli, Andrea: *Bioeconomics, Labour Flexibility and Cognitive Work: the Unequal Exchange*, 2003; www.us.big.net/papers/047-Fumagalli-bioeconomics.doc (10. 8. 2022)
- Gbikpi, Bernard in Grote, Jürgen R.: *From Democratic Government to Participatory Governance*. Participatory Governance: Political and Societal Implications. Ur. Grote, Jürgen R. Gbikpi in Bernard. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2002. 17–34. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-663-11003-3_1
- Gostiša, Mato: *Teorija ekonomske demokracije kot nove sistemske paradigme kapitalizma*. Kranj: Študijski center za industrijsko demokracijo, 2014.
- Handbook on Participatory Governance*. Ur. Hubert Heinelt. Handbooks of Research on Public Policy series. Institute for Political Science, Technische Universität Darmstadt, 2018.
- ICA - International Co-operative Alliance: *Izjava o zadružni identiteti*. Solidarnostne ekonomije. Ur. Marta Gregorčič idr. Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo. 271(XLVI)/2018. 137–138.
- ICA - International Co-operative Alliance: *Guidance Notes to the Co-operative Principles*, 2015; <https://www.ica.coop/sites/default/files/basic-page-attachments/guidance-notes-en-221700169.pdf> (10.08.2022)
- ILO - International Labour Organization: *Priporočilo Mednarodne organizacije dela 193 – spodbujanje za drug*. Solidarnostne ekonomije. Ur. Marta Gregorčič idr. Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo. 271(XLVI)/2018. 139–147.
- Jezikovna zadruga Soglasnik; <https://www.soglasnik.si/o-nas/> (10.08.2022)
- Kanjus Mrčela, Aleksandra: *Sodobni trendi na področju upravljanja*. Ekonomska demokracija: strokovno informativna revija za delavske predstavnike in menedžerje v sodobnem podjetju 18(5)/2018, 2–4.
- Kanjus Mrčela, Aleksandra: *Ekonomska demokracija in sorodni pojmi – definicija in razvoj*. Ekonomska demokracija: strokovno informativna revija za delavske predstavnike in menedžerje v sodobnem podjetju 21(6)/2021, 5–8.
- La Paranza Cooperative, 2022; <https://catacombedinapoli.it/en/> (31. 8. 2022)
- Mondragon Corporation*, 2022; <https://www.mondragon-corporation.com/> (30. 08. 2022)
- Morini, Cristina in Fumagalli, Andrea: *The life put to work: towards a theory of life-value*, 2010; <http://www.ephemeraweb.org/journal/10-3/10-3morinifumagalli.pdf> (22. 08. 2022)
- Murray Robin, Caulier-Grice Julie in Mulgan Geoff: *The open book of social innovation*. Oxford: The Young Foundation, 2019; <https://youngfoundation.org/wp-content/uploads/2012/10/The-Open-Book-of-Social-Innovation.pdf> (28. 08. 2022)
- Novkovic, Sonja: *Defining the co-operative difference* Journal of Socio-Economics 37(6)/2008, 2168–2177. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.socec.2008.02.009>
- Ostrom, Elinor: *Governing the Commons. The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge University Press, 1990. DOI: <https://doi.org/10.1017/cbo9780511807763>
- Real Utopia, Foundatin for Participatory Society; <https://www.realutopia.org/> (8. 8. 2022)
- RIPESS - Intercontinental network for the promotion of social solidarity economy;

<http://www.ripress.org/> (22. 08. 2022)

Sanchez Bajo, Claudia in Roelants, Bruno: *Kapital in past zadolževanja: Zadrugništvo kot alternativa*. Prevod Matej Venier. Ljubljana: Založba Modrijan, 2015.

Silva, Jeová Torres Jr.: *Participation, Governance, Collective Action, Democracy and the Social and Solidarity Economy*. Encyclopedia of the Social and Solidarity Economy.

<https://knowledgehub.unsse.org/knowledge-hub/participation-governance-collective-action-democracy-and-the-social-and-solidarity-economy/> (2. 9. 2022)

Social Economy Europe: *Social Economy Charter*, 2016; <https://www.socialeconomy.eu.org/the-social-economy/the-social-economy-charter/> (8. 8. 2022)

Social Economy Europe, 2022; <https://www.socialeconomy.eu.org/> (28. 8. 2022)

Stanovanjska zadruga StanKoop; <https://www.facebook.com/stankoopzoo/> (10. 8. 2022)

Stanovanjska zadruga Zadrugator; <http://zadrugator.org/> (10. 8. 2022)

Stories.coop; <http://stories.coop> (10. 8. 2022)

The Oxford Handbook of Mutual, Co-Operative, and Co-Owned Business (Vol. 1). Ur. Michie, Jonathan, Blasi, Joseph R. in Borzaga, Carlo. Oxford: Oxford University Press, 2017; DOI:

<https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199684977.001.0001>

The Social Economy: International Perspectives on Economic Solidarity. Ur. Ash Amin. Zed Books, 2009.

Turistična zadruga Prlekija; <https://visit-prlekija.eu/zadruga-in-regija/turisticna-zadruga-prlekija> (10. 8. 2022)

UNTFSSSE - UN Inter-Agency Task Force on Social and Solidarity Economy; <https://unsse.org/> (2. 9. 2022)

Up-Group; www.up-group.coop (10. 8. 2022)

Utting, Peter idr.: *Social and Solidarity Economy: Beyond the Fringe*. Ur. Peter Utting. Zed Books Ltd., 2015.

Zadruga sončnih elektrarn Slovenije; <https://www.zses.si/o-zadrugi-soncnih-elektrarn-slovenije/> (28. 8. 2022)

Zadruga Stara roba nova raba; <https://robaraba.si/stara-roba-nova-raba/o-zadrugi/> (10. 8. 2022)

Zadruga Dobrina; www.zadruga-dobrina.si (28. 8. 2022)

Zakon o gospodarskih družbah. Uradni list RS, št. 65/09 – uradno prečiščeno besedilo, 33/11, 91/11, 32/12, 57/12, 44/13 – odl. US, 82/13, 55/15, 15/17, 22/19 – ZPosS, 158/20 – ZIntPK-C in 18/21).

Zakon o socialnem podjetništvu. Uradni list RS, št. 20/11, 90/14 – ZDU-1I in 13/18.

Zakon o sodelovanju delavcev pri upravljanju. Uradni list RS, št. 42/07 – uradno prečiščeno besedilo in 45/08 – ZArbit.

Zakon o zadrugah. Uradni list RS, št. 97/09 – uradno prečiščeno besedilo in 121/21.

Povzetek

V razpravi avtorica raziskuje pojav participacije v kontekstu širokega spektra socialnega in solidarnostnega gospodarstva ter posameznih praks, ki se znotraj tega pojavljajo. Socialno in solidarnostno gospodarstvo, še posebej pa zadruge, so orisane kot dober primer sodelovalnega gospodarstva. S prikazom področja, razpravo ter konkretnimi primeri avtorica pokaže, da participacija ni (zgolj) abstrakten pojem, ki se ga žal pogosto zlorablja kot politično floskulo ali kot šminko podjetij, ampak da ima možne in dejanske uporabe v praksah podjetij in organizacij socialnega gospodarstva, kjer se participacija kaže v obliki udeležbe pri lastništvu (solastnina, skupnostna lastnina), sodelovanja pri upravljanju (soupravljanje in nadzor) ter sodelovanja pri ustvarjanju in potrošnji oziroma rabi produktov, kar je vidik participacije, ki je ključen, a se ga pogosto spregleda pri govoru o sodelovalnem gospodarstvu. Šele ta tretji vidik participacije namreč pokaže končni smoter participacije kot take, da z njo kot procesom solidarnega soustvarjanja življenjskih pogojev in načinov življenja tako posamezniki kot skupnosti postajajo avtonomni soustvarjalci svojih življenj.

Ključne besede

socialno in solidarnostno gospodarstvo, zadruge, združništvo, participacija, participativno upravljanje

Summary

In this article, the author explores the phenomenon of participation in the context of the broad spectrum of the social and solidarity economy and the particular practices that appear within it. The social and solidarity economy, especially cooperatives, is presented as a good example of a participatory economy. Through the presentation, followed by a discussion and specific examples, the author shows that participation is not (merely) an abstract concept, which unfortunately is often misused as a political platitude or cosmetic feature of companies, but that it has possible and actual applications in the practices of companies and organizations of a social economy, where participation manifests itself in the form of participation in ownership (co-ownership, community property), participation in management (co-management and oversight) and participation in the creation and consumption or use of products, which is an aspect of participation that is crucial but frequently overlooked in discussions of a participatory economy. Only this third aspect of participation shows the ultimate goal of participation as such, that through it as a process of solidary shared creation of living conditions and ways of life, both individuals and communities become autonomous creators of their lives.

Keywords

social and solidarity economy, cooperatives, cooperativism, participation, participatory governance

Prispevek k tipologiji zadrug v Sloveniji

Franci Avsec

Prispevek tipologizira zadruge v Sloveniji na podlagi treh meril: (1.) pravna podlaga zadružnega organiziranja, (2.) morebitni status socialnega podjetja in (3.) morebitno izkazovanje nerazdeljivega zadružnega kapitala. Na podlagi javno dostopnih finančnih podatkov in lastnih izračunov avtor analizira finančno strukturo zadrug štirih tipov.

Uvod

S tipologizacijo poskušamo neko množico pojavov razvrstiti po tipičnih razlikovalnih značilnostih na podmnožice, katerih elementi bolj ali manj ustrezajo tipičnim skupnim lastnostim.

Prvi korak pa je opredelitev same množice, ki jo želimo razvrstiti na značilne podmnožice, v našem primeru torej opredelitev zadrug.

Za opredelitev zadrug lahko uporabimo dva pristopa.

Prvi je formalnopravni pristop, ki zadruge obravnava kot poseben tip pravne osebe. Njegova prednost je velika enostavnost, ker je zadrugna narava organizacije navzven vidna že iz njene firme (imena) in iz javnih registrov, v katere je vpisana. Slabost tega pristopa pa je v tem, da pravna pravila o zadrugah (»zadružno pravo«) v različnih državah niso povsem vsebinsko enaka, pa tudi znotraj posamezne države lahko za posamezne vrste zadrug (na primer kmetijske, kreditne, delavske, stanovanjske) veljajo različna (posebna) pravila. Razlike v pravni ureditvi posameznih področij med državami se v globalizacijskih tokovih postopoma zmanjšujejo s harmonizacijo (usklajevanjem) in unifikacijo (poenotenjem) pravnih pravil. Ta dva procesa potekata v različnih oblikah, od sklepanja mednarodnih pogodb, ki zavezujejo države pogodbenice, do tega, da se predpisi držav sklicujejo na pravila, ki sama po sebi nimajo pravno zavezujoče moči in so jih sprejela mednarodna strokovna združenja (na primer mednarodni standardi računovodskega poročanja). Posebej intenzivni sta harmonizacija in unifikacija pravnih predpisov znotraj tesnejših gospodarsko-političnih povezav, kakršna je Evropska unija (EU). Medsebojno približevanje pravnih ureditev poteka tudi spontano. Za reševanje podobnih problemov se namreč sodobne države neredko zgledujejo po normativnih rešitvah iz drugih držav. Vse te procese lahko spremljamo od začetka zadružništva in zadružnega prava.

Drugi pristop k definiranju zadruge je vsebinski. Za zadruge priznava tiste organizacije, ki ne glede na zunanjo, formalnopravno zadružno organizacijsko obliko po svojih dejanskih lastnostih (namenu, poslovanju, upravljanju in podobno) ustrezajo bistvenim značilnostim zadruge. Težava tega pristopa je, da v zadružni teoriji in praksi ne obstaja splošno sprejeta definicija zadruge, ki bi povsem jasno razmejila zadruge od nezadružnih organizacij. V tem pogledu je na svetovni ravni pomembna *Izjava o zadružni istovetnosti*, ki jo je Mednarodna zadružna zveza sprejela leta 1995 na kongresu v Manchesteru ob svoji stoletnici.¹ Omenjena izjava zadrugo opredeljuje kot »avtonomno združenje oseb, ki so se prostovoljno povezale za uresničevanje svojih skupnih gospodarskih, družbenih in kulturnih potreb ter hotenj na podlagi skupnega in demokratično upravljanega podjetja«. ² Vendar po omenjeni izjavi zadružno identiteto oblikujejo tudi nekatere vrednote in zadružna načela. Tako *Izjava o zadružni istovetnosti* navaja vrednote, na katerih temeljijo zadruge

¹ Za besedilo izjave in obširen komentar posameznih zadružnih načel prim. Guidance Notes on the Cooperative Principles, 2015, ii. O samem oblikovanju tretje formulacije mednarodnih zadružnih načel prim. Birchall, 1997, 64–71.

² Prav tam.

(samopomoč, samoodgovornost, demokratičnost, enakost, pravičnost in solidarnost) v izročilu njihovih ustanoviteljev, medtem ko člani verjamejo v etične vrednote poštenosti, odprtosti, socialne odgovornosti in skrbi za druge.³ Za uveljavljanje zadružnih vrednot v praksi zadruga uporabljajo sedem zadružnih načel: 1. prostovoljno in odprto članstvo, 2. demokratično upravljanje, 3. ekonomska udeležba članov, 4. avtonomija in neodvisnost, 5. izobraževanje, usposabljanje in obveščanje, 6. sodelovanje med zadrugami in 7. skrb za skupnost, ki so v izjavi opisana nekoliko podrobneje – vsako načelo z nekaj stavki.⁴

Mednarodna zadružna načela niso nespremenljiva. Že leta 1937 je Mednarodna zadružna zveza prvič ubesedila mednarodna zadružna načela,⁵ leta 1966 pa je sprejela novo, vsebinsko spremenjeno in dopolnjeno, nekoliko daljšo formulacijo teh načel.⁶ Tako je *Izjava o zadružni istovetnosti* iz leta 1995 že tretji dokument o mednarodnih zadružnih načelih, ki ga je sprejela Mednarodna zadružna zveza. V primerjavi s prejšnjima dvema dokumentoma izjava prvič na splošno opredeljuje zadrugo, določa vrednote, na katerih zadružništvo temelji, in iz teh vrednot izpeljuje mednarodna zadružna načela.

Po mnenju avtorjev, ki mednarodna zadružna načela obravnavajo z vidika evolucijske teorije, zadruga uporabljajo zadružna načela različno, celovita raziskava o uporabi zadružnih načel pa še ni bila opravljena.⁷ Upoštevanje zadružnih načel pozitivno vpliva na ohranjanje in razvoj zadrug, neredko tudi na njihovo uspešnost, vendar so lahko v nekaterih okoliščinah za uspeh zadruga zaslužni izključno drugi dejavniki.⁸

Za lažje prepoznavanje zadrug so ameriški teoretiki strnili zadružna načela v eno samo razlikovalno merilo, po katerem se za zadrugo šteje tista organizacija, v katero uporabniki vlagajo kapital, jo upravljajo in pridobivajo od nje koristi (user-owner principle, user-control principle, user-benefit principle).⁹ Podobno nemška teorija govori o načelu identitete med člani in uporabniki zadruga (Identitätsprinzip¹⁰), francoska pa o načelu dvojne lastnosti članov (principe de double qualité¹¹).

Sklepno lahko ugotovimo, da oba pristopa nista povsem nepovezana. Zadružne vrednote in načela vplivajo na zadruga tudi preko zadružnega prava.

Za postavitev tipologije zadrug v Sloveniji smo uporabili prvi pristop. Tako v naslednjem, drugem razdelku obravnavamo temeljne značilnosti zadrug kot pravnih oseb v Sloveniji glede na formalnopravno podlago oziroma predpise, na podlagi katerih se ustanavljajo, delujejo in prenehajo, in glede na vsebinske prvine pravne osebe, kot so namen, osebni in stvarni substrat ter pravnoorganizacijska struktura. Ob razmejitvi zadrug od

3 Prav tam.

4 Prav tam.

5 The present application of the Rochdale principles of co-operation, 1964.

6 Watkins, 1986, 8.

7 Waring in sod., 2020, 338.

8 Prav tam, 349.

9 Dunn, 1986, 85.

10 Beuthien in sod., 2018, 60.

11 Francoual, 2017, 60.

drugih pravnih oseb je s podrobnejšo analizo pravnih pravil mogoče najti merila, po katerih lahko zadruge razvrstimo v različne tipe. Prednost tipologije, ki jo bomo razvili, je v tem, da se odraža tudi v finančni strukturi zadrug. Zato smo v tretjem razdelku vse zadruge v Sloveniji na podlagi podatkov iz njihovih letnih poročil za leto 2019 razvrstili po posameznih tipih in za vsak tip prikazali tudi število in finančno strukturo zadrug, ki mu pripadajo. Seveda ta tipologija ni edino možna in verjetno tudi ne najpomembnejša. Ne prikazuje specifičnih pozitivnih učinkov dejavnosti zadrug za člane in za širšo skupnost, ki jih finančni izkazi ne zajemajo. Po drugi strani pa uporaba tipologije na kvantitativnih statusnopravnih in finančnih podatkih o zadrugah omogoča vpogled v razširjenost posameznih tipov zadrug v praksi ter finančni položaj zadrug, ki pomembno določa njihove razvojne možnosti. Sklepne ugotovitve v zadnjem, četrtem razdelku poudarjajo pomen spodbujevalnega okolja in nadzornih mehanizmov, ki so prilagojeni posebnostim zadrug.

Statusnopravna merila za tipologijo zadrug v Sloveniji

Pravna podlaga

Pravne osebe so le tiste organizacije oziroma družbene tvorbe, ki jim pravni red priznava sposobnost, da imajo pravice in obveznosti.

Pravna teorija navaja več prvin oziroma sestavin pravne osebe. To so zlasti njen namen ter personalni (osebni) in stvarni (premoženjski) substrat, ki se na podlagi pravnih predpisov prestavita v formalnopravno organizacijsko strukturo.¹²

Enako kot v drugih članicah Evropske unije (EU) se zadruge v Sloveniji lahko ustanovljajo in poslujejo v dveh podobnih, čeprav ne istovetnih združenih pravnoorganizacijskih oblikah: 1. kot zadruga na podlagi Zakona o zadrugah (v nadaljevanju: ZZad) iz leta 1992 ali kot 2. evropska zadruga (Societas Cooperativa Europaea, SCE) na podlagi Uredbe št. 1435/2003/EU o statutu Evropske zadruge (v nadaljevanju: USCE) iz leta 2003. Omenjena uredba je sestavni del pravnega reda EU, ki se v Sloveniji uporablja od njenega vstopa v EU 1. maja 2004.

V nadaljevanju bomo analizirali in primerjali glavne značilnosti obeh pravnoorganizacijskih oblik in tipologijo na podlagi prvega merila še nadgradili.

12 Prim. Trstenjak, 2003, 54; Tičar, 2013, 1320–1335; Zabel, 2017, 85–96.

Namen zadruge in SCE

V prvotni verziji je ZZad opredeljeval zadrugo z vnaprej nedoločenim (spremenljivim) številom članov, ki ima namen pospeševati gospodarske koristi svojih članov, ki prosto vstopajo v zadrugo in izstopijo iz nje (prostovoljnost in odprtost članstva), enakopravno sodelujejo z zadrugo in upravljajo zadrugo (prim. prvi odstavek 1. člena).

Pri tem je treba gospodarske potrebe članov razumeti široko. Sodobni nemški in avstrijski zadružnopravni teoretiki razlagajo namen zadrug, da pospešujejo pridobitno dejavnost in gospodarstvo (Erwerb und Wirtschaft) svojih članov, kot zadovoljevanje določenih materialnih in nematerialnih potreb v okviru poklicnega in zunaj poklicnega življenja članov, pri čemer je za zadrugo značilno, da sredstva za svojo dejavnost prigospodari v poslovnem sodelovanju s člani.¹³ Enako kaže razumeti tudi določbo o pospeševanju gospodarskih koristi članov v slovenskem ZZad.

USCE kot »glavni cilj« SCE določa »zadovoljevanje potreb njenih članov in tudi razvijanje gospodarskih in socialnih dejavnosti članov« (tretji odstavek 1. člena). Omenjeni cilj SCE se zdi širši kot cilj iz definicije zadruge v Izjavi Mednarodne zadružne zveze o zadružni istovetnosti (»uresničevanje gospodarskih, socialnih in kulturnih interesov«), ki je bila sprejeta osem let pred uredbo. Tretja novela (sprememba) ZZad iz leta 2009 je po zgledu USCE razširila namen zadrug na »razvijanje gospodarskih in socialnih dejavnosti članov«. Po mnenju komentatorjev je namen SCE lahko tudi uresničevanje negospodarskih koristi članov oziroma¹⁴ celo pomoč osebam, ki niso člani.¹⁵

Medtem ko USCE poudarja zadovoljevanje potreb in razvijanje dejavnosti članov kot »glavni« (torej ne edini) cilj evropske zadruge, se je ob starejši zadružni zakonodaji, ki je pospeševanje članov opredeljevala kot (edini) cilj zadruge, pojavilo vprašanje, ali lahko zadruga poleg tega namena uresničuje tudi druge, zlasti splošno koristne namene. Nemški zadružni zakon od novele v letu 1922 to vprašanje rešuje z določbo, da so splošno koristna prizadevanja zadruge dopustna, če niso edini niti pretežni namen zadruge.¹⁶

Ureditve v nekaterih državah pa so dopustne namene zadrug širile, kar je po ovinkih vplivalo tudi na novejši razvoj v Sloveniji.

V Italiji, kjer civilni zakonik iz leta 1942 opredeljuje zadrugo kot družbo z vzajemnostnim namenom (scopo mutualistico¹⁷), so ta namen, ki v samem zakoniku sploh ni pojasnjen, na podlagi obrazložitve k predlogu zakonika sprva razlagali tako, da si člani v zadrugi zagotavljajo koristi, ki jim sicer (zunaj zadruge) na trgu sploh niso dostopne ali jim niso dostopne v enako širokem obsegu. Italijanska ustava iz leta 1947¹⁸ priznava (pozitivno) »družbeno funkcijo zadrug z vzajemnostnim namenom in brez zasebnih špekulativnih ci-

¹³ Beuthien in sod., 2018, 42. Podobno tudi Dellinger in sod., 2014, 29 in 30.

¹⁴ Beuthien in sod., 2018, 1241.

¹⁵ Tako Dellinger, 2014, 32.

¹⁶ Prim. drugi odstavek § 1 nemškega zadružnega zakona, podrobneje Beuthien in sod., 2018, 25 in 107–109.

¹⁷ Codice civile, 2022, 2511. člen.

¹⁸ Costituzione della Repubblica, 2022.

ljev« ter zagotavlja takšnim zadrugam »primerno podporo in ustrezen nadzor« (45. člen). To ustavno določbo so predpisi o zadrugah uresničili tako, da so vzpostavili poseben sistem sistematičnega nadzora zadrug (revisione cooperativa) in oblikovali podporno politiko zlasti za tiste zadruge, ki v svojih združnih pravilih prostovoljno omejijo premoženjske pravice članov (omejene obresti na vplačane deleže oziroma na posojila članov, nedeljivost združnih rezerv s tem, da se v primeru prenehanja zadruge po poplačilu upnikov in vračilu deležev članom presežek premoženja uporabi za razvoj združništva) in pretežno poslujejo s člani (cooperative a mutualità prevalente, pretežno vzajemne zadruge). Združno revizijo izvaja ministrstvo za gospodarski razvoj preko priznanih združnih zvez in njihovih revizorjev, za zadruge, ki niso članice priznanih zvez, pa samo ministrstvo oziroma pri njem zaposleni revizorji neposredno. Izredne preglede opravlja v vseh zadrugah ministrstvo neposredno. Reforma združnega prava iz leta 1992 je uvedla vzajemne sklade za promocijo in razvoj združništva, ki jih ustanovijo priznane združne zveze za svoje članice oziroma ministrstvo za zadruge zunaj priznanih združnih zvez. V omenjene vzajemne sklade zadruge plačujejo letni prispevek. Na te sklade preide tudi nedeljivo premoženje zadruge po njeni likvidaciji.¹⁹

Na podlagi omenjenih ustavnih določb in drugih predpisov je italijanska teorija začela interpretirati pojem vzajemnosti širše: poleg vzajemnosti med člani posamezne zadruge (notranja vzajemnost) obstaja tudi zunanja vzajemnost kot vzajemnost med samimi zadrugami v okviru združnega sistema oziroma vzajemnih skladov za promocijo in razvoj združništva (t. i. sistemska vzajemnost). Zaradi odprtosti zadruge in ustavno določene socialne funkcije zadrug so končno razširili pojem zunanje vzajemnosti s tezo, da zadruga ni namenjena samo obstoječim članom, temveč širši skupini ljudi, ki lahko uresničuje svoje koristi v zadrugi (zunanja vzajemnost v širšem smislu).²⁰

Leta 1991 je bil v Italiji sprejet zakon o socialnih zadrugah. Na njegovi podlagi so lahko začeli ustanavljati socialne zadruge, ki v splošnem interesu skupnosti (interesse generale della comunità) za promocijo človeka in vključevanje državljanov opravljajo bodisi družbeno-zdravstvene in izobraževalne storitve bodisi različne dejavnosti za vključevanje hendikepiranih oseb v delo.²¹ Ob reformi prava družb leta 2003 je italijanski civilni zakonik izrecno predvidel možnost, da posebni zakoni uredijo zadruge, katerih namen je zagotavljati določene dobrine in storitve osebam, ki niso člani.²² Omenjeno rešitev je ministrstvo za pravosodje utemeljilo s tem, da bi zakonodajalec z omejevanjem vzajemnosti izključno na razmerje med zadrugo in njenimi člani tvegala, da iz vzajemnosti izključi tiste zadruge, delujoče v korist oseb, ki iz različnih razlogov ne morejo postati člani, četudi prav te zadruge v še večji meri kot druge opravljajo družbeno funkcijo, ki jo zadrugam priznava italijanska ustava.²³

19 Codice civile, 2022, 2514. člen.

20 Frascarelli, 2006, 26.

21 Legge n. 381 del 8 novembre 1991, Disciplina delle cooperative sociali, 1. člen.

22 Codice civile, 2022, 2520. člen.

23 Schema di D.Lgs. - Riforma organica della disciplina delle società di capitali e società cooperative, in attuazione della L. 366/2001 - Relazione.

Čeprav so angleški zadružni predpisi že leta 1965 dopuščali, da je lahko namen za-druge tudi delovanje v korist skupnosti, je prav italijanski zakon o socialnih zadrugah sprožil sprejemanje podobnih predpisov v drugih državah, kjer so poskušali povezati »značilno dejavnost pridobitnih organizacij z značilnim namenom nepridobitnih organi-zacij«. ²⁴ Zakonodajni pristopi pa so različni: nekatere države so podjetniške subjekte, ki opravljajo socialno dejavnost oziroma dejavnost v korist skupnosti (socialna podjetja), uredile kot poseben podtip zadruga (socialno zadruga) ali drugih pravnih oseb (na primer nekdanje družbe s socialnim namenom v Belgiji) ali pa so določile samo posebne pogoje, ob katerih status socialnega podjetja lahko pridobijo pravni subjekti različnih organizacij-skih oblik. ²⁵

Za slednji pristop se je odločil slovenski zakonodajalec s sprejemom Zakona o social-nem podjetništvu (ZSocP) leta 2011. Po tem zakonu namreč status socialnega podjetja lahko pridobi vsaka nepridobitna oseba, ki je lahko organizirana kot društvo, zavod, usta-nova, gospodarska družba, zadruga, evropska zadruga ali druga pravna oseba zasebnega prava, »ki ni ustanovljena izključno z namenom pridobivanja dobička ter premoženja ne deli, prav tako ne deli ustvarjenega presežka prihodkov nad odhodki« (8. točka iz 2. člena). Glavni cilj socialnih podjetij mora biti »doseganje socialnih oziroma družbenih učinkov« in ne ustvarjanje dobička (9. točka iz 2. člena), oziroma »opravljanje dejavnosti v javnem interesu« (prvi odstavek in 3. točka iz drugega odstavka 2. člena) oziroma trajno delovanje »v korist svojih članov, uporabnikov in širše skupnosti« (prim. 11. točko drugega odstavka 2. člena ZSocP). ²⁶

ZSocP določa tudi načela socialnega podjetništva, ki so v veliki meri podobna zadruž-nim načelom (avtonomna pobuda, prostovoljno delovanje, enakopravnost članstva, tržna naravnost, neodvisnost, pregledno poslovanje). Tudi načelo družbeno koristnega delo-vanja socialnih podjetij je blizu zadružnemu načelu o skrbi za skupnost. V primerjavi z mednarodnimi zadružnimi načeli in ZZad kot splošnim zadružnim predpisom pa sloven-ski ZSocP za zadruga kot socialna podjetja določa načelo nepridobitnosti (prepoved deli-tve dobička in – z ozko določeno izjemo – prepoved delitve premoženja), načelo opravlja-nja dejavnosti v javnem interesu, načelo o vključevanju prostovoljskega dela in načelo o vključevanju širšega kroga deležnikov – poleg članov – v odločanje.

Če upoštevamo, da status socialnega podjetja pridobijo tudi zadruga, ustanovljene na podlagi ZZad, in evropske zadruga, ustanovljene na podlagi USCE, in da se za zadruga in evropske zadruga, ki so socialna podjetja, primarno uporabljajo predpisi o socialnih pod-jetjih, splošni predpisi o zadrugah (ZZad oziroma USCE) pa podredno – kolikor ni v po-

²⁴ Fici, 2015, 9. Dejstvo, da so italijanske socialne zadruga postale prva socialna podjetja, avtor pripisuje samim značilnostim zadrug, ki ustrezajo potrebam socialnih podjetij (demokratsko upravljanje, odprtost za vstop novih članov, vključenost v širši podporni sistem itd.) pa tudi posebni, ustavno priznani družbeni funkciji zadrug ter z njo povezanimi nadzornimi in spodbujevalnimi mehanizmi v Italiji (Fici, 2015, 21).

²⁵ Fici, 2017, 15–22.

²⁶ V literaturi o zadrugah, ki delujejo pretežno v korist skupnosti, pojem »skupnost« v tej in podobnih besednih zve-zah razumejo kot skupino oseb, ki so jim namenjene koristi od dejavnosti zadruga ne glede na članstvo v zadrugi, pri če-mer pripominjajo, da vsako delovanje v korist skupnosti ni samodejno že delovanje v splošnem ali »javnem« interesu, čeprav se pogosto prekriva z vsaj enim od teh pojmov (Fajardo-Garcia, 2022, 277).

sebnih predpisih drugače določeno –, lahko v drugem koraku zadruga in evropske zadruga razvrstimo na tiste, ki niso pridobile statusa socialnega podjetja in se zanje v celotnem obsegu uporabljajo splošne določbe o zadrugah oziroma evropskih zadrugah, in druge, ki so pridobile status socialnega podjetja, zato se zanje primarno uporabljajo predpisi o socialnih podjetjih.

V naslednjem razdelku bomo približe analizirali personalni in stvarni (premoženjski) substrat v formalni organizacijski strukturi zadruga oziroma SCE po splošnih predpisih (ZZad in USCE), posebnih predpisih o socialnih podjetjih (ZSocP) in posebnih določbah ZZad nerazdeljivem združnem kapitalu. Na podlagi meril, ki izhajajo iz teh predpisov, bomo določili možne tipe združnih organizacijskih oblik v Sloveniji.

Osebn in premoženjski substrat

Za personalni substrat zadruga je značilno združno članstvo, saj je po splošnih predpisih namen zadruga oziroma SCE zadovoljevanje koristi članov ter razvijanje njihovih gospodarskih in družbenih dejavnosti. Kot pravna oseba zadruga spada v širši krog korporacij, ki temeljijo na članstvu oziroma združevanju fizičnih ali/in pravnih oseb. Po ZZad mora imeti zadruga najmanj tri člane, ki so lahko fizične in/ali pravne osebe (4. člen ZZad), medtem ko lahko SCE ustanovi na novo najmanj pet fizičnih oseb ali fizičnih in pravnih oseb ali najmanj dve pravni osebi iz najmanj dveh različnih držav članic (prim. prvi odstavek 2. člena USCE).

Na podlagi določbe, da je glavni namen zadruga ali evropske zadruga zagotavljanje koristi članov na podlagi sodelovanja z zadrugo, v teoriji razlikujejo namenske in nasprotnne posle. Z namenskimi posli, ki jih sklepa s svojimi člani, zadruga neposredno uresničuje svoj namen (na primer člani prodajajo proizvode prodajni zadrugi za nadaljnjo predelavo in prodajo, v nabavni zadrugi člani nabavljajo potrošno blago). Nasprotni posli so predpostavka za sklepanje namenskih poslov oziroma njihova zrcalna slika: prodajna zadruga proizvode, odkupljene od članov, prodaja tretjim osebam, nabavna zadruga nabavlja proizvode, s katerimi oskrbuje člane, od tretjih oseb. Poleg namenskih in nasprotnih poslov lahko zadruga opravlja tudi pomožne oziroma stranske posle, ki so povezani z rednim opravljanjem dejavnosti (na primer nabava embalaže, prodaja poslovno nepotrebnega osnovnega sredstva).²⁷ Omenjeno razlikovanje poslov je povezano z dilemo, ali sme zadruga namenske posle sklepati tudi z nečlani. To vprašanje je urejeno različno: medtem ko evropska zadruga lahko koristi od svoje dejavnosti prenese na nečlane ali dovoli nečlanom, da sodelujejo v njenem poslovanju samo, če je to določeno v statutu (četrti odstavek 1. člena USCE), ZZad predpisuje za sklepanje namenskih poslov zadruga z nečlani dva pogoja: formalnega (da je tako določeno v združnih pravilih) in vsebinskega (da zaradi namenskih poslov zadruga z nečlani sodelovanje zadruga s člani ne sme imeti podrejenega pomena, drugi odstavek 2. člena).

²⁷ Beuthien in sod., 2018, 40; Dellinger, 2014, 13–14.

Ni nujno, da bi zadruga zagotavljala koristi članom neposredno. Glede na razmere na trgu lahko zadruga zagotavlja koristi članom preko zadruge višje stopnje (zadruge, v katero je včlanjena) ali preko odvisne družbe ali osebe, s katero je zadruga sklenila ustrezno pogodbo (prim. prvi odstavek 1. člen ZZad in tretji odstavek 1. člena USCE). Slabost te rešitve je v tem, da člani zadruge v takšnih primerih ne nadzirajo neposredno dejavnosti, ki se opravlja v njihovo korist.

Tako ZZad kot tudi USCE predvidevata obvezno financiranje zadrug z deleži članov. Oba predpisa v celoti prepuščata določitev nominalnega zneska deležev zadružnim pravilom, pri čemer pa morajo člani upoštevati ustreznost dolgoročnih virov financiranja glede na obseg in vrsto poslov ter tveganja pri poslovanju (tretji odstavek 11. člena Zakona o finančnem poslovanju, postopkih zaradi insolventnosti in prisilnem prenehanju – ZFPPIPP). Slovenski ZZad poleg obveznih deležev izrecno omenja tudi dodatne, prostovoljne deleže članov (35. člen), medtem ko USCE dopušča deleže z različnimi pravicami glede razdeljevanja dobička (prvi odstavek 4. člena).

Zaradi osebne narave članstva v zadrugi deleži niso prosto prenosljivi, kot je to značilno za delnice in deleže kapitalskih družb. Zato ima član po prenehanju članstva pravico do izplačila vrednosti deleža (39. člen ZZad in 16. člen USCE). Če član po prenehanju članstva ne bi imel pravice zahtevati izplačila njegove vrednosti, članstvo dejansko (z gospodarskega vidika) ne bi bilo prostovoljno.

Prostovoljnost in odprtost članstva (kot ju določa tudi prvo mednarodno zadružno načelo) neposredno vplivata na spremenljivo višino lastniškega kapitala. Vstop novih članov je povezan z vplačilom deleža in ima za posledico povečanje lastnega kapitala ter boljšo kreditno sposobnost zadruge. Enak učinek je mogoče doseči s tem, da obstoječi člani povečajo znesek in/ali število obveznih deležev, oziroma da vpišejo prostovoljne deleže. Po drugi strani pa se svoboden izstop iz zadruge oziroma odpoved prostovoljnih deležev odražata v zmanjšanju lastnega kapitala in slabši kreditni sposobnosti zadruge.

Tveganja, ki izhajajo iz spremenljivosti deležnega kapitala navzdol, zadruge blažijo z oblikovanjem obveznih rezerv, ki jih predpisuje zakon (zato se imenujejo tudi zakonske rezerve), in drugih rezerv, ki se ne zmanjšajo zaradi izplačil po prenehanju članstva. Rezerve, ki se ne smejo deliti med člane ves čas, dokler zadruga posluje, prispevajo k njeni finančni stabilnosti in s tem k uspešnejšemu uresničevanju njenega namena.

Slovenski ZZad ob izplačilu nominalne vrednosti deleža nekdanjemu članu ali njegovemu pravnemu nasledniku dovoljuje izplačilo v breme prostovoljnih rezerv samo, če je tako izrecno določeno v zadružnih pravilih. Takšna izjema pa za izplačila v breme obveznih (zakonskih) rezerv ni določena, kar pomeni, da se zaradi prenehanja članstva v času, ko zadruga posluje, obvezne oziroma zakonske rezerve ne zmanjšajo (43. in 44. člen). Tudi USCE priznava članu v primeru prenehanja članstva le pravico do njegovega dela v osnovnem kapitalu, zmanjšanem za morebitne izgube, ki gredo v breme osnovnega kapitala (tretji odstavek 16. člena), in izrecno izključuje zahteve članov, ki so zapustili zadrugo, do sredstev, dodeljenih v »zakonito« (bolje: zakonsko) rezervo (tretji odstavek 65. člena).

USCE omejuje spremenljivost kapitala, ki ga sestavljajo deleži, z najnižjim zneskom, ki ga mora določati statut SCE (najmanj v višini 30.000 EUR) in pod katerega se znesek

vpisanega kapitala ne sme zmanjšati z izplačili zaradi prenehanja članstva. Nad statutarno določenim najnižjim zneskom se vsota članskih deležev SCE lahko prosto spremeni (drugi odstavek 1. člena USCE). ZZad dopušča podobno rešitev tako, da lahko zadruga v svojih pravilih določi najnižji znesek, pod katerega se vsota članskih deležev z izplačili nekdanjim članom ne sme zmanjšati (prvi odstavek 39.a člena).²⁸

Evropska zadruga mora vsako leto prednostno, pred kakršnokoli drugo uporabo, nameniti najmanj 15 % presežka za zakonske rezerve, dokler te ne dosežejo najnižjega zneska osnovnega kapitala (drugi odstavek 65. člena USCE). ZZad ne predpisuje obveznega najnižjega zneska deležnega kapitala in nalaga zadrugi, da trajno, to je vsako leto, dokler posluje (oziroma do prenehanja) najmanj 5 % presežka nameni za zakonske (obvezne) rezerve. Če je zadruga določila najnižji znesek osnovnega kapitala in ta znesek ni nižji od 30.000 EUR, obveznost letnega izdvajanja za zakonske rezerve v višini 5 % presežka preneha, če so zakonske rezerve dosegle znesek najnižjega osnovnega kapitala, zadržna pravila pa ne določajo drugače. S to, sicer dispozitivno določbo, ki jo zadržna pravila lahko spremenijo, je obveznost dotiranja zakonskih rezerv v zadrugi z najnižjim zneskom osnovnega kapitala podobno urejena kot v SCE (tretji odstavek 39.a člena in 41. člen ZZad).

V zvezi s tretjim mednarodnim združnim načelom, ki določa, da je »običajno« najmanj del kapitala zadruga »skupno premoženje zadruga«, bi lahko trdili, da so obvezne (zakonske) in druge rezerve, ki se v času poslovanja zadruga ali SCE ne smejo deliti med člane, najbližje pojmu skupno premoženje.

Po splošnih določbah ZZad se v primeru, ko zadruga preneha, premoženje, ki ostane po poplačilu upnikov in nato vračilo (najprej prostovoljnih in zatem obveznih) članskih deležev, razdeli med člane, če zadržna pravila ne določajo drugačnega namena preostalega premoženja (48. člen). To dispozitivno pravilo o čistem premoženju likvidirane zadruga je na današnjem ozemlju Slovenije uvedel avstrijski združni zakon iz leta 1873 (ki se je uporabljal tudi v Prekmurju po njegovi priključitvi Jugoslaviji 1919).

Slabost te rešitve je v tem, da omogoča prostovoljne likvidacije zadruga iz špekulativnih motivov, namreč zaradi delitve čistega premoženja, ki je v času poslovanja zadruga nerazdeljivo in so k njemu prispevale ne samo osebe, ki so člani zadruga ob njenem prenehanju, temveč običajno več generacij nekdanjih članov. ZZad takšne težnje omejuje z zelo strogimi zahtevami za prostovoljno prenehanje zadruga tako, da lahko najmanj trije člani – kolikor je najmanjše število članov zadruga – preprečijo sprejem sklepa o prostovoljni likvidaciji zadruga (tretji odstavek 47. člena).

28 Določbe o obveznem (z USCE) ali fakultativno (z združnimi pravili na podlagi ZZad) določenem najnižjem znesku članskih deležev v zadrugi približujejo zadruga kapitalnim družbam. Sprejete so bile glede na opredelitev kapitala in obveznosti v mednarodnih računovodskih standardih (MRS). MRS štejejo članske deleže v zadrugah za lastniški kapital samo pod pogojem, da ima podjetje (v konkretnem primeru zadruga) pravico zavrniti »odkup« deleža, bodisi absolutno bodisi delno (na primer, če bi odkup povzročil zmanjšanje zneska vplačanega kapitala pod določeno raven). Če zadržna pravila določajo minimalni znesek, pod katerega se deležni kapital ne sme zmanjšati, se ta znesek šteje za kapital, presežek nad minimalnim zneskom – ker zadruga ne more zavrniti izplačila deleža članu – pa za obveznost in ne za kapital. Prim. Uredbo Komisije (ES) št. 1126/2008 z dne 3. novembra 2008 o sprejetju nekaterih mednarodnih računovodskih standardov v skladu z Uredbo (ES) št. 1606/2002 Evropskega parlamenta in Sveta (posebej MSR 32 in pripadajoče pojasnilo Sveta za računovodsko poročanje in tolmačenje - OPMSRP 2).

Od deljivosti čistega premoženja v primeru prenehanja zadruga sta v ZZad in ZSocP določeni dve pomembni izjemi.

Po prehodni določbi 74. člena ZZad se premoženje, ki je nastalo kot družbena lastnina v zadrugah do uveljavitve tega zakona (in ni bilo predmet denacionalizacije), deleži, ki so jih zadruga pridobile v lastninskem preoblikovanju določenih podjetij, in premoženje, ki je bilo vrnjeno zadrugam in njihovim zvezam na podlagi X. poglavja ZZad, ne sme deliti med člane niti ob prenehanju članstva niti ob prenehanju zadruga in ga mora zadruga voditi in izkazovati ločeno od drugega premoženja. Po slovenskih računovodskih standardih se vrednost tega premoženja v bilanci stanja med obveznostmi do virov sredstev izkazuje kot »nerazdeljivi zadrugi kapital«. ²⁹ Gre za posebno kategorijo oziroma sestavino kapitala v zadrugah, ki so sodelovale v lastninskem preoblikovanju družbenega kapitala. Po prenehanju zadruga se vrednost premoženja, ki ustreza deležu nerazdeljivega kapitala v celotnem kapitalu zadruga, prenese na zadrugi zvezo, katere članica je bila zadruga, ki je prenehala, oziroma na zadrugi zvezo, v kateri se prostovoljno povezujejo zadruga z enako ali podobno dejavnostjo. Zadrugi zveza takšno premoženje uporabi za dodelitev novi zadrugi v dejavnosti in na območju prejšnje zadruga, če se takšna zadruga ne ustanovi v enem letu po prenehanju prejšnje, pa za razvoj zadrugištva (74. člen ZZad). Glede na to, da se za vprašanja SCE, ki jih Uredba 1435/2003/ES ne ureja, uporablja zakonodaja države članice, ki bi se uporabljala za zadruga, ustanovljene v skladu z zakonodajo države članice, v kateri je sedež SCE, lahko tudi SCE s sedežem v Sloveniji izkazuje nerazdeljivi zadrugi kapital. ³⁰

ZSocP prepoveduje delitev presežka prihodkov nad odhodki med člane oziroma deležnike socialnega podjetja (delavci, prostovoljci, ki opravljajo prostovoljsko delo v socialnem podjetju, in uporabniki proizvodov in storitev socialnega podjetja na podlagi pravnega posla za najmanj eno leto). Tudi delitev premoženja med člane in deležnike socialnega podjetja je prepovedana, izjema je le vračilo deležev članov zadruga po njenem prenehanju ali drugačnem prenehanju članstva (druga alineja iz drugega odstavka 8. člena in 23. člen ZSocP). Tako so v zadrugah, ki so socialna podjetja, vse sestavine kapitala, razen članskih deležev, nedeljive med člane. Po splošnih računovodskih predpisih so te sestavine kapitalske rezerve, rezerve iz dobička (zakonske in druge, prostovoljne rezerve), revalorizacijske rezerve, rezerve, nastale zaradi vrednotenja po poštenih vrednostih, preneseni čisti poslovni izid in čisti poslovni izid poslovnega leta (SRS 20.4). Zadruga, ki je socialno podjetje, ima lahko tudi nerazdeljivi zadrugi kapital, nastal na podlagi lastninskega preoblikovanja. ZSocP izključuje določbe drugih zakonov glede namembnosti nedeljivega premoženja, ki ostane po poplačilu upnikov in vračilu članskih deležev v likvidaciji socialnega podjetja. Če je zadruga socialno podjetje in poleg drugih nedeljivih sestavin kapitala izkazuje tudi nerazdeljivi zadrugi kapital, se celotno preostalo premoženje

²⁹ Slovenski računovodski standardi (SRS), 2016, SRS 31.1 in 31.9.a.

³⁰ Do takšnega položaja, ki ga izrecno predvideva 56.h člen ZZad, bi prišlo zlasti, če bi SCE s sedežem v Sloveniji nastala tako, da se zadruga, ki je bila ustanovljena na podlagi ZZad in izkazuje nerazdeljivi zadrugi kapital, preoblikuje v SCE, ali združi z eno ali več zadrug iz najmanj ene druge članice EU, tako, da pri pripojitvi prevzemna zadruga pridobi status SCE ali pri spojitvi nastane nova SCE.

»ne glede na določbe drugih zakonov« (prvi odstavek 28. člena ZSocP, torej tudi ne glede na določbe ZZad o namembnosti takšnega premoženja) prenese na drugo socialno podjetje, drugo nepridobitno pravno osebo ali občino, slednja pa mora to premoženje uporabiti za razvoj socialnega podjetništva.³¹

ZSocP torej določa trajno nedeljivost premoženja socialnega podjetja razen vračljivih članskih deležev. Vendar pa ta zakon za primer, ko pravna oseba (na primer zadruga ali gospodarska družba) izgubi status socialnega podjetja, ne preneha pa kot pravna oseba, ureja samo vračilo neporabljenih javnih sredstev in sredstev, porabljenih v nasprotju z zakonom, ne pa usode nedeljivega premoženja, ki je nastalo v socialnem podjetju.

Formalno strukturo zadruge zaokrožujejo še predpisi o upravljanju. Mednarodna zadruga zveza opredeljuje drugo zadržno načelo (»demokratično člansko upravljanje«) predvsem z zahtevo, da »zadruge nadzorujejo člani, ki dejavno oblikujejo oblikovanje politik in odločanje v zadrugi«, to pa je mogoče zagotoviti z odgovornostjo izvoljenih predstavnikov, »moških in žensk« (poudarjajoč potrebo po uravnoveženi spolni sestavi) voljenih oziroma ožje sestavljenih oziroma organov zadruge.

V skladu s tem načelom je najvišji organ zadruge občni zbor (14. člen ZZad) oziroma skupščina (36. člen USCE). Ta organ praviloma sestavljajo vsi člani, v zadrugah z večjim številom članov, različnimi dejavnostmi ali obsežnejšim poslovnim območjem pa se lahko oblikuje občni zbor predstavnikov (16. člen ZZad) oziroma skupščina delegatov (63. člen USCE).

Ker člani kot uporabniki sodelujejo z zadrugo oziroma SCE, je razumljivo, da imata občni zbor zadruge oziroma skupščina SCE široke pristojnosti, ki na finančnem področju zajemajo ne le odločanje o uporabi presežka prihodkov nad odhodki oziroma poravnavo izgube, temveč tudi sprejemanje letnega poročila (2. točka iz prvega odstavka 15. člena ZZad in tretji odstavek 54. člena USCE).

Za primarne zadruge, ki jih sestavljajo posamezniki, drugo mednarodno zadržno načelo določa načelo enake glasovalne pravice članov (en član en glas), medtem »ko naj bi bilo odločanje v zadrugah višjih stopenj organizirano tudi na demokratični podlagi«. ³² Po mnenju Mednarodne zadržne zveze bi bilo smiselno proučiti primernost enake glasovalne pravice za tiste primarne zadruge, ki nimajo homogenega članstva, zlasti v primerih, ko člani izhajajo iz dveh ali več vrst deležnikov, na primer iz vrst dobaviteljev, delavcev, uporabnikov in podobno (večdeležniške zadruge). ³³

ZZad in USCE določata načelo enake glasovalne pravice članov. ZZad dopušča odstop od tega načela edino ob pogoju, če pravila zadruge določajo (objektivno) podlago za različno glasovalno pravico članov (18. člen). USCE dovoljuje različne glasovalne pravice čla-

31 Verjetno bi bila glede zadrug, ki so socialna podjetja in izkazujejo nerazdeljivi zadržni kapital, primernejša ureditev, da se del preostanka premoženja sorazmerno deležu nerazdeljivega zadržnega kapitala v celotnem kapitalu po prenehanju takšne zadruge nameni za drugo socialno zadrugo. Takšna ureditev bi ustrezala tako posebni določbi ZZad o trajni zadržni vezanosti (namembnosti) nerazdeljivega zadržnega kapitala kot nepridobitni namembnosti čistega premoženja socialnih podjetij po ZSocP.

32 Guidance notes to cooperative principles, 2015, ii.

33 Prav tam, 16.

nov samo pod pogojem, da zakonodaja države članice po sedežu SCE dopušča odstop od tega načela, in to v omejenem obsegu: zadruge, v katerih so članice pretežno druge zadruge, lahko uvedejo različno glasovalno pravico članov na podlagi širšega nabora dopustnih meril kot druge zadruge (v slednjih je pravica do več glasov omejena do največ določenega števila in/ali odstotka glasov, 59. člen).

ZSocP za vsako zadrugo, ki je socialno podjetje, tudi za zadruge, katerih članice so druge zadruge ali pravne osebe, predpisuje obvezno upoštevanje načela enake glasovalne pravice članov brez izjem (8. točka 3. člena in 23. člen ZSocP).

ZZad v skladu s slovensko pravno tradicijo uvaja dvotirni sistem upravljanja zadruge. Tako ima vsaka zadruga poleg občnega zbora najmanj dva organa, ki ločeno opravljata poslovodno in nadzorno funkcijo. Obvezen poslovodni organ je upravni odbor, katerega predsednika in druge člane voli občni zbor (zadruge z največ 10 člani imajo lahko samo predsednika, drugi odstavek 14. člena ZZad). Nadzorni organ, ki ga tudi voli občni zbor, je lahko kolegijski (nadzorni odbor) ali enoosebni (preglednik) s tem, da mora zadruga imeti nadzorni odbor in revizijsko komisijo, če je izdala vrednostne papirje, s katerimi se trguje na organiziranem trgu (tretji odstavek 14. člena ZZad). Doslej nobena zadruga ni izdala takšnih vrednostnih papirjev. Tako vse zadruge prosto izbirajo med nadzornim odborom in preglednikom. V pretežni večini so zadruge oblikovale nadzorne odbore. Neobvezni organ zadruge je direktor, ki ga voli občni zbor ali, če pravila tako določajo, upravni odbor. Direktor vodi tekoče (dnevno) poslovanje zadruge in lahko zastopa zadrugo (30. člen ZZad). Medtem ko morajo biti člani upravnega in nadzornega odbora, ki jih voli občni zbor, fizične osebe, ki so člani zadruge ali so na podlagi članskega, delovnega ali podobnega razmerja povezani s pravno osebo članico zadruge (načelo samouprave), takšna zahteva za direktorja in preglednika ne velja.

Posebni predpisi urejajo tudi sodelovanje delavcev pri upravljanju, vključno z udeležbo predstavnikov delavcev v določenih organih zadrug³⁴ oziroma SCE.³⁵

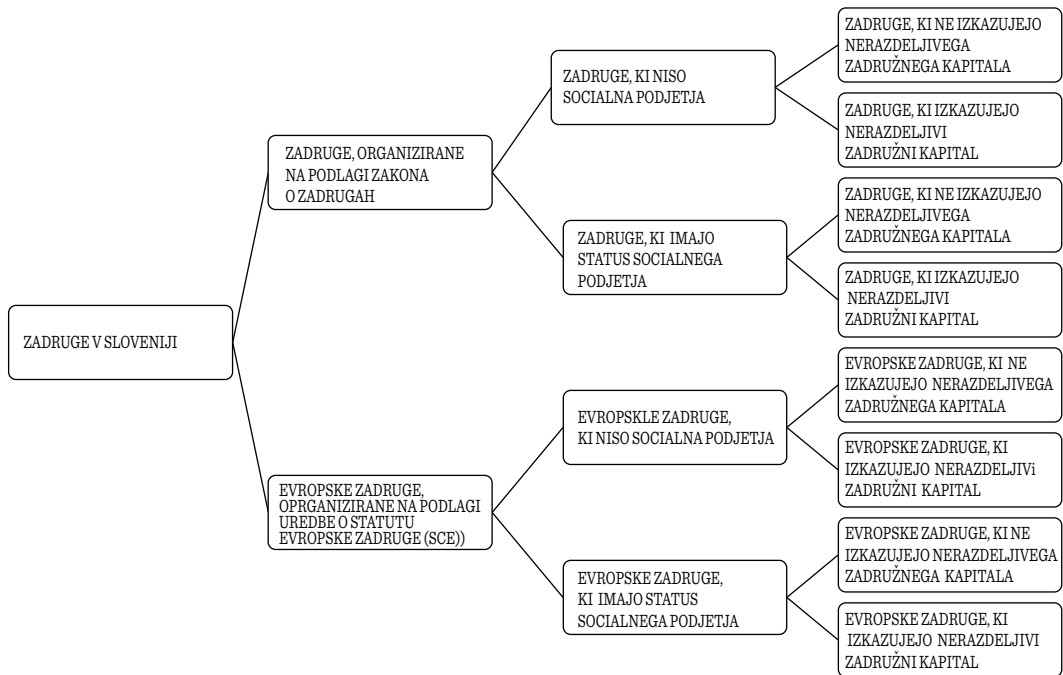
ZSocP določa obvezno ustanovitev nadzornega organa v vsakem socialnem podjetju in posebej določa njegove naloge pri preverjanju namenske uporabe nedeljivega presežka in premoženja (peti odstavek 22. člena ZSocP).

Poleg tega mora socialno podjetje v svojem ustanovnem aktu urediti sodelovanje deležnikov (delavcev, prostovoljcev in uporabnikov) v upravljanju, na primer kot posvetovanje ali obvezno mnenje (24. in 25. člen ZSocP). Na podlagi opisane ureditve lahko zadruge v Sloveniji razvrstimo s tristopenjsko klasifikacijo z uporabo treh meril, ki se nanašajo na (1.) vrsto pravnoorganizacijske oblike po splošnih združnih predpisih oziroma pravno podlago (predpis), na podlagi katere je združna organizacijska oblika ustanovljena (ZZad ali USCE), (2.) (ne)pridobljen status socialnega podjetja in (3.) (ne)izkazan nerazdeljivi združni kapital v bilanci stanja. Po prvem merilu lahko zadruge razvrstimo na skupino zadrug in evropskih zadrug, vsako od teh dveh skupin pa lahko po drugem merilu spet raz-

³⁴ Zakon o sodelovanju delavcev pri upravljanju (ZSDU).

³⁵ Prim. Direktivo Sveta 2003/72/ES z dne 22. julija 2003 o dopolnitvi statuta evropske zadrug glede udeležbe delavcev in Zakon o sodelovanju delavcev pri upravljanju evropske zadrug (ZSDUEZ).

vrstimo na dve podskupini glede na to, ali za zadrugo oziroma evropsko zadrugo veljajo le splošni zadružni predpisi ali pa tudi posebni predpisi o socialnih podjetjih. Končno lahko z uporabo tretjega merila v vsaki od štirih podskupin razlikujemo dva tipa zadrug glede na (ne)izkazan nerazdeljivi zadružni kapital v bilanci stanja. Teoretično je torej na podlagi omenjenih treh meril možno razlikovati osem tipov zadružnih pravnoorganizacijskih oblik v Sloveniji.



• Slika 1: Tipologija zadružnih pravnoorganizacijskih oblik v Sloveniji | Vir: lastna predstavitev na podlagi določb ZZad, USCE in ZSocP.

Tipologija slovenskih zadrug v številkah

Po podatkih AJPes-a je bilo v Sloveniji na dan 30. 6. 2022 registriranih 472 zadrug, ki so bile ustanovljene na podlagi ZZad. Doslej ni bila v Sloveniji registrirana nobena SCE, verjetno predvsem zaradi razmeroma visokega zneska najnižjega kapitala SCE (30.000 EUR, ki presega minimalni znesek osnovnega kapitala slovenske delniške družbe – 25.000 EUR).

Podatki o številu zadrug in SCE in nekaterih drugih pravnih oseb zasebnega prava (gospodarskih družb, evropskih gospodarskih interesnih združenj, gospodarskih interesnih združenj, zasebnih zavodov in društev) v obdobju 2008–2021 kažejo, da število zadrug – kljub majhnemu nazadovanju v nekaterih letih – kaže prevladujoč trend rasti. Ob velikem številu gospodarskih družb, med katerimi se delež družb z omejeno odgovornostjo približuje 99 % (medtem ko število osebnih in delniških družb vztrajno upada, že nekaj let pa ni vpisana v sodni register nobena komanditna delniška družba), je treba upoštevati, da družbo z omejeno odgovornostjo ustanovi lahko že ena sama fizična ali pravna oseba, za drugo pa najmanj tri osebe, da zadruga nekaterih dejavnosti ne smejo opravljati (na primer bančnih ali borznoposredniških poslov itd.) in da članstvo uporabnikov v zadrugi predpostavlja tudi sposobnost in pripravljenost člana na poslovno sodelovanje z zadrugo.

Po podatkih Ministrstva za gospodarski razvoj in tehnologijo je bilo 30. 6. 2022 v Sloveniji 258 socialnih podjetij, med njimi 63 zadrug (13,3% od celotnega števila registriranih zadrug na ta datum).³⁶

Zadruga, ki imajo status socialnega podjetja, in zadruga, ki tega statusa nimajo, lahko razvrstimo še glede na merilo, ali zadruga izkazuje nerazdeljivi združni kapital. Upošteva se, da doslej ni bila vpisana nobena SCE, obstajajo v Sloveniji praktično le štirje tipi zadrug (od teoretično možnih osmih) na podlagi tipologije, opisane v prejšnjem razdelku.

Z namenom, da bi natančneje ugotovili število in finančno strukturo zadrug po posameznih tipih, smo analizirali bilance vseh (420) slovenskih zadrug, ki so oddale letno poročilo za finančno leto 2019. Glede na to, da nekatere zadruga v letnem poročilu niso izkazale nobenih prihodkov, smo za vsak tip prikazali tudi podatke o aktivnih in neaktivnih zadrugah.

V prvo skupino so uvrščene zadruga, ki nimajo niti statusa socialnega podjetja in tudi ne izkazujejo nerazdeljivega združnega kapitala. Te zadruga so bile v pretežni večini ustanovljene po uveljavitvi ZZad (1992), nekaj pa je tudi zadruga, ki so še pred leti izkazovale nerazdeljivi združni kapital, a so ga v celoti porabile za pokritje izgub v poslovanju. Članski deleži v teh zadrugah so predstavljali 93,5 %, druge sestavine kapitala pa 6,5 % celotnega kapitala. Visok odstotek članskih deležev v celotnem kapitalu je posledica tega, da je v tej skupini zadruga druge stopnje, ki ob uveljavitvi Zakona o zadrugah (1992) ni imela statusa zadruga in jo sestavljajo izključno druge zadruga oziroma pravne osebe z nadpovprečno visokimi deleži v primerjavi z deleži v zadrugah, ki povezujejo izključno ali pretežno posameznike.

Skoraj 36 % zadruga prvega tipa v letu 2019 ni bilo aktivnih, vendar so njihove obveznosti do virov sredstev predstavljale le 3 % od skupne vrednosti te postavke vseh zadrug v tej skupini.

Drugi tip zajema zadruga, ki so bile (neposredno ali po svojih pravnih prednikih) udeležene pri lastninskem preoblikovanju družbenega kapitala in izkazujejo nerazdeljivi združni kapital, nimajo pa statusa socialnega podjetja. Nerazdeljivi združni kapital je 31.

36 Seznam socialnih podjetij, 2022.

Tip pravne osebe / Leto	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	Indeks 2021/200
Zadruga (z. o. o. in z. b. o.)	328	338	334	333	345	355	365	378	444	458	464	471	474	473	144
Evropske zadruge (SCE)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-
Gospodarske družbe, od teh:	55.739	59.178	60.753	62.647	65.318	67.918	70.336	71.571	71.640	72.157	72.428	72.699	73.195	73.343	132
- družbe z omejeno odgovornostjo (d. o. o.)	51.407	55.236	57.155	59.407	62.499	65.396	68.103	69.543	69.889	70.595	71.017	71.380	71.996	72.258	141
- delniške družbe (d. d.)	1.034	985	944	908	860	826	782	750	685	631	592	558	504	464	45
- družbe z neomejeno odgovornostjo (d. n. o.)	2.300	2.042	1.815	1.589	1.313	1.132	966	844	704	613	529	491	447	399	17
- komanditne družbe (k. d.)	995	913	837	741	644	562	483	432	360	316	287	267	247	221	22
- konanditne delniške družbe (k. d. d.)	3	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	-	0	0
- evropske delniške družbe (SE)	0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	-
Evropska gospodarska interesna združenja (EGIZ)	1	1	1	2	2	3	4	6	10	10	9	10	10	10	1.000
Gospodarska interesna združenja (GIZ)	163	157	158	163	163	161	147	146	145	141	142	136	134	134	82
Zasebni zavodi	1.614	1.775	1.986	2.202	2.381	2.607	2.834	3.051	3.291	3.441	3.527	3.643	3.774	3.864	239
Društva	21.416	21.517	21.911	22.305	22.643	23.005	23.410	23.791	23.952	24.116	24.027	24.079	23.987	23.586	110

• Preglednica 1: Število zadrug in evropskih zadrug ter nekaterih drugih pravnih oseb zasebnega prava v Sloveniji v obdobju 2008 do 2021 (stanje konec leta)

| Vir: Poslovni register Slovenije; poročila, 2022.

Tip zadrug	Status	Število	Članski deleži (EUR)	Nerazdeljivi zadružni kapital (EUR)	Druge sestavine kapitala zadruge (EUR)	Celotni kapital (EUR)	Vse obveznosti do virov sredstev (EUR)
Zadruge, ki niso socialna podjetja in ne izkazujejo nerazdeljivega zadružnega kapitala	Aktivne	133	19.855.861	0	1.592.988	21.448.849	42.541.632
	Neaktivne	77	261.493	0	-200.505	60.988	1.361.368
	Vse	210	20.117.353	0	1.392.483	21.509.836	43.903.000
Zadruge, ki niso socialna podjetja in izkazujejo nerazdeljivi zadružni kapital	Aktivne	138	4.584.285	143.607.966	67.188.367	215.380.618	419.540.606
	Neaktivne	9	4.142	196.502.048	-245.987	196.260.202	196.330.983
	Vse	147	4.588.427	340.110.013	66.942.380	411.640.820	615.871.590
Zadruge, ki so socialna podjetja in ne izkazujejo nerazdeljivega zadružnega kapitala	Aktivne	39	64.716	0	-125.176	-60.460	2.166.933
	Neaktivne	14	13.216	0	-4.909	8.307	15.336
	Vse	53	77.932	0	-130.085	-52.153	2.182.269
Zadruge, ki so socialna podjetja in izkazujejo nerazdeljivi zadružni kapital	Aktivne	6	0	76.693	102.943	179.636	1.223.530
	Neaktivne	4	0	380	-880	-500	158
	Vse	10	0	77.073	102.064	179.136	1.223.688
Vse zadruge	Aktivne	316	24.504.861	143.684.658	68.759.122	236.948.642	465.472.701
	Neaktivne	104	278.851	196.502.428	-452.281	196.328.997	197.707.845
	Skupaj	420	24.783.712	340.187.086	68.306.841	433.277.639	663.180.546

• Preglednica 2: Finančna struktura zadrug glede na obstoj nerazdeljivega zadružnega kapitala in status socialnega podjetja po letnih poročilih za leto 2019

| Vir: JOLP: Javna objava letnih poročil, 2022; pisna informacija AJ PES in lastni preračuni.

decembra 2019 v celotnem kapitalu zadrug drugega tipa predstavljal kar 82,6 %, članski deleži 1,1 %, druge sestavine pa 16,3 % celotnega kapitala zadrug v tej skupini. Pri tem je pomemben vrstni red, po katerem se uporabljajo posamezne sestavine kapitala za poravnavo izgube. V skladu s 46. členom ZZad in Slovenskimi računovodskimi standardi (SRS 31.14) zadruga poravna izgubo iz obveznih rezerv oziroma iz nerazporejenega dobička iz preteklih let, zatem iz prostovoljnih rezerv. Šele potem, ko so vsi našteti viri izčrpani, zadruga lahko poravna izgubo iz nerazdeljivega združenega kapitala ob dodatnem pogoju, da se skupaj z nerazdeljivim združenim kapitalom za poravnavo izgube uporabijo tudi obvezni in prostovoljni članski deleži in to sorazmerno z velikostjo nerazdeljivega združenega kapitala in deležev članov. Opisana ureditev je bila očitno sprejeta z namenom, da prepreči poravnavanje izgub v breme trajno nerazdeljivega združenega kapitala, še preden so v ta namen v celoti porabljene tiste sestavine kapitala, ki se v skladu z ZZad in SRS lahko delijo med člane bodisi v času poslovanja zadruga bodisi najkasneje ob prenehanju zadruga (obvezne in prostovoljne rezerve) in tako, da se breme neporavnane izgube sorazmerno porazdeli na nerazdeljivi združni kapital in članske deleže. Slabost opisane rešitve pa je glede na finančno strukturo zadrug drugega tipa v tem, da je vrednost članskih deležev v primerjavi z nerazdeljivim združenim kapitalom v zadrugah drugega tipa nizka. Zato bi kazalo razmisliti o dopolnitvi te rešitve, na primer tako, da se v primeru zmanjšanja nerazdeljivega združenega kapitala pozitivni poslovni rezultat po razporeditvi minimalnega odstotka za zakonske (obvezne) rezerve v celoti ali določenem najmanjšem odstotku namenja za nerazdeljivi združni kapital, dokler njegov znesek ne doseže višine pred zmanjšanjem.

Število neaktivnih zadrug drugega tipa je bilo v letu 2019 majhno (6 %), vendar je samo devet neaktivnih zadrug iz te skupine izkazovalo več nerazdeljivega združenega kapitala (196 milijonov EUR) kot vseh 138 aktivnih zadrug drugega tipa skupaj (143 milijonov EUR). Ta podatek smo podrobneje preverili. Iz objavljenih letnih poročil zadrug za prejšnja leta in dokumentacije o likvidacijskih in stečajnih postopkih, ki so bili sproženi nad več neaktivnimi zadrugami iz druge skupine po letu 2019, smo ugotovili, da so bili kot nerazdeljivi združni kapital v tako velikem znesku izkazani deleži, pridobljeni za stvarne vloške v obliki neopredmetenih sredstev, njihova vrednost pa se je odrazila na skokovitem povečanju celotnega kapitala zadrug v letu 2010 (več o tem v nadaljevanju). Dejansko je torej šlo za deleže, izdane za stvarne vloške, in ne za nerazdeljivi združni kapital v smislu določb ZZad. Omenjeni stvarni vloški niso bili uporabljeni za ustvarjanje nove vrednosti, saj so jih izkazale neaktivne zadruga. Glede na to sklepamo, da so verodostojnejši podatki o kapitalski strukturi za aktivne zadruga iz druge skupine, ki so skupaj izkazale nerazdeljivi združni kapital v bistveno nižji vrednosti (143 milijonov EUR).

Zdruga, ki imajo status socialnega podjetja in ne izkazujejo nerazdeljivega združenega kapitala, smo opredelili kot tretji tip. Njihovo manjše število in po vrednosti bistveno nižje postavke na pasivni strani bilanci stanja v letu 2019 je mogoče pojasniti s tem, da so bile te zadruga večinoma ustanovljene v času po uveljavitvi ZSocP (od začetka leta 2012 dalje). Kljub temu, da so nekatere zadruga iz te skupine uspešno poslovale, so imele druge postavke kapitala in tudi celotni kapital v seštevku za vse zadruga tega tipa negativno vrednost.

Četrty tip predstavljajo zadruge, ki imajo status socialnega podjetja in izkazujejo tudi nerazdeljivi zadružni kapital, ker so same ali njihovi pravni predniki obstajali že v času lastninskega preoblikovanja in po uveljavitvi ZSocP pridobile status socialnega podjetja. Temu tipu je leta 2019 pripadalo najmanj zadrug (šest aktivnih in štiri neaktivne). Nobena zadruga četrtega tipa v bilanci ni izkazovala vplačanih članskih deležev. Skupna vrednost nerazdeljivega zadružnega kapitala teh zadrug je znašala približno enako kot deleži v zadrugah tretjega tipa. Ostale sestavine kapitala v zadrugah četrtega tipa pa so celo presegle vrednost njihovega nerazdeljivega zadružnega kapitala.

Zanimivo je primerjati tudi agregatne podatke o skupnih prihodkih, sredstvih, kapitalu in zaposlenih iz letnih poročil za zadruge in gospodarske družbe v zadnjih šestnajstih letih (2006–2021). Iz prve preglednice je mogoče izračunati, da je delež zadrug v skupnih prihodkih zadrug in gospodarskih družb gibal med 0,66 % (2021) do 1,04 % (2013), v bilanci vsoti zadrug in gospodarskih družb med 0,40 % (2021) in 0,81 % (2013), v kapitalu zadrug in gospodarskih družb med 0,42 % (2021) in 1,22 % (2011), v številu zaposlenih zadrug in gospodarskih družb med 0,53 % (2021) in 0,81 % (2013).

Leto	Skupni prihodki (mio EUR)		Sredstva (mio EUR)		Kapital (mio EUR)		Število zaposlenih	
	Zadruge	Gospodarske družbe	Zadruge	Gospodarske družbe	Zadruge	Gospodarske družbe	Zadruge	Gospodarske družbe
2006	735	66.856	512	79.557	246	31.747	3.695	478.839
2007	778	77.960	564	95.623	268	35.418	3.465	499.465
2008	861	85.555	572	104.298	269	36.343	3.457	510.754
2009	736	71.842	553	104.302	267	36.652	3.394	479.894
2010	736	75.318	761	100.306	466	37.936	3.312	462.643
2011	803	78.631	771	99.418	466	37.869	3.234	449.235
2012	808	78.774	770	96.815	460	37.587	3.235	435.059
2013	811	77.182	756	93.032	453	37.212	3.203	425.833
2014	805	79.449	709	90.023	445	37.712	3.087	432.906
2015	760	81.781	696	88.706	441	39.752	3.059	444.839
2016	736	84.617	685	90.327	440	42.301	2.999	459.463
2017	773	93.841	678	94.461	439	45.050	2.842	481.300
2018	889	100.854	784	98.486	434	47.898	2.863	503.326
2019	766	103.892	663	104.615	433	51.026	2.805	519.505
2020	749	97.522	655	106.520	433	53.136	2.761	509.700
2021	804	120.337	470	116.692	242	57.777	2.787	522.492

• Preglednica 3: Skupni prihodki, sredstva, kapital in zaposleni po letnih poročilih zadrug in gospodarskih družb v letih 2006–2021

| Vir: Fi=Po Finančni podatki, 2022.

Preglednica 4 prikazuje poslovne rezultate zadrug in gospodarskih družb v istem obdobju (čisti dobiček oziroma izguba, celotna dodana vrednost in dodana vrednost na zaposlenega). Količnika med čistim dobičkom na eni strani in kapitalom oziroma sredstvi na drugi strani (čista donosnost kapitala oziroma sredstev) sta za zadruge bistveno nižja kot pri gospodarskih družbah in potrjujeta, da glavni cilj zadrug ni maksimiranje dobička glede na kapital oziroma vložena sredstva. Zadruga namreč svojim članom lahko zagotavlja koristi že s samo dostopnostjo določenih storitev in dobrin oziroma že v sprotnem poslovanju in ne samo z udeležbo članov pri pozitivnem poslovnem rezultatu. Zaradi pospeševanja koristi svojih članov zadruga delujejo tudi v dejavnostih, za katere se ne odločajo podjetja, katerih glavni cilj je pridobivanje dobička ne glede na poslovne partnerje oziroma uporabnike. Ob stabilnih pozitivnih poslovnih rezultatih vseh zadrug v letih od 2019–2021 pa kaže gibanje števila zaposlenih v zadrugah prevladujoč trend zmanjševanja (z majhno izjemo v letu 2013 in nekoliko večjima v letih 2018 in 2021), kar se zdi tudi glavni vzvod za povečevanje dodane vrednosti na zaposlenega. Vendar je v proučevanem obdobju mogoče najti tudi zadruga, ki povečujejo število zaposlenih in dodano vrednost na zaposlenega.

Leto	Čisti dobiček ali izguba (mio EUR)		Dodana vrednost (mio EUR)		Dodana vrednost na zaposlenega (mio EUR)	
	Zadruga	Gospodarske družbe	Zadruga	Gospodarske družbe	Zadruga	Gospodarske družbe
2006	5,3	2.571	78	14.917	21.201	31.153
2007	7,5	3.438	75	16.751	21.700	33.538
2008	5,0	1.657	85	18.019	24.511	35.279
2009	-1,6	549	77	16.397	22.584	34.168
2010	-0,5	-256	78	16.675	23.536	36.044
2011	-0,6	457	81	16.852	25.021	37.512
2012	-1,6	332	79	16.535	24.534	38.006
2013	-1,1	169	79	16.612	24.713	39.011
2014	-1,3	887	78	17.456	25.303	40.324
2015	-7,5	1.640	78	18.294	25.630	41.124
2016	-0,4	3.187	79	19.341	26.281	42.094
2017	4,2	3.622	81	20.770	28.508	43.154
2018	-5,3	4.197	-38	22.355	-13.401	44.415
2019	2,4	4.625	85	24.288	30.317	46.752
2020	1,9	2.806	89	24.038	32.210	47.161
2021	4,3	5.701	93	27.722	33.236	53.057

• Preglednica 4: Čisti dobiček ali izguba, dodana vrednost in dodana vrednost na zaposlenega v zadrugah in gospodarskih družbah v obdobju 2006–2021

| Vir: Fi=Po Finančni podatki, 2022.

Preglednica 3 kaže veliko variabilnost celotnega kapitala zadrug, kar je povezano s skokovitim enkratnim porastom izkazanega kapitala zadrug za približno 190 milijonov EUR v podatkih iz letnih poročil za leto 2010 in podobnim zmanjšanjem za približno enako vsoto v letu 2021. Po našem mnenju so k omenjenemu povečanju prispevali deleži, izdani za stvarne vloške, ki so bili za leto 2019 sicer pomotoma izkazani kot nerazdeljivi zadrugi kapital, in jih prvič upoštevajo podatki o kapitalu neaktivnih zadrug drugega tipa za leto 2010. Po opravljenem likvidacijskem postopku je bil stvarni vložek v naravi – v enaki obliki, kot je bil vložen – vrnjen članstvu, kar spet odražajo podatki o bistveno zmanjšanjem celotnem kapitalu zadrug za leto 2021 v primerjavi s prejšnjim letom. Ugotovitev, da kapital neaktivnih zadrug drugega tipa dejansko ni bil vključen v ustvarjanje vrednosti, potrjuje tudi dejstvo, da izredno enkratno povečanje v letu 2010 in izredno zmanjšanje kapitala in s tem tudi bilančne vsote (aktivne) vseh zadrug v letu 2021 nista opazneje vplivala na prihodke in poslovne rezultate.

Sklep

Tipologija je postavljena na podlagi pristopa od splošnemu k posebnemu. Na podlagi predpostavke, da največje razlike obstajajo med zadrugami, ki temeljijo na različnih statusnopravnih predpisih (zadruga po slovenskem ZZad in SCE zadruga po uredbi kot predpisu sekundarnega prava EU), smo kot prvo merilo izbrali pravno podlago za delovanje zadrug kot pravne osebe. Glede na to, da zadruga ali SCE lahko pridobi status socialnega podjetja in imajo v tem primeru predpisi o socialnih podjetjih prednost pred splošnimi zadrugi predpisi, smo za nadaljnjo tipologizacijo uporabili merilo, ali ima zadruga oziroma SCE status socialnega podjetja. Kot tretje merilo smo določili (ne)obstoje oziroma (ne)izkazanost nerazdeljivega zadrugi kapitala v letnem poročilu zadrug.

Doslej v Sloveniji ni bila registrirana nobena SCE. Zato je razvrstitev zadrugi organizacijskih oblik po omenjenih merilih na osem tipov le teoretična oziroma hipotetična, saj so vse zadruga organizirane na podlagi ZZad. Tako lahko v Sloveniji registrirane zadruga po omenjenih merilih dejansko razvrstimo le na štiri tipe.

Podatki iz letnih poročil zadrug za leto 2019 kažejo, da je bila najpomembnejša sestavina njihovega kapitala nerazdeljivi zadrugi kapital, ki je pomenil kar 61 % celotnega kapitala vseh aktivnih zadrug (četudi ga niso izkazovale vse zadruga), medtem ko so članski deleži predstavljali 10 % in druge sestavine kapitala 29 % od celotnega kapitala. Omenjena struktura ne odstopa bistveno od deležev, ki jih je mogoče izračunati na podlagi preliminarnih zbirnih podatkov iz informacije o poslovanju vseh zadrug v letu 2021, ki jo je pripravila AJ PES (članski deleži: 9,9 %, nerazdeljivi zadrugi kapital: 59,2 % in druge sestavine kapitala: 30,9 %).³⁷

37 Informacija o poslovanju gospodarskih družb v Republiki Sloveniji v letu 2021, 2022, 40.

Poenostavljeno povedano, predstavljena tipologija registriranih zadrug v Sloveniji, ki so vse ustanovljene na podlagi ZZad, temelji na obsegu in časovni dimenziji nedeljivosti kapitala v zadrugi.

Positivni poslovni izidi zadrug, ki imajo status socialnega podjetja, so po prisilnih določbah v celoti nedeljivi in namenjeni za razvoj socialnega podjetništva oziroma nepridobitnih pravnih oseb. V drugih zadrugah se iz pozitivnih poslovnih izidov obnavljajo zakonske rezerve, ki so po splošnih združnih predpisih nedeljive do prenehanja zadruge. Za trajno nerazdeljivi združni kapital takšna obveznost obnavljanja ni predpisana. S stališča medgeneracijske pravičnosti bi bilo smiselno razmisliti o spodbudah vsem zadrugam za oblikovanje oziroma povečevanje tistih sestavin kapitala, ki so trajno (tudi v primeru prenehanja zadruge) namenjene razvoju združništva. Ob primernih notranjih in zunanjih nadzornih mehanizmi, ki bi zajemali izkazovanje in uporabo nedeljivega kapitala ter druge posebnosti zadrug, bi takšne spodbude izboljšale dolgoročno finančno stabilnost in dolgoživost zadrug. Vse to pa je že predmet za drugo razpravo.

Viri in literatura

- Beuthien, Volker, Wolff, Reinmar, Schöpfli, Martin: *Genossenschaftsgesetz mit Umwandlungs- und kartellrecht sowie Statut der Europäischen Genossenschaft*. München: C. H. Beck. 2018, str. 40-46
- Birchall, Jonhnston. *The international co-operative movement*. Manchester: Manchester University press, 1997.
- Codice civile*. <https://www.altalex.com/documents/codici-altalex/2015/01/02/codice-civile> (10. 9. 2022).
- Costituzione della repubblica. <https://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione.pdf> (10. 9. 2022).
- Dellinger, Markus: § 1. Genossenschaftsgesetz sambt Nebengesetzen: Kommentar. Ur. Marcus Dellinger. Wien: Lexis Nexis, 2014, 17-55.
- Direktiva Sveta 2003/72/ES z dne 22. julija 2003 o dopolnitvi statuta evropske zadruge glede udeležbe delavcev*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SL/TXT/?qid=1659846390761&uri=CELEX%3A32003L0072> (10. 9. 2022)
- Dunn, John R., 1988. Basic Cooperative Principles and Their Relationship to Selected Practices. *Journal of Agricultural Cooperation*, 3/1988, 83-93.
- Fajardo-Garcia, Gemma: *The Multi-activity, Multi-stakeholder and Community Interest Cooperative and Their Legal Regulation*. Perspectives on Cooperative Law. Ur. Ifigeneia Douvitsa in Willy Tadjudje. Singapore: Springer, 2022.
- Fici, Antonio: *Recognition and Legal Forms of Social Enterprise in Europe: A Critical Analysis from a Comparative Law Perspective*. Working Paper n. 82, 2015. Trento: Euricse https://euricse.eu/wp-content/uploads/2015/12/WP-82_15_Fici2.pdf (10. 9. 2022)
- Fici, Antonio: *A European Statute for Social and Solidarity-Based Enterprise*. Brussels: European Parliament, 2017; https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/583123/IPOL_STU%282017%29583123_EN.pdf (10. 9. 2022)
- Fi-Po Finančni podatki; <https://www.ajpes.si/fipo/> (10.9.2022).
- Francoual, Pierre: La part sociale coopérative, un exemple de propriété commune. *RECMA - Revue internationale de l'économie sociale*, 3/2017, 57-67.
- Frascarelli, Mario: *Le societa cooperative: aspetti civilistici, contabili e fiscali*. Milano: Edizioni Fag, 2006.

- Poslovni subjekti v Poslovnem registru Slovenije po pravnoorganizacijskih oblikah, po četrtnetletjih*; https://www.ajpes.si/Registri/Poslovni_register/Porocila#b524 (10. 9. 2022)
- Guidance Notes to the Co-operative Principles*; <https://www.ica.coop/sites/default/files/basic-page-attachments/guidance-notes-en-221700169.pdf> (10. 9. 2022)
- Legge n. 381 del 8 novembre 1991: Disciplina delle cooperative sociali*; <https://www.pcssviluppo.com/wp-content/uploads/2019/06/L.-381-91.pdf> (10. 9. 2022)
- JOLP: Javna objava letnih poročil*; <https://www.ajpes.si/jolp/> (10. 9. 2022)
- Poslovni register Slovenije: poročila*; https://www.ajpes.si/Registri/Poslovni_register/Porocila (10. 9. 2022)
- Schema di D.Lgs. - Riforma organica della disciplina delle società di capitali e società cooperative, in attuazione della L. 366/2001 – Relazione*; [https://www.giustizia.it/giustizia/it/mg_1_2_1.wp?facetNode_1=4_44&facetNode_3=1_8\(200301\)&facetNode_2=1_8\(2003\)&previousPage=mg_1_2&contentId=SAN59897](https://www.giustizia.it/giustizia/it/mg_1_2_1.wp?facetNode_1=4_44&facetNode_3=1_8(200301)&facetNode_2=1_8(2003)&previousPage=mg_1_2&contentId=SAN59897) (10. 9. 2022)
- Seznam socialnih podjetij*; <https://podatki.gov.si/dataset/evidenca-socialnih-podjetij> (10. 9. 2022).
- The present application of the Rochdale principles of co-operation*. London: International Co-operative Alliance, 1964 (reprint).
- Tičar, Bojan: Sodobna sektorska klasifikacija pravnih oseb. *Podjetje in delo*, št. 8/2013, str. 1320-1335.
- Tortia, Ermanno C.: Capital as common-pool resource: Horizon problem, financial sustainability and reserves in worker cooperatives. *Journal of Co-operative Organization and Management*, 9/2021, 1-11; DOI:10.1016/j.jcom.2021.100137
- Tortia, Ermanno C.: The Firm as a Common. Non-divided Capital Ownership, Patrimonial Stability and Longevity of Co-operative Enterprises; *Sustainability*, 10/2018, 1-19; doi:10.3390/su10041023
- Trstenjak, Verica: *Pravne osebe*. Ljubljana: GV založba, 2003.
- UREDBA (ES) št. 1893/2006 Evropskega parlamenta in Sveta z dne 20. decembra 2006 o uvedbi statistične klasifikacije gospodarskih dejavnosti NACE Revizija 2 in o spremembi Uredbe Sveta (EGS) št. 3037/90 kakor tudi nekaterih uredb ES o posebnih statističnih področjih*; <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SL/TXT/?uri=CELEX%3A02006R1893-20190726> (10. 9. 2022)
- Uredba Komisije (ES) št. 1126/2008 z dne 3. novembra 2008 o sprejetju nekaterih mednarodnih računovodskih standardov v skladu z Uredbo (ES) št. 1606/2002 Evropskega parlamenta in Sveta*; <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SL/TXT/?uri=CELEX%3A02008R1126-20220101> (10. 9. 2022)
- Uredba Sveta (ES) št. 1435/2003 z dne 22. julija 2003 o statutu evropske zadruga (SCE)*; <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2003/1435/oj> (10. 9. 2022)
- Waring, Timothy, Lange, Taylor, Chakraborty, Sujun: Institutional adaptation in the evolution of the 'co-operative principles'. *Journal of Evolutionary Economics*, 32/2022, str. 333–365.
- Watkins, William Pascoe: *Co-operative principles: today and tomorrow*. Manchester: Holyoake Books, 1986.
- Zabel, Bojan: *Podjetje v pravo*. Ljubljana: GV založba, 2017.
- Zakon o finančnem poslovanju, postopkih zaradi insolventnosti in prisilnem prenehanju (ZFPPIPP)*. Neuradno prečiščeno besedilo št. 20; <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO4735> (10. 9. 2022)
- Zakon o gospodarskih družbah (ZGD-1)*; <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO4291> (10. 9. 2022)
- Zakon o socialnem podjetništvu (ZSocP)*. Neuradno prečiščeno besedilo št. 2. <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO6175> (10. 9. 2022)
- Zakon o sodelovanju delavcev pri upravljanju (ZSDU)*; <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO282> (10. 9. 2022)
- Zakon o sodelovanju delavcev pri upravljanju evropske zadruga (ZSDUEZ)*; <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO4682> (10. 9. 2022)
- Zakon o zadrugah (ZZad)*. (2022). Neuradno prečiščeno besedilo št. 6. <http://pisrs.si/Pis.web/pregled-Predpisa?id=ZAKO217> (10. 9. 2022)

Povzetek

V Sloveniji se zadruge lahko ustanavljajo na podlagi Zakona o zadrugah ali na podlagi Uredbe Sveta 1435/2003/ES o statutu evropske zadruge (Societas Cooperativa Europaea, SCE). Dne 30. junija 2022 je bilo s Sloveniji registriranih 472 zadrug, doslej pa ni bila v Sloveniji ustanovljena nobena SCE. Za globlji vpogled v finančno strukturo zadrug so bili analizirani javno dostopni podatki iz finančnih izkazov 420 zadrug, ki so oddale letno poročilo za finančno leto 2019. Raziskava je pokazala, da v aktivnih zadrugah nerazdeljivi združni kapital, ki izhaja iz lastninskega preoblikovanja zadrug, predstavlja največji delež (61 %), medtem ko članski deleži le 10 % in druge sestavine kapitala (vključno z zakonskimi rezervami) 29 % celotnega kapitala. Optimalna kombinacija nedeljivih in deljivih sestavin kapitala v zadrugah je odvisna ne samo od pravne ureditve, temveč tudi od spodbujevalnega okolja in kontrolnih mehanizmov, ki so prilagojeni posebnostim zadrug.

Ključne besede

Slovenija, tipologija, zadruge

Summary

In Slovenia, cooperatives may be established on the basis of the Cooperatives Act or In Slovenia, cooperatives can be established on the basis of the Cooperatives Act or Regulation 1435/2003/EC in the statute of the European cooperative society (Societas Cooperativa Europaea, SCE). As of 30 June 2022, 472 cooperatives have been organized according to the Slovenian Cooperatives Act but no SCE with a registered office in Slovenia has been established so far. In order to get a better insight into the financial structure of cooperatives, publicly accessible financial statements of 420 cooperatives which submitted these statements for the 2019 financial year were analyzed. The research showed that in active cooperatives, the indivisible cooperative capital originating from the ownership transformation is, although being reported only by 138 active cooperatives, the main component (61%), while the member shares represent 10% and other capital components (including legal reserves) 29% of the total capital. Optimal combination of indivisible and divisible capital components in cooperatives depends not only on legal regulation, but also on a stimulative environment and control mechanisms, adapted to the specific features of cooperatives.

Keywords

cooperatives, Slovenia, typology

Janez E. Krek med imperativom politike in izzivi kapitalizma*

Žarko Lazarević

V zgodovinskem spominu velja Janez E. Krek za utemeljitelja slovenskega zadružništva, ki naj bi s tem ekonomskim in socialnim orodjem pustil neminljiv pečat v zgodovini. Celo več, nemalokrat je zaradi zadružništva proglašen za rešitelja slovenskega kmeta in za človeka, ki je ustavil izseljevanje iz slovenskih pokrajin ob koncu 19. stoletja. Pa ne za eno ne za drugo ni moč najti ustrezne historične podlage. Tegobe kmetov in strukturni problemi kmetijstva so bili domala enaki v času Krekovega življenja kot tudi pred drugo svetovno vojno. (Lazarević 1994) Izseljevanje pa je sploh doseglo višek ravno v času pred prvo svetovno vojno, do takrat se je izselilo vsaj 30 % prebivalstva (Lazarević 2015, 61–73).

¹ Članek je bil najprej objavljen v Ambrožič, Matjaž (ur.), *Janez Evangelist Krek - sto let pozneje (1917–2017)*. Ljubljana: Teološka fakulteta, 2018. Str. 160–173. Članek je bil za ponovno objavo nekoliko prirejen.

Vsekakor gre za mitično podobo, ki delovanju enega samega človeka pripisuje procese enormnih historičnih dimenzij. Gre za idealizirano poosebljanje globokih družbenih procesov, ki brez množice udeležencev, mučnega dela in predanosti cele vrste ljudi sploh ne bi bili mogoči. In to ljudi v centralnih združnih organih v Ljubljani, predvsem pa množice posameznikov, bolj ali manj pismenih kmetov in duhovnikov na podeželju, ki so bili nosilci "Krekovega" združnega omrežja in ustvarjalci "novega" združnega gospodarstva.¹ Mitična podoba Kreka je nastajala že za časa njegovega življenja, še bolj pa se je utrdila po njegovi smrti. Tako je denimo govornik na občnem zboru hranilnice v Konjicah za leto 1917 čutil potrebo, da govori o Kreku kot očetu slovenskega združništva in njegovih velikih zaslugah za uspešno delo hranilnice Konjice.² Na eni strani je šlo za akt političnega rituala ob smrti ugledne javne osebnosti in s tem za utrjevanje zavezanosti skupnosti. Na drugi strani je šlo za osmišljanje imaginarija o Kreku na ravni vsakodnevne združne prakse. Prek tega imaginarija je šlo tudi za prisvajanje Krekovega simboličnega kapitala, to je za integracijo lokalne ravni v mitološke pomeni Krekovega angažmaja na slovenski ravni.

S temi besedami smo že zastavili smeri naše obravnave. Se pravi, da bomo v nadaljevanju predstavili Krekov angažma na področju združništva, pomena združne pobude v kontekstu socialnega in gospodarskega razvoja slovenskega prostora do Krekove smrti. Vse v obliki manjših poglavij na temo prvenstva v združništvu, izzivov kapitalizma, združnih doktrin oziroma združništva kot socialno-ekonomskega projekta ter politične instrumentalizacije združništva. Pravzaprav se bosta prepletala dva vidika. Na eni stran Krek kot gibalno združništva in na drugi strani rezultati tega dela v obliki združne organizacije in neposredne družbene in ekonomske posledice.

Izzivi kapitalizma

V času Krekovega življenja sta bila slovenska družba in gospodarstvo pred izzivom prehoda v novo družbeno, ekonomsko in razvojno paradigmo. Iz tradicionalne družbene in ekonomske strukture je bilo potrebno kreniti na pot proti industrijski družbi, ki je potekala v okolju kapitalističnega gospodarstva. Proces ni bil niti najmanj premočrten, prej nasprotno. Bil je zamudniški, in ko je stekel, tudi precej počasen. Ko se ozremo nazaj v devetnajsto stoletje, vidimo, da na ravni jeder modernizacije in protoindustrijskih pojavov Slovenija pravzaprav nič ne zamuja za bližnjo sosesčino. Prvi pojavi industrijskih podjetij ali denarnih zavodov segajo že desetletje ali dve pred sredino devetnajstega stoletja. Se

¹ Podrobneje glej Vidovič-Miklavčič, *Krekovo združništvo: teorija in praksa*, str. 177–178.

² SL_ZAC/0553 Posojilnica v Konjicah, 1884–1946, Zapisniki občnih zborov.

pravi v čas, ko je industrializacija kot kontinuiran proces že preskočila z britanskega otoka na zahodnoevropske atlantske obale. Potem pa se pokaže temeljna dilema slovenskega prostora in gospodarskega razvoja. Sorazmerno zgodnjim vzklikom modernizacije ne sledi proces, prvi poskusi ostanejo za dolgo osamljeni poskusi, tujki v tradicionalnem prevladujoče agrarnem gospodarskem okolju. Tudi odprtje Slovenije v evropski prostor z izgradnjo južne železnice, ki je bila grajena iz strateških potreb habsburške monarhije, ni prineslo pospeška v tej smeri. Prej nasprotno, vsaj za Kranjsko je mogoče reči, da je imela v drugi polovici 19. stoletja bolj agrarni videz kot prej.

Nastala je še druga sprememba. Železnica je povezala trikotnik prek slovenskega ozemlja, med Gradcem, Trstom in Zagrebom. Ta mesta so svoje gravitacijsko območje razširila globoko v slovenski prostor. Kot dinamična regionalna središča politične, kulturne in gospodarske moči so pritegnila gospodarske in migracijske tokove z znatnega dela slovenskega ozemlja. V slovenskem prostoru središča, ki bi se lahko merilo z naštetimi, ni bilo. Slovensko ozemlje enostavno ni imelo zadostne razvojne dinamike, najprej je bilo v globoki nekajdesetletni transformacijski depresiji, potem pa je bil razvoj izjemno počasen in teritorialno razpršen. V času transformacijske depresije, ki je trajala kar nekaj desetletij, vse tja do srede osemdesetih let 19. stoletja, je Slovenija zamudila množično uporabo inovacij modernega kapitalističnega gospodarstva.

Iz teh besed je očitno, da se slovensko okolje ni zmoglo enakovredno vključevati v procese modernizacije. Slovenci so bili gospodarsko in socialno v podrejenem položaju. V gospodarskem razvoju je Slovenija znatno zaostajala za svojo okolico, kar je določalo oziroma bilo pogojeno tudi s socialno strukturo. Ob prelomu v dvajseto stoletje je bila Slovenija še vedno enostransko strukturirana družba. Absolutno je prevladovala agrarna struktura, približno 80 % prebivalstva je bilo odvisnih od kmetijstva. Meščanstva kot prevladujočega nosilca gospodarske pobude je bilo malo. Pa tudi njegova struktura je bila skromna.

Obe prevladujoči značilnosti, se pravi relativno zaostajanje za okolico in prevlada drobnogospodarskega sektorja, sta determinirali družbene odzive. Med seboj sta bili vzajemno soodvisni in součinkujoči. Prevladujoči drobnogospodarski sektor je bil nenehno ogrožen ob počasnem napredovanju domače industrializacije in predvsem zaradi konkurence iz drugih predelov habsburške monarhije ali širše. Gospodarski stiski se je pridruževal tudi občutek nacionalne ogroženosti. Nema lokrat se je namreč zdelo, da gresta družbena in gospodarska modernizacija z roko v roki z raznarodovanjem.

Te okoliščine porodijo dva pojava, ki obvladujeta prostor v drugi polovici 19. stoletja. Gre za latentni verbalni protikapitalizem in za prav tako latentni nacionalizem. Oba sta tudi močno prisotna v Krekovem javnem angažmaju. Verbalni protikapitalizem je bil odgovor na primerjalno nižjo stopnjo gospodarske učinkovitosti in gospodarske nekonkurenčnosti, denimo nasproti Nemcem. Nacionalizem pa je bil izraz emancipacijske težnje na političnem, socialnem in gospodarskem področju, kot pot formiranja slovenske nacije. Oba pojava sta se združila v ideologiji ekonomskega nacionalizma kot orodji družbene in gospodarske modernizacije, da bi presegli »kulturniški« značaj slovenskega naroda. Oblikujejo se jasno profilirane zahteve za zaščito oziroma ohranitev ekonomskega položaja

predstavnikov drobnogospodarskega sektorja, da bi država z njimi amortizirala za ta sloj neugodne učinke liberalnega tržnega sistema. Na drugi strani pa nacionalizem učinkuje kot dodatni motivacijski element, ki naj spodbudi hitrejšo modernizacijo gospodarske in socialne strukture znotraj lastne narodnosti. (Lazarevič 2008, 21–28)

Družbeni in ekonomski protekcionizem

Za gospodarsko okolje ob koncu 19. stoletja je bila značilna dualistična gospodarska struktura. Na eni strani kapitalistični sektor in na drugi strani tradicionalni sektor obrtništva in množice kmetov. Delovala sta vzporedno, prvi po kapitalističnih principih, drugi po načelih tržnega gospodarstva. Množice obrtnikov in kmetov so bile sicer odvisne od trga, a po zasnovi in strukturi delovanja niso gospodarili po kapitalističnih načelih. (Braudel 2010) Pravzaprav so ostajali na obrobju kapitalističnega gospodarstva. V takem okolju so predstavniki tradicionalnih gospodarskih sektorjev čutili, da jih kapitalistični sektor v okolju svobodne konkurence s širitvijo ekonomije obsega dolgoročno ogroža. Ni presenečenje, da se je v takem ozračju okrepila zaščitna retorika, prizadevanje za državno intervencionistično razmejitev med tradicionalnim in kapitalističnim sektorjem. Namen je bil jasen: z regulacijo (omejitvijo!) konkurence kupiti čas za prilagoditev oziroma trajno zaščito tradicionalnih sektorjev v soočenju s kapitalističnim sektorjem. V razmerah gospodarsko že povezane Evrope bi bila regulatorna razmejitev nujna tako na mednarodni kot na nacionalni ravni.

Strah pred spremembami in dolgoročna ogroženost tradicionalnega koncepta proizvodne obrti sta bila z industrializacijo nedvomno stvarna. Nezadovoljstvo z obstoječo liberalno ureditvijo je bilo veliko. Ogroženost obrti sicer ni bila enakomerna; nekatere so bile bolj izpostavljene negativnim posledicam, druge manj, spet tretje pa sploh nič in jim je industrializacija šla na roko, saj jim je širila povpraševanje. A vendar je v javnem govoru prevladovalo posploševanje o stanju obrti na primeru ali primerih najbolj ogroženih. Na splošno pa je stanje obrti vendarle kazalo napredek, tako na ravni števila obrtnikov, poslovanja in zaposlovanja. Logika protekcionizma je bila jasno razvidna in je pričala o stvarnih in ideoloških problemih živeti negotovost v svetu velike ekonomske in socialne konkurence. Že z govorom o preteklosti, o srednjeveški stanovski družbi z monopolnim položajem in strogo regulacijo obrti, so bila izhodišča jasno postavljena. Z razpravami o obrtniških zadrugah (obvezne ali prostovoljne) se konstruira bolj ideološki kot stvarni cilj. Zadruga v tem konceptu, zlasti ob obveznem članstvu, bolj spominjajo na nadomestek nekdanjih cehov, v katerih ima vsak svoje dolžnosti, prostori delovanja pa so jasno razmejeni. Klici k regulaciji in zaščiti so bili stalni in intenzivni. Utemeljitve so bile bolj ali manj enake: prednost industrijskega dela (tehnologija!) pred obrtniškim ročnim delom, pomanjkanje kapitala v obrti, nesorazmerna obdavčitev glede na dohodek. K temu so se pri-

druževali še ideološki elementi o pomenu obrti za družbeni razvoj. Kronske argumente k zaščiti pa naj bi bila kakovost industrijskih izdelkov. Ti naj bi bili slabše kakovosti, ceneni zaradi velikoserijske in šablonske proizvodnje. Prebivalstvu so zamerili, da v nasprotju z željami obrtnikov daje prednost ceni pred kakovostjo. (Pančur 1999, 23–45)

Težnja po zaščiti v kmetijstvu je bila utemeljena drugače. To ni bil toliko klic obrambe pred tujo konkurenco ali industrijo, tej so bili kmetje bistveno manj izpostavljeni kot denimo obrtniki ali nacionalno gospodarstvo v celoti v mednarodnem prostoru. To je bil bolj klic k zaščiti kmetov v procesu vsesplošne komercializacije gospodarjenja, ki ji mnogi drobni kmetje niso bili kos. To je bil klic k omejitvi obsega in načinov delovanja v okvirih liberalnega kapitalističnega sistema (močna premoženjska in statusna diferenciacija kmečkega stanu!), ki je bil prepoznan kot temeljni vzrok krize v kmetijstvu. Z ideološko utemeljitvijo na podlagi zamišljanja kmečkega stanu in njegove vloge v družbi in gospodarstvu ter poleg stvarnih težav v kmetijstvu so bili klici k zaščiti povsem zaokroženi. Vzrok klicev je bila tudi kriza v kmetijstvu v drugi polovici 19. stoletja. Gospodarska kriza, ki jo je Janez Krek glede na posledice enačil z revolucijo v političnem življenju (Krek 1895, 3–4), je bila značilnost pretežnega dela druge polovice 19. stoletja. Le zadnje desetletje je bilo nekoliko bolj obetavno. Povzetek notranjih slabosti kmetijstva, ki so terjale posebno obravnavo oziroma državno intervencijo, izpostavlja naslednje ekonomske in socialne kategorije: prevladujoča razdrobljenost kmečke posesti, nezadostna uporaba sodobnih tehnologij pridelave in prireje, nizka donosnost dela v kmetijstvu, agrarna prenaseljenost in s tem prevlada ročnega dela, komparativno nizka življenjska raven podeželskega prebivalstva, nizka kreditna sposobnost večine kmetov, dereguliranost kreditiranja v kmetijstvu in s tem nizka stopnja investiranja v posodabljanja proizvodnje, neugodna raven relativnih cen. (Lazarević 2009, 106–122) Brez odvečnih besed in kot odmev splošnega razpoloženja je potrebne zaščitne ukrepe podal Janez Krek v odmevnem delu Črne bukve kmečkega stanu, ki so izhajali iz katoliške gospodarsko-socialne doktrine (stanovska organizacija družbe) in v duhu tradicionalizma (tudi konservativizma) zavračali kontekste in mehanizme liberalne gospodarske ureditve. Pa ne samo to, izhajali so tudi iz slovenske stvarnosti močno razdrobljene kmečke posesti. V okviru »socialnega načrta slovenskih delavskih stanov« je Krek tako terjal zakonsko prepoved koncentracije kmetijskih zemljišč v rokah zasebnikov (zlasti nekmetov!) in institucionalizacijo t. i. »stalnih kmečkih domov« (določen obseg kmetije, s primernim pohištvom, orodjem in številom živine za preživetje ene družine), ki bi bili nedeljivo dedni in z omejeno pravico zadolžitve (do 25 % vrednosti). Oblasti naj bi imele pravico, da v primeru slabega gospodarjenja posežejo in imenujejo posebnega nadzornika (sekvester), da bi obvarovale zaščiteno kmetijo. Če to ne bi zaleгло in bi vendarle nastopila prisilna ali prostovoljna prodaja, bi imeli pravico nakupa le bližnji sorodniki ali kmečke zadruge.

Izločanje kmetov iz obstoječe ureditve gre po Kreku še naprej. Država bi morala zakonsko predpisati obveznost ustanavljanja kmečkih zadrug z vso potrebno samoupravo in samostojnostjo. Naloga kmečkih zadrug bi bila določanje obsega stalnih domov in kupovanje kmetij na prisilnih in prostovoljnih dražbah, katere bi potem prodale naprej ali pa dale v najem »poštenim poljedelcem« brez lastnih domov. Kmečke zadruge, organizirane po

Raiffeisnovem principu, bi skrbele za skupno izboljševanje zemlje, prodajo pridelkov in nakupovanje vsega, kar kmetje potrebujejo. Pri kreditnih zadrugah Krek posebej izpostavi organiziranost »po načelih krščanske vzajemnosti in požrtvovalne ljubezni«. Vse zadruge, še zlasti kreditne, bi morale biti med seboj povezane in v stiku z okrajnimi in deželnimi organi ter z državno kmetijsko banko. Sčasoma bi morali doseči, da bi kmete kreditirale samo zadruge. Z zadružništvom naj bi kmete izločili iz blagovno-denarnih tokov. Kmetje naj bi namreč plačevali davek zadrugam v naturalijah, te pa bi po prodaji pridelkov naredile obračun z državo. Pri tako široko zasnovanem zadružništvu nas ne sme presenetiti Krekov predlog, da bi zadruge dobile tudi določene sodne pristojnosti. Tako bi lahko kot prva instanca odločale v primerih sporov o lastništvu in posesti, prevzele pa naj bi tudi vsa notarska opravila. Krek predlaga tudi sprejetje primerne zakona, ki bi definiral zaposlovanje v kmetijstvu (posli, hlapci, dekle ali kateri drugi najemniški delavci), kar bi pripomoglo k večji transparentnosti in uniformnosti delovnih razmerij na kmetih. (Krek 1895, 250–253)

Ozadja zadružništva in vprašanje prvenstva

Zadružni model je bil posnet po nemškem vzoru, kar ni nobeno presenečenje, saj sta bila oba nemška zadružna modela, ki sta ju utemeljila Hermann Schulze-Delitsch in Friedrich Wilhelm Raiffeisen, zelo odmevna v širšem evropskem prostoru. (Guinnane 1994, 38–61; Soto, Rodriguez 2008) V kontekstu 19. stoletja je zadružništvo predstavljalo pomembno družbeno in ekonomsko inovacijo z namenom družbene preobrazbe. Zadruge so bile simbioza dveh široko razprtih institucionalnih form. Temeljna ideja je bila, kako priskrbeti mehanizem, da bi spreminjajoče se gospodarsko in socialno okolje obrnili sebi v prid, da bi ga izboljšali. Zadružništvo je posredovalo med prebivalstvom, to je med ljudmi in ekonomskim okoljem. Ko misel izpeljemo naprej, lahko torej zapišemo, da zadružništvo izvira iz sinergične inovacije praktičnega povezovanja ideje družbene povezave in podjetja. Schulze-Delitsch in Raiffeisen sta bila prva, ki sta na osnovi opazovanja implementirala zadružništvo v eksperimentalni formi. Od tu dalje je zadružništvo ušlo izpod njune kontrole in se prilagodilo pogojem in potrebam različnih družbenih slojev, gospodarskih področij in tudi namenov. (Fairbain 1994, 1219, 1235) V tem procesu se je zadružništvo izkazalo kot univerzalna forma za najrazličnejše namene. Vloga zadružništva je bila večplastna in v lokalnih okoljih, kjer je pognalo globoko korenine, tudi znatna. Spreminjalo je gospodarske razmere, vnašalo moment socialne kontrole in političnega discipliniranja in prerazporejanja ekonomske in socialne moči. Zadružništvo je igralo pomembno vlogo na področju socialne, ekonomske in zlasti finančne vključujočnosti, na področju spodbujanja kolektivnega (socialnega) podjetništva saj je zagotavljalo družbeni in gospodarski prostor tistim družbenim slojem, ki so do tedaj ostajali na družbenem obrobju.

Eden zelo pomembnih dejavnikov v slovenskem prostoru je bila družbena in ekonomska uveljavitev kmetov proti koncu 19. stoletja. In ravno zadružništvo postane pomembna postavka v tem procesu. Tako kot v evropskem prostoru (Rösener 2009, 7–22) je vnos kmečke tematike v družbeni imaginarij sovpadal z vstopom množic v politično življenje, tudi kmečkih, zaradi širitve volilne pravice. To je spremenilo razmerje političnih sil, percepcijo družbene strukturiranosti in vplivalo na oblikovanje agend v različnih podsystemih. Potrditev in soglasje je bilo mogoče pridobiti le s spremembo strategij in praks javnega političnega delovanja, koncipiranja razvojnih prioritet gospodarstva in družbe, odpiranja novih pomenskih in vsebinskih dimenzij v umetnosti (kmečka povest!) in znatnosti. Vse te spremembe so bile sintetizirane v javnem diskurzu, ki ne sme diskriminirati kmečkih množic, temveč jih postavlja v sredico nacionalne ideologije.

Proces kmečke emancipacije je sovpadal z začetno dobo počasne industrializacije v zadnjem desetletju 19. stoletja. Industrializacija je bila sestavni del družbene in ekonomske penetracije kapitalističnih odnosov. Industrializacija in prodirajoči kapitalistični odnosi so vplivali na koncept kmečkega gospodarjenja večplastno, počasi so spreminjali gospodarska in družbena razmerja. (Blaznik idr. 1970, 619–651) Vplivi so bili tako ekonomski kot socialni. Ekonomski v smislu, da morajo kmetije in kmetje nastopati na trgu zaradi logike denarnega gospodarjenja. Trg določa ceno kmečkih pridelkov in dela, ker je prostor menjave, prodaje in nakupov. Socialni vplivi so tudi večplastni. Na eni strani gre za kulturno preobrazbo podeželja z intenzivnim prodorom in uporabo pojmov, kot dobiček, kredit, obresti, kapital, vrednost dela in podobno, če navedemo le nekatere. Se pravi kategorij, ki jih prinaša koncept kapitalističnih odnosov. Na drugi strani gre za procese socialne modernizacije, spreminjanje življenjskih stilov po vzoru meščanstva in s tem povezanih rastočih stroškov na podeželju, ki jih je bilo potrebno financirati. Kmetje so bili na eni strani prisiljeni povečati tako ekonomijo obsega kot tudi donos na vložena sredstva in delo. Le tako so lahko sledili rasti življenjskih stroškov oziroma zahtevam socialne modernizacije.

Krek in z njim katoliški tabor sta to razumela in v kontekstu delovanja krščanskih socialcev v avstrijski polovici monarhije začela s snovanjem različnih organizacij, ki so zadovoljevale potrebe velikega dela prebivalstva (Bruckmüller 1992, 140–141), zlasti kmečkega. Krekove besede so bile jasne: »Kmetu se slabo godi. Ta klic odmeva po širni zemlji, kar je že silen dokaz, da je resničen. Izkušnje, ki jih nam, kmečkim sinovom in živečim mej kmečkim stanom, podaja vsakdanje življenje, nam potrjujejo ravno to. Dan za dnem vidimo, kako se pred našimi očmi vrše žalostne izpremembe, ki jih tvori kapital brezsrčno v poljedelskih vrstah. Mnogo gospodarstev je že razdejanih, razkosanih; kot borni nemaniči tavajo njihovi prejšnji gospodarji in njihove družine po svetu, prodajajoč svojo osebno delavsko moč za – ljubi kruhek. Delavska moč jim je jedino, kar so si še rešili. Na milijone je že narastla ta vrsta – utopljenec v kapitalističnem morju. Drugi so na potu za njimi. Dozdevno se še upirajo valovom. Toda neizogibna je tudi njim gospodarska smrt v neravnem boju. Nekaj se jih še vzdržuje, zaupajoč na svoje v premoženju prihranjeno delo, a še bolj na boljše čase. A neko otožno, mrko čustvo vlada tudi v njih. Da gredoč vsako leto na slabše, jim je preveč gotovo dokazano, da bi se brez velicega strahu udali negotovim nadjam. Poljedelske krize imajo vse države. In kriza je v gospodarskem življenju to, kar revo-

lucija v političnem. Mi, ki po svojem srcu in umu gledamo in ljubimo v kmečkem stanu steber cerkvi, narodu in državi, se bojimo ž njim vred šumnega hreščanja in pokanja, nanznanjajočega, da je ta stan v svojem temelju že načet.» (Krek 1895, 3–4)

Iz Krekovih *Črnih bukev kmečkega stanu* je jasno vidno, da Krek z željo po razločevanju med kapitalističnim gospodarstvom in kmeti na nek način tudi razlikuje med dvema gospodarskima načinoma. Na eni strani kapitalistične organizacije, na drugi kmetje in obrtniki, ki so sicer odvisni od trga, a sami ne delujejo po kapitalistični logiki. Njihova ekstenzenca je odvisna od osebnega dela, od povpraševanja po njihovih pridelkih, izdelkih ali storitvah. Ker je bilo kmečko prebivalstvo najštevilnejše, se je kmalu izoblikoval stereotip o slovenskem narodu kot žrtvi kapitalizma. Od tod motivacija za gospodarsko in socialno pobudo v obliki zadružništva. Od tod protikapitalistična retorika v zadružništvu, od tod ambivalenten odnos do ekonomske in socialne modernizacije. Modernizacija da, vendar počasna in nadzirana, da ne ruši prehitro obstoječih socialnih in ekonomskih razmerij.

Krekova zadružna pobuda

Zadružništvo so v slovenskem prostoru vpeljali pripadniki liberalnega dela političnega prostora. Krekov angažma je sledil pozneje, napovedal ga je na drugem katoliškem shodu 1892. Njegova pobuda je temeljila na socialno-ekonomski doktrini, ki jo je vpeljala enciklika *Rerum Novarum* (15. maj 1891). Kaj kmalu po začetku Krekovega zadružnega delovanja so se že začele pojavljati trditve, da je Krek začetnik zadružništva, ki so se potem prenašale še v naslednja desetletja. Pri tem je šlo za zanimiv obrat. Krek je lahko postal začetnik zadružništva le tako, da so reinterpreterjali, raje odmislili delo zadrug, ki so delovale že pred Krekovo zadružno pobudo. To so storili na način, da so dotedanjemu zadružništvu pod vodstvom Josipa Vošnjaka (Zveza slovenskih posojilnic) odvzeli značaj zadružne avtentičnosti. Dodelili so mu značaj nedemokratičnosti, neljudskosti, celo značaj aristokratizma. Samo zadružništvo po Raiffeisenovih načelih, ki ga je prevzel Krek, naj bi bilo "avtentično" in demokratično zadružništvo. V tem pogledu pa so bili v katoliškem krogu prvi na Slovenskem in tako je Krek obveljal za začetnika zadružništva.³ Krekovo zadružno delo je želo priznanje tudi izven slovenskega prostora. Kot predsednik Zadružne zveze je bil tudi podpredsednik avstrijske zadružne zveze. Nemalo zaslug je imela "Krekova" Zadružna zveza pri razvoju dalmatinskega in istrskega zadružništva sorodne ideološke in politične usmeritve. Vzpostavljjanje zadružništva v teh krajih je potekalo ob organizacijski in poslovni pomoči iz Ljubljane. Do trenutka, ko je postalo dovolj močno da je zaživelosamostojno življenje. (Vučković idr. 1957, 1175)

3 Več o tem glej Lazarević, Aristokrati in demokrati med zadružniki.

Krek in njegovi sodelavci so pozornost usmerili prvenstveno na podeželje, ki je bilo premoženjsko manj diferencirano, bolj nagnjeno k tradicionalizmu in egalitarizmu, obenem pa je bilo najbolj na udaru vsesplošne komercializacije gospodarskega življenja. Takemu okolju je bolj ustrezalo Raiffeisnovno zadružništvo z velikim številom majhnih krajevno omejenih zadrug, v katerih so bili zadružniki po deležih enaki, ob tem pa so bili deleži majhni, da so v zadrugah lahko sodelovali tudi najrevnejši. Vodstveni delavci za svoje delo niso smeli biti nagrajeni, z izjemo blagajnika. Zadruge tudi niso izplačevale nobenih dobičkov, temveč so morebitne presežke nalagale v rezervni sklad, ki so ga lahko uporabile za financiranje le obče koristnih namenov. Veliko majhnih zadrug, zlasti na podeželju je poleg kreditiranja razvijalo tudi dejavnosti skupne nabave življenjskih in gospodarskih potrebščin ter organizacijo prodaje kmetijskih pridelkov. (Štibler 1931–1933, 21–37; Vičič 1937, 182–188) Ta izrazita lokalna usmerjenost tudi pojasnjuje skokovito rast števila Raiffeisnovih zadrug po slovenskem ozemlju. Kot spodbudo temu tipu zadružništva velja prišteti še zakon iz leta 1889, ki je opredeljeval zadrugo in davčne ugodnosti, povezane s tem, če zadruge niso izplačevale dobička, ampak so ga uvrščale v rezervi sklad. (Lazarević 1994, 16)

K skokoviti rasti je pripomoglo še eno dejstvo. V zadružno delo se je namreč intenzivno vključila tudi katoliška duhovščina. Katoliška gospodarsko-socialna doktrina z velikim poudarkom na zadružništvu je seveda to močno spodbudila. Mnogokrat so bili na podeželju ravno duhovniki, poleg učiteljev, edini izobraženi ljudje, ki so znali mobilizirati prebivalstvo za zadružno delo in nacionalno idejo. Cerkveno omrežje je omogočalo spodbujevalcem te zvrsti zadružništva izjemno globoko zadružno in nacionalno-politično penetracijo med prebivalstvom. Pokaže se vloga Cerkve kot socialnega in informacijskega omrežja. Na liberalni strani so to dejstvo sprejeli z ogorčenjem. Vzpostavljane politično vodene (Krek) kmečke samozadostnosti z zamejitvijo gospodarskega življenja v okvir zaožrožene zadružne organizacije (kredit, prodaja, nakupovanje) liberalnemu polu ni šla v račun. Celo več. Čutili so, da vključevanje večinskega dela prebivalstva v kapitalistično gospodarstvo prek centraliziranih zadružnih omrežij (Zadružna zveza) brez posredništva lokalnih že vzpostavljenih struktur, ogroža politične in ekonomske predpostavke dela prebivalstva, ki ga je zastopala liberalna stran. To je vodilo v ogorčene politične boje in očitke, da je duhovščina z zadružnim delom (profanost materializacije) povsem »izgubila Boga« (duhovno poslanstvo), kot je zapisal Ivan Tavčar. Koncentričnih krogov »Krekovega« zadružnega omrežja kranjski liberalci niso mogli prekiniti navkljub zaničevanju, moraliziranju in smešenju. Resignirano so spoznali, da se Bog ni izgubil, temveč se je samo presedel. (Lazarević 2015, 133)

Poleg ekonomskih so bile pomembne sestavine Krekove pobude tudi druge sestavine, kot obnova občestva, družbene kohezije in solidarnosti, ki jo je ogrožal ekonomski in socialni liberalizem. Svetoslav Premrou, eden od »Krekovih« zadružnikov je trdil, da je bila funkcija Raiffeisnovih posojilnic dvojne narave, tesno sta se prepletala socialna in gospodarska vloga. Utemeljitev se je glasila: »V socialnem oziru skušajo delovati kot člen velike socialno-preosnovalne verige, da se izboljšajo življenjske razmere specialno kmečkega stanu. V gospodarskem oziru, ker nudijo sredstva za to, da se gospodarska izboljšava tudi

dejansko izvrši. Socialni vpliv je družabno preosnovalen. Ni revolucionaren. Ne stremi za tem, da se uniči ali v velikem obsegu preobrazi splošne gospodarske razmere današnjega časa. Pač pa deluje na to, da ustvari interesno zastopstvo kmečkega stanu v svrhu samoo-
brambe in samoohranitve, v svrhu socialnega uvažavanja.« (Premrou 1907, 289–292)

Prek razvejane zadružne mreže so prebivalstvu ponudili široko paleto socialnih in go-
spodarskih storitev. Različni tipi zadrug so zadovoljevali tako potrebe proizvodnje, distri-
bucije in potrošnje najširših slojev prebivalstva. Vsekakor je bilo zadružno omrežje eden
pomembnih momentov, ki je katoliškemu taboru zagotovil politično prevlado. Zadružno
delovanje se tako izkaže tudi za politično delovanje, kar se pokaže v letu 1917, ko razkolu v
katoliški stranki sledi tudi razkol v zadružnem gibanju. Kreku zvesti zadružniki ostanejo v
okviru Zadružne zveze, pristaši Evgena Lampeta pa ustanovijo v Ljubljani Zadružno cen-
tralo, v katero so se včlanile skorajda vse zadrug na Kranjskem. (Kralj 1928, 547) Izkaže
se, da je bila lojalnost in solidarnost tudi znotraj katoliškega tabora in zadružništva politi-
čno pogojena. Izkazalo se je, da je politični boj vseboval tudi boj za nadzor kapitala. Katoli-
škemu taboru se s cepitvijo leta 1917 zgodi isto, kar je liberalni pol doživel že leta 1907 z
oblikovanjem Zveze slovenskih zadrug. Kranjski liberalci takrat v brk narodnjaškim sta-
liščem celjske (”Vošnjakove”) Zadružne zveze povsem zrušijo fasado ”ideološke nevtral-
nosti zadružništva” in javno prepoznajo in priznajo operacionalizacijo zadružništva v la-
stne politično-strankarske namene. Se pravi, da so naredili ravno tisto, kar so celo
desetletje pred tem očitali katoliški strani. (Lazarević 2015, 132)

Zadružništvo je na slovenskem podeželju doživelo uspeh, ker je bilo utemeljeno na
podlagi vzajemnosti interesov in solidarnosti. Z vsakodnevnim delom so zadružniki v
majhnih okoljih veliko prispevali k afirmaciji družbenega zaupanja. To zaupanje je bilo
zelo pomembno, saj so zadružniki del svoje gospodarske aktivnosti in interesov vezali na
zadruho. Brez velikega zaupanja sistem sploh ne bi mogel delovati. Zaupanje je temeljilo
na neomejeni solidarnosti, ko so vsi zadružniki jamčili za zadružne obveznosti z vsem
svojim premoženjem, in na neplačnem delu. To je imelo posledice. Preglednost in smotr-
nost poslovanja je bila nujna. Preglednost in smotrnost poslovanja je zagotavljala majh-
nost zadrug in revizija poslovanja prek zadružnih zvez, konkretno Zadružne zveze kot po-
slovne in revizijske zveze. Zunanja revizija je odločilno pripomogla k zaupanju v
poslovanje zadrug, saj so se oblikovale prakse dobrega poslovanja. Zadružno omrežje na
podeželju je imelo tudi velik ekonomski pomen. Centralizirano omrežje zadrug je kmetom
omogočalo organiziran vstop na trg, v kapitalistične odnose in s tem izrabljanje ekono-
mije obsega v svojo korist tako pri prodaji kot nabavi blaga. Tak pristop je prispeval k
okrepitvi kupne moči na podeželju, kar je bilo zelo pomembno. Zadrug so vzpostavljale
trg oziroma povpraševanje v majhnih okoljih. Kmetje so lahko oddajali svoje pridelke v za-
druge v bližini brez posebnih stroškov po vnaprej znanih cenah, predelavo in unovčevanje
pa je prevzela Zadružna zveza. Tudi ob tem so se oblikovale dobre poslovne prakse, saj so
zadružna omrežja zaradi zahtev trga težila k standardizaciji kakovosti kmečkih pridelkov
in izdelkov ter tako prispevala k postopni rasti kakovosti v kmetijstvu. Kot podpora temu
procesu so delovale kreditne zadrug, ki so vzporedno vzpostavile trg drobnega kapitala
(mikro krediti) in veliko prispevale k lažšanju pomanjkanja likvidnih sredstev med kmeč-

kim prebivalstvom. Kreditne zadruge so pripomogle k upadu obrestne mere in s tem olajšale množici kmetov in obrtnikov majhne, a pomembne investicije v tehnologijo ali gospodarska poslopja. Finančne storitve so postale na podeželju dostopne kot še nikoli poprej. Večina podeželskega prebivalstva je imela kreditno sposobnost le v okviru zadružnega omrežja. S pretokom blaga in finančnih sredstev prek deželnih meja je Zadružna zveza veliko prispevala k ekonomski integraciji slovenskega prostora.

”Krekovo” zadružno omrežje je, skupaj z drugimi (”liberalnim” in ”socialdemokratskim” omrežjem) prispevalo k lažji adaptaciji pretežnega dela prebivalstva v kapitalistično gospodarstvo, ker je bilo relativno poceni orodje obvladovanja družbenih in ekonomskih tveganj. Stroški članstva in dela v zadrugi so bili znatno nižji od koristi. Zadružništvo je resda delovalo kot ekonomska in socialna zaščitna mreža, vendar pa je na drugi strani članstvo zamejevalo v okvire stanovske samozadostnosti in vzpostavljalo dodatne mehanizme socialnega (tudi političnega) nadzora. Izvajalo je delno regulacijo potrošniških in ekonomskih praks, dajalo je prednost ekonomiki kmečkega poslovanja. Posamezni zadružniki so morali norme gospodarjenja (smotrnost porabe kreditov ali kakovosti oddanih pridelkov, npr.) prilagoditi zahtevam zadruge (skupnosti) oziroma pogodbenim določilom, ki so jih sklepali z zadrugami. Nadzor v majhnih skupnostih je bil vsakodnevni in samodejen, kdor je izneveril zaupanje zadruge (skupnosti), je bil sankcioniran. Izpadel je iz zaščitne mreže, s tem tudi iz lokalnega socialnega omrežja. Le striktno medsebojno poravnavanje obveznosti je zagotavljalo obstoj zadružnega sistema in skupno korist, za organizacijo kot celoto in za njene posamezne člane. Solidarnost je bila mogoča le ob izpolnjevanju obveznosti. Drugače povedano, dolžnosti in koristi so morale biti dolgoročno uravnotežene.

Vsi ti mehanizmi so razvidni iz delovanja posameznih zadrug, ki tudi kažejo, kako je bila vsakodnevna zadružna praksa neizprosna,⁴ če je sistem želel ostati likviden na dolgi rok. Hkrati kaže, kako so se znotraj zadrug utrjevala tudi obstoječa družbena razmerja. Pri mer Hranilnice in posojilnice v Ljubnem je zgovoren primer. Le majhna skupina zadružnikov je običajno obvladovala zadrugo. Skupina tistih zadružnikov, ki se je udeleževala občnih zborov. Običajno je bil občni zbor ob prvem sklicu nesklepčen. Pravila so določala, da je po dvehurnem odmoru občni zbor sklepčen, četudi je bilo prisotno minimalno število zadružnikov, kar so znali izrabljati. Tako je bilo sorazmerno majhni skupini omogočeno, da je obvladovala zadrugo. Izmed sebe so izbirali člane vodstvenih organov in tudi določali pogoje članstva in kreditno politiko. S tem so utrjevali svojo socialno in ekonomsko moč v majhnem okolju. Revizorji so redno opozarjali na to dejstvo in pozivali k večji javnosti dela zadružnih organov in zadružno članstvo k večji udeležbi na občnih zboreh.⁵

Iz sej ravnateljstva zadrug je razviden način in logika poslovanja zadrug, ki se ni branila tudi deklarativno obsojanih kapitalističnih praks. Zadruge so se sčasoma začele ob-

⁴ Tu velja opozoriti na pomembno študijo Staneta Grande o Hranilnici in posojilnici v Št. Petru pri Novem mestu (danes Otočec), ki je prvi obravnaval vsakodnevno zadružno prakso na osnovi primarnih virov in v svojem članku potrjuje večino spodaj zapisanih trditev. Glede na primere hranilnic in posojilnic v Št. Petru, Ljubnem in Konjicah lahko sklepamo, da je šlo za dolgoročne značilnosti vsakodnevnega poslovanja zadrug v majhnih okoljih.

⁵ SL ZAC/1212 Hranilnica in posojilnica Ljubno, 1894–1940, sig. 1.

našati kot banke in so se odmikale od zadružnega izročila, kakor je to opredelil Stane Granda. (Granda 1992, 147–159) Vidi se, kako veliko napora so vlagali v dva elementa poslovanja, dostopnost posojil in odgovornost odplačevanja, da bi zadružni sistem sploh lahko deloval. To je na eni strani pomenilo realen občutek za obrestno mero pri depozitih, saj so bili soočeni z zahtevami po višjih obrestnih merah. Na drugi strani so morali tehtati kreditno sposobnost prosilcev in jamstva za vračilo posojil. Stanje posojil in kreditno sposobnost oziroma ekonomsko moč dolžnikov so sproti spremljali. K temu so jih spodbujali tudi revizorji. Poskušali so posredovati, še preden bi dolžniki lahko imeli težave z odplačevanjem posojila. Lahko so se dogovorili o podaljšanju posojila ali o dodatnih jamstvih oziroma porokih ali o pripisu zamudnih obresti h glavnici dolga. Če se dolžnik ni odzival ali ni bilo mogoče doseči soglasja, so uradno poslali opomine o zapadlosti obrokov. Če je bilo tudi to zaman, so izvedli vpis terjatev v zemljiško knjigo, sledile so tožbe in v končnem dražba. Celo ustanovitelji zadruga so se znašli v postopkih prisilne izterjave. Zadruga je znala tudi sama prevzeti kmetije dolžnikov in jih nato dajati v najem ali pa jih naknadno potem prodati. Zadruga je lahko zaplenila samo nujno potrebni del kmetije ali zemljišč, da je izterjala dolg. V enem primeru je tako zaplenila le polovico kmetije, ker je to zadostovalo za poplačilo. Dolžnik je nato moral plačevati najemnino za drugo polovico, dokler ni bilo drugega interesenta za najem.

Tako ostro ravnanje so uveljavljali tudi v poslovanju z drugimi zadrugami znotraj sistema Zadružne zveze. Vidi se velika odgovornost za zaupana sredstva lokalne skupnosti. Tu je zadružna solidarnost trčila ob interes posameznih zadrug. Ko je ljubenska zadruga vlagala svoja sredstva pri centralni Zadružni zvezi, je terjala višje obresti. Ni bilo malo izsiljevanja, da bodo svoje presežke drugače vložili pri nemških ustanovah v Celju. Torej izven zadružnega sistema in pri neslovenski ustanovi. Ostra stališča ali obramba lastnih interesov so razvidna tudi pri kreditiranju drugih zadrug. V enem primeru so tako terjali ne samo zavezo rednega odplačevanja posojila, temveč tudi izjemno jamstvo v 150-% vrednosti posojila. Zahtevano jamstvo so bila posojila, ki jih je zadruga posojilojemalka podelila svojim članom. V primeru nevračanja dolga bi ljubenska zadruga dobila neposredno pravico poplačila pri članih druge zadruga. V tem primeru so terjali tudi pregled zastavljenih zadolžnic, to je "boniteto" dolžnikov in kakovost poslovanja dolžniške zadruga kot celote. Za rešitev sporov so zadruga najemale pooblaščenke, največkrat so to bili odvetniki. Pa tudi sami predstavniki vodstva ljubenske zadruga so potovali k dolžniški zadrugi in preverjali poslovanje. Vse stroške so pripisali na stroške druge zadruga.⁶ Zadružna ali bančna (kapitalistična) praksa?

Predstavljeni primer priča, kako je bila zadružna solidarnost na vsakodnevni preizkušnji. Priča o tem, kako je solidarnost med zadružniki imela več obrazov. Enega v materialnem okolju in drugega na višjih zadružnih ravneh. Priča o tem, kako je bilo varovanje lastnih interesov nemalokrat v opreki s propagiranimi zadružnimi načeli solidarnosti. Nazorno ilustrira, kako obstaja nasprotje med lokalno in globalno ravni. Priča o tem,

6 SL ZAC/1212 Hranilnica in posojilnica Ljubno, 1894–1940, sig. 3.

kako je Krek govoril in pisal obče, s stališča globalne kritike kapitalizma, zadružniki pa so dnevno delovali na lokalni ravni. Od tega so bile odvisne tudi ravni solidarnosti, ki so jih sproti definirali od primera do primera.

Zadružno gibanje kot celota je imelo večplastne značilnosti. Pomenilo je veliko prestrukturiranje ekonomske in socialne moči, vzorcev delovanja in družbenega diskurza na podlagi samoorganiziranja, samopomoči in samoodgovornega obnašanja večinskega dela prebivalstva znotraj kapitalističnega gospodarstva. Z vzpostavitvijo zadružnega omrežja so institucionalizirali neformalne oblike samoorganiziranja in samopomoči do stopnje, da je bila praktično vsakemu prebivalcu omogočena včlanitev. Seveda ob dolžnosti jamstva za zadrugo z vsem svojim premoženjem, kar je bila velika obveznost. Med ekonomsko in socialno šibkejšimi sloji, zlasti pa med kmečko populacijo, se zadružništvo vzpostavi kot model odgovornega, samozaščitnega ekonomskega in socialnega obnašanja. Vzpostavi se kot orodje uravnavanje osebnih ekonomskih in socialnih tveganj. In tu je bila vloga Janeza Kreka zelo velika. V tem procesu so mu sledili številni duhovniki, ki so na lokalni ravni, po Krekovem vzoru, posegli v zadružno delo. S svojo avtoriteto so spodbudili nastanek zadrug, mnogi so bili tajniki, blagajniki ali predsedniki zadrug dolgo vrsto let. Kakor se je organizacija postopno profesionalizirala, vse od uvedbe revizijske službe z ustanovitvijo zveze leta 1895, tako so se iz zadružnega dela zlagoma umikali tudi duhovniki. Nadomeščali so jih zadružniki z vsemi potrebnimi znanji, ki jih je po letu 1908 izobraževala Zadružna šola pod okriljem Trgovske šole v Ljubljani. (Kralj 1928, 548; Vučković idr. 1957, 1472) Tako je "Krekovo" zadružništvo s profesionalizacijo krenilo na pot osamosvajanja izpod političnega patronata in se vzpostavljalo prvenstveno kot ekonomski (tudi kapitalski) sistem različnih zadrug, ki pa je vendarle ostal v politični bližini Slovenske ljudske stranke vse do druge svetovne vojne.

Viri in literatura:

SL_ZAC/1212 Hranilnica in posojilnica Ljubno, 1894–1940, sig. 1.

SL_ZAC/1212 Hranilnica in posojilnica Ljubno, 1894–1940, sig. 3.

SL_ZAC/0553 Posojilnica v Konjicah, 1884–1946, Zapisniki občnih zborov.

Braudel, Fernand. *Dinamika kapitalizma*, Ljubljana: Sophia, 2010.

Bruckmüller, Ernst. Razvoj krščanskih socialcev v Avstriji do prve svetovne vojne. V: *Krekov simpozij v Rimu*, Celje: Mohorjeva družba, 1992, 131–146.

Fairbairn, Brett. History from the Ecological Perspective: Gaia Theory and the problem of Cooperatives in Turn-of-the-Century Germany. *The American Historical Review*, 99 (4), 1994, 1203–1239.

Blaznik, Pavle, Bogo Grafenauer, Sergij Vilfan, Fran Zwitter (ur.). *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*, Zgodovina agrarnih panog I. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Državna založba Slovenije, 1970.

Granda, Stane. Poskus analize delovanja Hranilnice in posojilnice (Št. Peter pri Novem mestu). V: *Krekov simpozij v Rimu*, Celje: Mohorjeva družba, 1992, 147–159.

- Guinnane, Timothy W. Failed Institutional Transplant: Raiffeisen's Credit Cooperatives in Ireland, 1894–1914. *Explorations in Economic history*, 31(1), 1994, 38–61.
- Kralj, Anton. Iz zgodovine slovenskega zadružništva. V: *Slovinci v desetletju 1918–1928: zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*, Ljubljana: Leonova družba, 1928, 537–551.
- Krek, Janez (J. Sovran). *Črne bukve kmečkega stanu: jedro kmečkega vprašanja*. Ljubljana, 1895.
- Lazarević, Žarko. Aristokrati in demokrati med zadružniki. V: *Gestrinov zbornik*. Ljubljana: ZRC, 1999, 351–363.
- Lazarević, Žarko. Gospodarski koncepti slovenskega liberalizma. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 48(1), 2008, 21–28.
- Lazarević, Žarko. Ivan Tavčar in izgubljeni Bog: politični boji, literatura in kapitalizem. V: Ur. Igor Grdina. *Tavčarjev zbornik*, Ljubljana: Založba ZRC, 2015, 123–133.
- Lazarević, Žarko. *Kmečki dolgovi na Slovenskem: socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848–1948*. Ljubljana: ZPS, 1994.
- Lazarević, Žarko. *Plasti prostora in časa: iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja*. Ljubljana: INZ, 2009.
- Lazarević, Žarko. *Spremembe in zamišljanja: gospodarsko zgodovinske refleksije*. Ljubljana: INZ, 2015.
- Lazarević, Žarko. Zadružništvo v Sloveniji v dobi kapitalizma: sistemi in organizacije. *Arhivi*, 17(1–2) 1994, 12–18.
- Lorenz, Torsten (ur.). *Cooperatives in Ethnic Conflicts: Eastern europe in the 19th and early 20th Century*. Berlin: BWV, 2006.
- Pančur, Andrej. Obrtna svoboda na zatožni klopi. Konservativni nazori o obrtništvu v drugi polovici 19. stoletja na Slovenskem. *Zgodovina za vse*, 6(2), 1999, 23–45.
- Premrou, Svetoslav. Narodnogospodarski pomen posojilnic Reiffeiseinskega sestava. *Narodni gospodar*, 7(18), 1907, 289–292.
- Rösener, Werner. Kmetje v evropski zgodovini. Ljubljana: Založba /*cf, 2009.
- Soto, Ángel Pascual Martínez in Susana Martínez Rodríguez. *The Adoption of Agricultural Credit Cooperativism In Spain (1890–1935): Solidarty From Below*, https://www.academia.edu/81078147/The_adoption_of_agricultural_credit_cooperativism_in_Spain_1890_1935_Solidarity_from_below (5.9.2022)
- Štibler, Miloš. *Zadružništvo*. Ljubljana: Kmetijska matica, 1931–1933.
- Vičič, Miran. *Zadružništvo: smeri, zgodovina, sistemi*. Beograd, 1937.
- Vidovič-Miklavčič, Anka. Krekovo zadružništvo: teorija in praksa. V: *Krekov simpozij v Rimu*, Celje: Mohorjeva družba, 1992, 174–181.
- Vučković, Mihailo in France Adamič (ur.). *Zadružni leksikon FNRJ*, Knjiga II, Zagreb, 1957.

Povzetek

V okviru katoliškega tabora so pod Krekovim vodstvom z vzpostavitvijo združnega omrežja institucionalizirali neformalne oblike samoorganiziranja in samopomoči do stopnje, da je bilo praktično vsakemu prebivalcu omogočena včlanitev. Med ekonomsko in socialno šibkejšimi sloji, zlasti med kmečko populacijo, se združništvo vzpostavi kot način uravnavanja osebnih ekonomskih in socialnih tveganj. In tu je bila vloga Janeza Kreka zelo velika. V katoliškem taboru je združno gibanje spodbudil, vodil in ga predstavljal v javnosti. V tem procesu so mu sledili številni duhovniki, ki so na lokalni ravni po Krekovem vzoru posegli v združno delo. S svojo avtoriteto so spodbudili nastanek zdru-
rug, mnogi so bili tajniki, blagajniki ali predsedniki zdru-
rug dolgo vrsto let. Kakor se je or-
ganizacija postopno profesionalizirala, tako so se iz združnega dela zlagoma umikali tudi duhovniki. Nadomeščali so jih združniki z vsemi potrebnimi znanji, ki jih je po letu 1908 izobraževala Združna šola. Tako je "Krekovo" združništvo s profesionalizacijo krenilo na pot osamosvajanja izpod političnega patronata in se vzpostavljalo prvenstveno kot ekonomski (tudi kapitalski) sistem različnih zdru-
rug, ki pa je vendarle ostal v politični bližini Slovenske ljudske stranke vse do druge svetovne vojne. "Krekovo" združno om-
režje je, skupaj z drugimi, veliko prispevalo k lažji prilagoditvi pretežnega dela prebi-
valstva kapitalističnemu gospodarstvu, ker je bilo relativno poceni orodje obvladovanja družbenih in gospodarskih tveganj. Stroški članstva in dela v zdru-
rug so bili znatno nižji od koristi. Združništvo je resda delovalo kot ekonomska in socialna zaščitna mreža, ven-
dar pa je na drugi strani članstvo zamejevalo v okvire stanovske samozadostnosti in vzpostavljalo dodatne mehanizme socialnega (tudi političnega) nadzora, kar je v liberal-
nem polu izzvalo silovito ogorčenje. Izvajalo je delno regulacijo potrošniških in gospo-
darskih praks, dajalo je prednost ekonomiki kmečkega poslovanja. Posamezni združniki so morali norme gospodarjenja (smotrnost porabe kreditov ali kakovosti oddanih pridel-
kov, npr.) prilagoditi zahtevam zdru-
rug (skupnosti) oziroma pogodbenim določilom, ki so jih sklepali z zdru-
rugami. Nadzor v majhnih skupnostih je bil vsakodnevni in samodejen, kdor je izneveril zaupanje zdru-
rug (skupnosti), je bil sankcioniran. Izpadel je iz zaščitne mreže, s tem tudi iz lokalnega socialnega omrežja. Le striktno medsebojno poravnavanje obveznosti je zagotavljalo obstoj združnega sistema in skupno korist, za organizacijo kot celoto in za njene posamezne člane. Dolžnosti in koristi članstva so morale biti dolgo-
ročno uravnotežene.

Ključne besede

Janez E. Krek, združništvo, gospodarstvo, družbena solidarnost, 19. stoletje

Summary

Within the framework of the Catholic camp, under Krek's leadership informal forms of self-organization and self-help were institutionalized with the establishment of a cooperative network to the extent that virtually every resident was able to join. Among the economically and socially weaker strata, especially among the farming population, cooperatives are established as a way of buffering personal economic and social risks. And here the role of Janez Krek was quite large. In the Catholic camp, he encouraged, led and presented the cooperative movement in public. In this process, he was followed by many priests who, following Krek's example, were involved in cooperative work at the local level. Using their authority, they encouraged the creation of cooperatives: many were secretaries, treasurers or presidents of cooperatives for many years. As the organization steadily professionalized, priests gradually withdrew from cooperative work. They were replaced by members with all the required skills, who were educated by the Cooperative School after 1908. Thus, through professionalization, the "Krek" cooperative set out along the path of independence from political patronage and established itself primarily as an economic (also capital) system for various cooperatives, which, however, remained politically close to the Slovenian People's Party until the Second World War. The Krek-style cooperative network, together with others, greatly contributed to the easier adaptation of the majority of the population to the capitalist economy, because it was a relatively cheap tool for managing social and economic risks. The costs of membership and work in the cooperative were significantly lower than the benefits. It is true that the cooperative functioned as an economic and social safety net, but on the other hand, it limited the membership to the framework of member self-sufficiency and established additional mechanisms of social (and also political) control, which provoked strong outrage among liberals. It carried out partial regulation of consumer and economic practices, giving priority to the economics of agricultural business. Individual cooperative members had to adapt the norms of management (efficiency in the use of credit or the quality of the delivered crops, for example) to the requirements of the cooperative (community) or to the contractual provisions concluded with the cooperatives. Control in small communities was daily and automatic, whoever betrayed the trust of the cooperative (community) was sanctioned. Such a person would fall out of the safety net, and thereby also out of the local social network. Only strict mutual settlement of obligations guaranteed the existence of the cooperative system and common benefit, for the organization as a whole and for its individual members. The duties and benefits of membership had to be balanced over the long term.

Keywords

Janez E. Krek, cooperativism, economy, social solidarity, 19th century

Gospodarjenje kranjskih zadrug pod svitlim cesarjem

Jure Stojan

Koliko pozornosti si zaslužijo gospodarske zadruge? Pod Avstro-Ogrsko so se z zadrugami dolga leta ukvarjali le zadružniki. In dacarji. Državni statistiki pa ne najbolj, razen da so enkrat letno vzeli v roke register društev, podjetij, zadrug in drugih organizacij ter jih prešteli brez globljih raziskav. Šele v 1894 so se zganili in začeli z naborko podrobnih podatkov za vse dežele avstrijskega dela združene monarhije, tako imenovane Cislajtanije.

Koliko članov oziroma zadružnikov šteje posamezna zadruga. Koliko letnega prometa ustvari. Koliko premoženja ima, v obliki gotovine, finančnih naložb, strojev, nepremičnin. Skratka, zbrali in objavili so ključne podatke iz vsake zadružne bilance, ki so jo lahko pridobili (K. K. Statistische Central-Commission 1894). To vajo so čez trinajst let ponovili (K. k. Statistische Central-Kommission 1908b).

Ta izjemna zgodovinska vira omogočata nesluten vpogled v poslovni model zgodnjih zadrug vojvodine Kranjske. Ne samo da lahko spremljamo razvoj, ki so ga doživele na prehodu iz zadnjega desetletja devetnajstega stoletja v prvo desetletje dvajsetega. Njihovo poslovanje lahko postavimo v kontekst habsburških dežel v zadnjih letih vladavine cesarja Franca Jožefa. Se pravi, lahko jih primerjamo s primerljivimi deželami, ki so izkusile isti zakonski, regulatorni in fiskalni okvir. To je cilj tega članka. V njegovem prvem delu bodo predstavljene lastnosti statističnih virov, sledila bo umestitev gospodarskih zadrug v širše avstro-ogrsko gospodarstvo, sklenil pa ga bo kvantitativen pregled poslovnega modela zadružnikov.

Zgodba o luknjasti statistiki

Članek temelji na analizi zgodovinskih statistik, te pa niso nikoli nedolžne. Ali kot je sredi prve svetovne vojne svaril ekonomist Karl Příbram (1915, 486): »Vse statistike so namenske; kakršno koli zbiranje številskega gradiva je mogoče izvesti le z namenom določenih ciljev.« Statistika o zadružništvu je bila tako predvsem otrok avstrijske zakonodaje o zadrugah. Te so bile najprej posebna oblika društva, kot je določal *Cesarski patent 26. novembra 1852*, »s katerim se dajo nove odločbe zastran družtev«. Podrobnosti zadružništva je izpolnila *Postava od 9. aprila 1873* o pridobilnih in gospodarstvenih »društvi ali tovarištvih«, kot so uradni prevajalci na začetku slovenili nemški termin »Genossenschaft«. Pojem »zadruga« pa se je v slovenskem pravnem jeziku pojavil šele s *Postavo od 15. marcija 1883*, ki je novelirala obrtni red.

Kot je komentiral nemški izvedenec za zadružništvo, je imel »izraz 'zadruga' v Avstriji zelo daljnosežen pomen, saj so se 'zadruga' nanašale tudi na trgovske cehe in pri njih povezane akontacijske blagajne, tako da je težko ugotoviti obseg, ki so ga imela zadružna prizadevanja« (Crüger 1892, 246). Kar se tiče državne statistike, so v avstrijskih kronskih deželah na prelomu stoletja obstajale tri vrste zadrug. Prve so bile hranilnice in posojilnice, se pravi na majhnih denarnih vložkih zadružnikov organizirane bančne ustanove, ki so dajale predvsem hipotekarna posojila. Druga so bila konzumna društva, katerih namen je bil z združevanjem naročil doseči nižjo nabavno ceno življenjskih potrebščin. Tretja vrsta zadrug – predmet tega članka – pa so bile »ostale trgovinske in gospodarske zadruga«, se pravi zadružno organizirana alternativa podjetjem in delniškim družbam.

TedANJI čas jih je namreč dojemal kot resnično alternativo, kot sredstvo za samopomoč (v jeziku enaindvajsetega stoletja »opolnomočenje«) delavstva, obrtnikov, malih kmetov in trgovcev. Nenazadnje to izhaja tudi iz imena, ki si ga je nadelo interesno združenje (nemškonarodnih) gospodarskih zadrug v Cislajtani, Splošno združenje na samopomoči utemeljenih avstrijskih trgovinskih in gospodarskih zadrug (Allgemeiner Verband der auf Selbsthilfe beruhenden österreichischen Erwerbs- und Wirthschafts-Genossenschaften 1873).

Kaj vse so po mnenju cesarsko-kraljeve statistike obsegale »ostale« zadruge? Prvič, surovinske zadruge, ki so lahko bile ali obrtniške ali kmetijske. Drugič, delovne zadruge, ki so se dalje delile na delavske zadruge, mesarske zadruge pa zadruge za nabavo kmetijske mehanizacije ali za nabavo živine. Tretjič, proizvodne zadruge, ki so lahko bile obrtniške, kmetijske ali rudarske. Četrto, gradbene zadruge. Petič, zavarovalne zadruge (K. k. Statistische Central-Kommission 1896).

Kot kaže, so bili statistiki zadovoljni s svojo klasifikacijo, saj so v njej videli odraz globlje gospodarske resničnosti, ki da »sledi poteku poslovanja« v obrti. »Zato se predstavitev začne z zadrugami za nabavo surovin za člane in konča z zadrugami za prodajo samostojno izdelanih izdelkov na eni strani; in nadalje nam predstavitev pokaže najpreprostejšo obliko, tisto od nabavne zadruge do zapletene proizvodne zadruge, ki se približuje velikim podjetjem« (Tomaschek von Stratowa 1908, viii).

A na Kranjskem je bilo to klasifikacijsko bogastvo samo teoretično. V praksi so leta 1894 obratovalle samo tri proizvodne zadruge in po ena delavska in gradbena (K. k. Statistische Central-Kommission 1897). Leta 1907 sta se v preglednici zadrugh bilanc znašli ena surovinska in ena trgovinska zadruga, preostalih devet pa jih je bilo proizvodnih (K. k. Statistische Central-Kommission 1908b).

Preglednica 1 prikazuje osnovno klasifikacijo avstro-ogrske zadrughne statistike. Razmerje med tremi osnovnimi vrstami zadrug je bilo na Kranjskem podobno kot pri ostalih kronskih deželah: največ je bilo hranilnic in posojilnic, sledile so ostale zadruge, najmanj številčna pa so bila potrošna društva. Ta so med letoma 1894 in 1907 izkusila tudi najpočasnejšo rast, saj se je njihovo število potrojilo, medtem ko se je število posojilnic in hranilnic početrilo. Število ostalih zadrug se je posedmerilo. Kranjske stopnje rasti so bile večje. V omenjenih trinajstih letih se je število potrošnih društev popeterilo, hranilnic in posojilnic pošesterilo, skupno število ostalih zadrug pa se je povečalo za triindvajsetkrat. Opozoriti pa tudi velja, da so bile ostale gospodarske zadruge na Kranjskem prisotne, ves ta čas kot organizacijska oblika (posamezne zadruge so sicer imele kratek čas obstoja). V nasprotju s tem v Zgornji Avstriji, Bukovini in Dalmaciji leta 1894 sploh ni bilo nobene tovrstne oblike gospodarske organizacije.

Kar se uradne statistike tiče, se je ta desetletja osredotočala zgolj na prvi dve osnovni vrsti zadrughne organizacije. »Urad Centralne statistične komisije je do sedaj podrobneje obravnaval samo dve vrsti, in sicer posojilnice in konzumna društva,« je ugotavljal dunajski statistik, ki je analiziral zadrughne bilance (Schmid 1894, 615). »Druge kategorije zadrug, zlasti surovinske, trgovinske, delovne, proizvodne, gradbene in zavarovalniške, pa so bile podrobneje obravnavane le v poročilih posameznih zvez. Naraščajoče število teh

	Potrošna društva		Hranilnice in posojilnice		Ostale zadruga	
	1894	1907	1894	1907	1894	1907
Bohemija	94	282	558	2329	84	778
Moravska	106	257	443	1123	89	478
Spodnja Avstrija	59	79	428	745	76	461
Tirolska in Predarlška	33	81	174	531	69	442
Galicija	13	31	343	1625	75	267
Štajerska	31	48	96	448	15	193
Primorje	2	57	26	184	13	140
Kranjska	3	14	29	175	5	117
Zgornja Avstrija	22	30	118	250	0	55
Šlezija	18	72	87	289	12	47
Bukovina	4	40	49	457	1	44
Koroška	9	12	58	195	4	33
Dalmacija	0	15	3	144	0	29
Solnograška	4	8	16	48	0	14
Skupaj v Cislajtaniji	398	1026	2428	8543	443	3098

• Preglednica 1: Trgovske in gospodarske zadruga po osnovni klasifikacije cesarsko-kraljeve statistike
| Vir: K. k. Statistische Central-Kommission 1896 in 1908a

‘drugih’ zadrug in njihov vse večji pomen je zdaj spodbudil Centralno statistično komisijo, da razširi svoje delovanje na to še vedno malo raziskano področje. Preglednice v prilogi so prvi tak poskus.«

Spodbuda je prihajala tudi z državne strani – konec leta 1891 je cesarsko-kraljevo trgovinsko ministrstvo poročalo parlamentu o številu in organiziranosti gospodarskih zadrug. To je predramilo Centralno statistično komisijo. »Želeti je le, da bodo tej dokumentaciji o zunanjem obstoju industrijskih zadrug čim prej sledili pregledi njihove notranje dejavnosti,« je sklenil statistični uradnik (Schmid 1892, 36).

Toda volja statističnih uradnikov ni bila zmeraj usklajena z željami subjektov statističnih raziskav. Centralna statistična komisija je sicer vse od 1867 vodila »kataster« oziroma register društev v Cislajtaniji, se pravi vseh korporacij zasebnega prava, kar je vključevalo tudi podjetja in zadruga (Ehrenberger 1879, 121). Pa vendar ji ni uspelo, da bi pridobila vse računske izkaze ostalih gospodarskih zadrug, kot je razvidno iz preglednice 2. Pri prvem poskusu je sicer dosegla skoraj celotno pokritost vzorca, čez trinajst let pa le še petinsko. Še v deželi z najboljšo odzivnostjo na raziskavo, na Koroškem, je bila ta le tretjinska. Kranjska je sodila med dežele z najbolj manjkajočimi bilančnimi podatki. Le desetina vseh registriranih zadrug je bila vključena v objavo.

	1894	1907
Koroška	95 %	33 %
Zgornja Avstrija	—	29 %
Solnograška	—	29 %
Bohemija	100 %	26 %
Šlezija	100 %	26 %
Spodnja Avstrija	100 %	24 %
Galicija	100 %	21 %
Štajerska	94 %	21 %
Primorje	96 %	20 %
Bukovina	98 %	18 %
Moravska	92 %	15 %
Tirolska in Predarlška	97 %	13 %
Kranjska	100 %	10 %
Dalmacija	—	3 %
Skupaj v Cislajtaniji	96 %	20 %

• Preglednica 2: Delež registriranih »ostalnih trgovskih in gospodarskih zadrug« z objavljenimi bilancami
| Vir: K. k. Statistische Central-Kommission 1896, 1897, 1908a in 1908b, lastni preračuni

Nizko sodelovanje zadrug pri zbiranju bilanc za leto 1907 je bilo deloma odraz nezaupanja zadrušnikov oziroma njihovega strahu pred obdavčitvijo, deloma pa odraz poslovne organizacije – zadržne in statistične.

Najprej, nezaupanje do cesarsko-kraljevih statistikov. To je leta 1894 imelo že dolgo tradicijo in je bilo prisotno po celi monarhiji. Ko so si statistiki denimo leta 1869 zaželeli natančen pregled gospodarstva v cesarskem glavnem in rezidenčnem mestu, od tovarn in veleindustrije do male obrti in zadružništva, je dunajska mestna hiša raziskavo zavrnila. In to ne zgolj zaradi visokih stroškov popisa, ki bi jih morala sofinancirati, pač pa tudi iz strahu – »da bi industrialci lahko sumili, da so v ozadju raziskav, ki jih je zahtevala Centralna statistična komisija, davčni nameni« (Buchaczek 1871).

Strah pred dacarji je bil razširjen tudi na drugem koncu gospodarstva, med zadružniki. Temeljilo je na slabih izkušnjah. »Fiskalizem proti konzumnim društvom se je pokazal na podoben način kot pri kreditnih zadrugah; zgodilo se je, da konzumna društva niso plačevala nič manj davkov kakor tovarnar, katerega delavci so sestavljali zadrugo; tej okoliščini so pripisovali zmanjšanje le-teh za več kot polovico.« (Schanz 1886, 278)

Kar pa se organizacijskih težav tiče, prva se je nanašala na klasifikacijo dejavnosti. Dunajski statistiki namreč niso imeli na voljo statuten vseh zadrug, iz registracijskih obrazcev pri gospodarskih sodiščih pa včasih niso mogli ugotoviti, s čim se zadruga sploh ukvarja. »Še večje težave pa so se pojavile, ko je bilo treba dobiti pobližji vpogled v poslovanje zadružništva,« je tožil Schmid (1897, 615). »Znova se je najbolj občutila ta pogosto objektivno nenaklonjenost zadrug poročanju o dobičku in izgubi, tako da o nekaterih

točkah ni bilo mogoče dobiti natančnih ali popolnih informacij.« Računovodski izkazi prav tako niso bili pripravljeni po enotnem vzorcu, povrh vsega pa so bili pisani v vseh državnih jezikih. Treba je sicer dodati, da je do teh zapletov prišlo kljub zakonodaji. Točka g 114. člena novele obrtnega zakona (Postava od 15. marca 1883) je namreč določala, da je treba »vsako leto poročati o vseh tahih prigodkih v zadrugi, kateri so bitni za sestavo obrtne statistike.«

Vse omenjeno je privedlo do več kot dvoletnega zamika pri prvi objavi podatkov za »ostale trgovske in gospodarske zadruge« za 1894, pa tudi ti niso bili celoviti, se je potožil uradnik Centralne statistične komisije, »ker za veliko število zadrug bodisi sploh ni bilo poročil bodisi to niso bila koristna poročila« (Schmid 1897, 616). Pri bilancah za 1907 je zamik pri objavi sicer znašal le še nekaj mesecev po izteku računskega leta, zato pa je bil izpad sodelujočih zadrug več kot zgolj občuten.

Gospodarske zadruge v gospodarskem kontekstu

Trgovske in gospodarske zadruge v avstrijskem delu monarhije so vsaj po številu ves čas prekašale ostale oblike pravnega organiziranja podjetij, kaže preglednica 3. Leta 1894 je bilo zadrug sedemkrat toliko kot delniških družb in osemkrat toliko kot vzajemnih zavarovalnic. Ker se je v sledečih trinajstih letih število zadrug početerilo, medtem ko se je število delniških družb in vzajemnih le podvojilo, so ta razmerja postala še bolj izrazita. Število trgovskih zadrug na Kranjskem je bilo sicer razmeroma skromno, zlasti v primerjavi z vodilnimi zadružnimi deželami, današnjo Češko (Bohemijo in Moravsko) in deli današnje Poljske in Ukrajine (Galicijo). Vendar je Kranjska po številu drugih oblik poslovne organizacije še bolj zaostajala. Leta 1907 je Kranjska imela sedemkrat manj gospodarskih zadrug kot Bohemija in skoraj štirindvajsetkrat manj delniških družb.

Kranjskih »ostalih trgovskih in gospodarskih zadrug« je bilo leta 1894 samo pet, tako da se jih da vse naštet. Najstarejša zadruga je bila v letu 1889 ustanovljena »Prva zadruga vipavskih sadjarjev« na Slapu. Bila je tudi najštevilčnejša, saj je štela 125 članov. Leta 1893 je 30 ljubljanskih postreščkov ustanovilo »Društvo komisijonarjev«. Leta 1894 pa so bile registrirane tri zadruge: »Trtorejska zadruga 'pepinjera'« v Krškem, »Vradniško stavbinsko društvo« v Ljubljani in »Registrovana vipavska vinarska zadruga« v Vipavi, pri čemer je bila slednja edina tistega letnika, za katero so dunajski statistiki uspeli ugotoviti število zadružnikov – bilo jih je 71 (K. k. Statistische Central-Kommission 1897).

Na seznamu za 1908 je bilo od prej omenjenih prisotno le še »Društvo komisijonarjev«, ki je ohranilo 30 zadružnikov. Leta 1899 je dobilo neposredno konkurenco, »Društvo prvih ljubljanskih postreščkov«, prav tako s 30 člani. Istega leta je bilo v Ljubljani ustanovljeno tudi »Surovinsko društvo črevljarske obrtovalne zadruga« z 72 člani. Daleč naj-

	Trgovske in gospodarske zadruge		Delniške družbe		Vzajemne zavarovalnice	
	1894	1907	1894	1907	1894	1907
Bohemija	736	3389	128	189	102	166
Galicija	431	1923	6	36	2	3
Moravska	638	1858	59	77	3	77
Spodnja Avstrija	563	1285	171	319	83	92
Tirolska in Predarlška	276	1054	10	28	69	139
Štajerska	142	689	15	24	20	27
Bukovina	54	541	5	6	0	0
Šlezija	117	408	11	18	0	4
Primorje	41	381	32	57	0	30
Zgornja Avstrija	140	335	14	21	144	177
Kranjska	37	306	6	8	0	1
Koroška	71	240	1	2	3	8
Dalmacija	3	188	5	9	0	0
Solnograška	20	70	7	9	9	17
Skupaj v Cislajtaniji	3269	12667	470	803	435	741

• Preglednica 3: Gospodarske družbe po pravni obliki | Vir: K. k. Statistische Central-Kommission 1896 in 1908a

večja zadruga na Kranjskem pa je bila leta 1896 v Kropi ustanovljena »Prva žrebljarska in železoobrtne zadruga« z 214 zadružniki. Leta 1900 je 16 zadružnikov pri Ljubljani registriralo še »Prvo kranjsko mizarsko zadrugo v Šent Vidu«. Leto kasneje sta prav tako v glavnem deželnem mestu sledili še 82-članska »Tovarna sodavice« in 29-članska »Zadružna tiskarna«. V Češnjici ustanovljena »Sodarska zadruga za Selsko dolino« iz leta 1902 je štela 66 zadružnikov, »Prva idrijske čipkarske zadruga« iz 1905 pa jih je 162. Najnovejši trije vnosi so bili iz leta 1906. To so bile »Zadružna tiskarna v Krškem«, »Žrebljarska in železoobrtne zadruga« v Železnikih in »Učiteljska tiskarna v Ljubljani«, ki je edina javila na Dunaj število svojih članov, in sicer 49 (K. k. Statistische Central-Kommission 1908b).

Leta 1907 je na Kranjskem poslovalo še 105 drugih registriranih zadrug, ki pa na Dunaj niso poslale izpolnjenega vprašalnika o svojem poslovanju. To pomeni, da so sicer bile vključene v skupni seštevek zadrug, objavljen v letni statistični publikaciji, ni pa jih bilo v preglednici finančnih izkazov.

Iz obeh pregledov, za 1894 in za 1907, so izpadle tudi mlekarske zadruge. Čeprav so jih sicer zadružni aktivisti prištevali k »ostalim trgovskim in gospodarskim zadrugam«, po večini niso bile vključene v kataster, ki ga je vodila Centralna statistična komisija (Knarek 1884, 468). Padle so namreč pod pristojnost cesarsko-kraljevega kmetijskega ministrstva, to pa je obširnejši popis naročilo šele leta 1891 (von Hohenbruck 1892). To je bilo ironično, saj so mednarodno veljale za bolj uspešen del avstrijskega zadružništva (cf. Crüger 1892, 262).

Mlekarske zadruge so tudi imele stoletno tradicijo v alpskih deželah, uveljavile so se zlasti na Tirolskem in Predarlskem (Biderman 1875, 234). Na Kranjskem je v 1891 poslovalo 11 mlekarskih zadrug, v sosednji, pokneženi grofiji Goriško pa jih je bilo še dodatnih 18, vse s slovenskimi zadružniki. Sicer velja dodati, da so imele tolminske zadruge veliko daljšo tradicijo kot gorenjske. Najstarejša na Kranjskem registrirana mlekarska zadruga, v Bitnjah, je bila ustanovljena šele 1873, se pravi v skladu z zadružnim zakonikom. Najstarejša tolminska ustanova pa je bila »Alpska zadruga Kukuja« iz leta 1800, ki je pokrivala kraje Krn, Vrsno in Selce. Zadruga v Smastu oziroma Duplju pa je obratovalo od leta 1842 (K. k. Statistische Central-Kommission 1892).

Poslovni model kranjskih zadrug

V ozadju ekonomskih statistik je zmeraj teorija, pa če je pravna ali ekonomska. Predstave dunajskih birokratov, kaj naj zadruge sploh počnejo, je tako bistveno vplivala na obliko (in posledično tudi vsebino) statistik, ki naj bi prikazovale razvoj zadružništva.

Kar se pravne teorije tiče, jo je povzela novela obrtnega zakona (Postava od 15. marca 1883) v 114. členu, podnaslovljenem »Čemu so zadruge«. Tako je zakon določal: »Namen ali svrha zadrugi je, da goji čut občestvenosti, da hrani in povzdiguje stanovsko čast med udi in pripadniki zadružnimi, tako tudi da pospešuje obče obrtovne koristi ali interese svojih udov in pripadnikov, ustanavljajo založne blagajnice, sklade ali zaloge sirovin, velike blagoprodajalnice, vajeje skupno delovršbo z mašinami in drug kak način zdelovanja itd.«

In kakšna ekonomska teorija je usmerjala delo cesarsko-kraljevih statistikov? Zadruge so bile »najmlajša obetavna kreacija gospodarskega življenja« (von Juraschek 1906, 9). »Namen združevanja manjših podjetnikov je [...] predvsem v tem, da članom omogoči dostop do vsaj nekaterih prednosti velikih podjetij, pa naj bo to v trgovski smeri, in sicer pri pridobivanju in prodaji blaga, pa naj bo to v industrijski smeri, s povečevanjem združevanja naročil in delitve dela« (von Myrbach 1888, 143). Tržno gospodarstvo je pomenilo ključen okvir – in omejitev – zadružnemu poslovanju. »Bistvo je ceneje proizvajati izdelke; pri plačah pa se ne da nič privarčevati, zato je pomembno ceneje nabavljati surovine, to pa je mogoče le s surovinsko zadrugo« (Crüger 1892, 262). Zlasti surovinske in prodajalniške zadruge so veljale za »razpoložljivo orodje za zagotovitev poslovne neodvisnosti« malih obrtnikov in malih trgovcev (Knarek 1884, 468).

Na ravni posamezne dežele lahko uspešnost ostalih trgovinskih in gospodarskih zadrug najbolje povzameta dva kazalnika. Na eni strani so povprečni prihodki od prodaje, ki pokažejo, koliko denarnega toka so zadružniki ustvarili v danem letu (preglednica 4). Se pravi, koliko blaga in storitev je zadružnikom uspelo prodati na trgu. Ker je v obravnavanih trinajstih letih v Avstro-Ogrski prišlo tudi do monetarne reforme in je raven cen na-

čela inflacija, je smiselno cene iz 1907 preračunati na raven iz 1894. Na drugi strani pa povprečno število zadružnikov (preglednica 5) pokaže, koliko so obrtniki, delavci in kmetje sploh prepoznali prednost zadružnega udejstvovanja in se pridružili z vplačilom lastniškega deleža, se pravi kapitala.

V trinajstih letih so kranjske zadruge veliko nadoknadile v svoji tržni dejavnosti. Realna vrednost njihovih prihodkov se je med letoma 1894 in 1907 podeseterila, medtem ko se je na ravni Cislajtanije malo manj kot podvojila. Vendar je skromno izhodišče pomenilo, da so tudi leta 1907 kranjske zadruge bile nekje na sredini lestvice uspešnosti avstrijskega dela monarhije. Kar se pa povprečnega števila zadružnikov tiče, se pravi velikosti notranje organizacije, pa so kranjske zadruge stagnirale. Povprečna zadruga je leta 1907 štela okoli 75 članov, kar je bilo samo 80 % povprečja Cislajtanije, še manj od 83 % v 1894. V nasprotju s tem je zadružno gibanje v osrčju monarhije, v Spodnji Avstriji (ki je vključevala tudi cesarsko glavno in rezidenčno mesto Dunaj) svoje vrste izdatno okrepilo, od 61 % cislajtanskega povprečja na 149 %.

	Nominalni zneski		Realni
	Goldinarji 1894	Krone 1907	Goldinarji leta 1894 1907
Spodnja Avstrija	145.490,33	632.685,23	275.354,70
Galicija	31.170,96	349.482,75	152.100,47
Dalmacija	—	327.550,00	142.554,98
Primorje	9.337,73	173.082,81	75.328,40
Bohemija	31.243,89	154.486,15	67.234,84
Tirolska in Predarlška	16.269,31	71.779,76	31.239,69
Kranjska	2.985,00	68.835,20	29.958,18
Štajerska	41.132,20	59.311,43	25.813,28
Bukovina	—	57.915,60	25.205,79
Zgornja Avstrija	—	48.846,00	21.258,56
Moravska	17.616,86	47.504,07	20.674,53
Šlezija	11.750,00	37.766,08	16.436,40
Koroška	833,50	36.305,17	15.800,59
Solnograška	—	23.882,75	10.394,15
Cislajtanija	48.480,85	210.516,69	91.620,22

• Preglednica 4: Povprečni prihodki od prodaje | Vir: K. k. Statistische Central-Kommission 1897 in 1908b, indeks cen življenjskih potrebščin (Jobst & Scheiber 2014), lastni preračuni

	1894	1907
Spodnja Avstrija	55,8	139,3
Tirolska in Predarlška	81,0	133,9
Primorje	77,4	116,3
Štajerska	50,2	104,3
Galicija	129,3	103,7
Bohemija	116,1	85,5
Kranjska	75,3	75,0
Šlezija	74,6	52,3
Solnograška	—	47,0
Moravska	86,6	44,8
Zgornja Avstrija	—	29,5
Bukovina	20,0	24,0
Koroška	14,0	18,3
Dalmacija	—	9,0
Cislajtanija	90,9	93,3

• Preglednica 5: Povprečno število zadrušnikov | Vir: K. k. Statistische Central-Kommission 1897 in 1908b, lastni preračuni

	Nominalni zneski		Realni
	Goldinarji	Krone	Goldinarji leta 1894
	1894	1907	1907
Galicija	181,57	3.417,23	1.487,23
Spodnja Avstrija	1.032,33	2.254,47	981,18
Bukovina	214,40	969,48	421,93
Štajerska	162,64	737,43	320,94
Bohemija	384,80	689,52	300,09
Zgornja Avstrija	—	509,54	221,76
Dalmacija	—	500,00	217,61
Moravska	251,77	492,20	214,21
Tirolska in Predarlška	37,75	320,56	139,51
Kranjska	5,92	290,10	126,26
Primorje	103,28	226,97	98,78
Šlezija	540,85	147,05	64,00
Koroška	15,91	86,09	37,47
Solnograška	—	60,61	26,38
Cislajtanija	347,95	1.084,00	471,77

• Preglednica 6: Povprečni poslovni delež na zadrušnika | Vir: K. k. Statistische Central-Kommission 1897 in 1908b, indeks cen življenjskih potrebščin (Jobst & Scheiber 2014), lastni preračuni

Preglednica 6 prikazuje velikost povprečnega poslovnega deleža na zadružnika, se pravi količnik skupne vrednosti seštevka poslovnih deležev v posamezni deželi in števila vseh zadružnikov. Ena od ključnih nalog zadružništva je bila namreč združevanje razkropljenega in skromnega kapitala malih obrtnikov, malih trgovcev in delavcev. Tega cilja ostale trgovinske in gospodarske zadruge na Kranjskem leta 1894 niso izpolnjevale, saj je bila povprečna vrednost poslovnega deleža na zadružnika daleč najnižja v celotnem avstrijskem delu monarhije. Zaradi tega izjemno nizkega izhodišča se je realna vrednost povprečnega deleža v sledečih trinajstih letih tudi najbolj povečala, za kar enaindvajsetkrat, čeprav je še zmeraj ostala med najnižjimi v Cislajtaniji.

Pomanjkanje lastniškega kapitala je bilo treba nadoknaditi z dolžniškimi viri. Povprečni delež dolžniških virov v obratnem kapitalu (preglednica 7) je bil tudi eden od kazalcev, ki so ga spremljali analitiki cesarsko-kraljevega Centralnega statističnega urada (Tomaschek von Stratowa 1908), podatke za 1894 pa je bilo treba preračunati po objavljenih bilančnih preglednicah. Gre za seštevke hranilnih vlog, ki jih je sprejela posamezna zadruga, vrednosti njenega dolga v blagu in najetih denarnih posojil, ulomljen z vrednostjo skupnega obratnega kapitala, ki ob omenjenih dolžniških virih obsega še vrednost lastnega kapitala, ki je sestavljen iz poslovnih deležev in rezerv. Tako se je delež dolžniških virov v skupnem kapitalu ostalih trgovinskih in gospodarskih zadrug na Kranjskem med letoma 1894 in 1907 dvignil z 59 % na 78 %, kar je daleč presegalo (z višino skupnega kapitala uteženo) povprečje Cislajtanije. Vendar je treba glede tega povprečja opozoriti, da sta samo najbolj zadružno uspešni kronski deželi, Bohemija in Spodnja Avstrija, ležali pod to vrednostjo.

	1894	1907
Bohemija	38 %	43 %
Spodnja Avstrija	59 %	54 %
Primorje	51 %	60 %
Štajerska	51 %	63 %
Zgornja Avstrija	—	64 %
Galicija	57 %	65 %
Moravska	63 %	68 %
Kranjska	59 %	78 %
Bukovina	78 %	80 %
Koroška	87 %	81 %
Solnograška	—	85 %
Tirolska in Predarlška	65 %	87 %
Šlezija	39 %	88 %
Uteženo povprečje Cislajtanije	50 %	55 %

• Preglednica 7: Delež dolžniških virov v obratnem kapitalu

| Vir: K. k. Statistische Central-Kommission 1897, Tomaschek von Stratowa 1908, lastni preračuni

Kot kaže preglednica 8, ki povzema realno vrednost povprečja najetih denarnih posojil, so ostale trgovinske in gospodarske zadruga na Kranjskem po zadolženosti pri bančnih ustanovah (zlasti hranilnicah in posojilnicah) v celotnem trinajstletnem obdobju ležale daleč pod povprečjem Cislajtanijske. Iz preglednice 9 nadalje izhaja, da so bile finančne obveznosti kranjskih zadrug tudi med najbolj vzdržnimi v avstrijski monarhiji, saj jih je bilo možno pokriti z 62 % letnih prihodkov. Kranjski dolg je bil predvsem blagovne narave, se pravi v obliki poznih plačil dobaviteljem. Kot kaže preglednica 10, so bile blagovne obveznosti kranjske ostale trgovinske in gospodarske zadruga celo med najvišjimi v monarhiji. Če jih je bilo leta 1894 mogoče pokriti z manj kot desetino letnih prihodkov, so se leta 1907 povzpeli že na 87 %. V bolj uspešnih deželah pa se je delež blagovnih dolgov zmanjševal. V Bohemiji je padel z 271 % na 39 %, v Šleziji pa s 116 % na 24 %.

	Nominalni zneski		Realni
	Goldinarji 1894	Krone 1907	Goldinarji leta 1894 1907
Koroška	—	5.026,00	2.187,40
Solnograška	—	6.916,75	3.010,28
Dalmacija	—	10.000,00	4.352,16
Štajerska	9.387,00	15.314,79	6.665,24
Moravska	27.366,63	27.523,87	11.978,83
Šlezija	2.338,67	28.013,18	12.191,78
Zgornja Avstrija	—	38.652,80	16.822,31
Primorje	4.849,50	42.724,08	18.594,20
Kranjska	1.069,50	47.631,00	20.729,77
Bohemija	29.457,34	54.030,17	23.514,79
Bukovina	11.200,00	65.234,00	28.390,88
Tirolska in Predarlška	6.625,23	78.865,44	34.323,50
Spodnja Avstrija	27.149,60	94.618,03	41.179,28
Galicija	15.897,46	141.732,87	61.684,41
Cislajtanijska	19.523,33	60.178,74	26.190,75

• Preglednica 8: Povprečje najetih denarnih posojil | Vir: K. k. Statistische Central-Kommission 1897 in 1908b, indeks cen življenjskih potrebščin (Jobst & Scheiber 2014), lastni preračuni

Ali te številke pomenijo, da so se kranjski zadrugniki odvrčali od denarnega tržnega gospodarstva in stremeli k bolj nedenarnemu načinu menjave? Preglednica 11 povzema povprečno višino blagovnih terjatev, izraženih kot delež letnih prihodkov v 1894 in 1907. Na Kranjskem je trend bil resda obraten kot v Cislajtanijski kot taki, kjer je se delež blagovnih dolgov, se pravi blaga, ki ga je neka zadruga že prodala, a zanj še ni prejela plačila, zmanjšal s 97 % na 78 %. Na Kranjskem se je ta delež v trinajstih letih povečal s 26 % na 38 %. Toda še zmeraj je veljalo, da so zadruga od svojih kupcev denar izterjale hitreje, kot so

	1894	1907
Dalmacija	—	3 %
Bukovina	0 %	50 %
Kranjska	19 %	62 %
Primorje	48 %	76 %
Zgornja Avstrija	—	87 %
Štajerska	144 %	92 %
Spodnja Avstrija	125 %	127 %
Galicija	44 %	157 %
Bohemija	381 %	266 %
Moravska	573 %	269 %
Solnograška	—	363 %
Šlezija	64 %	435 %
Koroška	0 %	490 %
Tirolska in Predarlška	61 %	597 %
Povprečje Cislajtanije	201 %	250 %

• Preglednica 9: Najeta denarna posojila kot delež prihodkov
 | Vir: K. k. Statistische Central-Kommission 1897 in 1908b, lastni preračuni

	1894	1907
Zgornja Avstrija	—	18 %
Solnograška	—	23 %
Šlezija	116 %	24 %
Dalmacija	—	28 %
Primorje	46 %	34 %
Tirolska in Predarlška	69 %	35 %
Moravska	23 %	39 %
Bohemija	271 %	39 %
Bukovina	—	79 %
Koroška	53 %	86 %
Kranjska	9 %	87 %
Štajerska	27 %	95 %
Spodnja Avstrija	33 %	151 %
Galicija	49 %	186 %
Povprečje Cislajtanije	101 %	77 %

• Preglednica 10: Blagovni dolgovi kot delež prihodkov
 | Vir: K. k. Statistische Central-Kommission 1897 in 1908b, lastni preračuni

ga same plačale svojim dobaviteljem. Vendar pa preglednica 12 razkriva, da je bil obseg negotovinskega poslovanja kranjskih ostalih trgovinskih in gospodarskih zadrug krepko pod povprečjem avstrijskih dežel habsburške monarhije. Leta 1894 je bilo v kranjskih zadružnih blagajnah za desetino letnega prometa gotovine, leta 1907 pa le še 3 %. Ne glede na to je bil padec obsega gotovine na ravni Cislajtanije tudi izrazit, saj se je zmanjšal s povprečnih 43 % na 8 %.

Žal lahko na podlagi samo dveh časovnih točk samo špekuliramo o razlogih za to demonetizacijo poslovanja. Dejstvo pa je, da sovpada s časom avstrijske monetarne reforme, se pravi s preходом z goldinarjev in krajcerjev na krone in helerje. Zlasti za leto 1905 pa je glavni kranjski obrtni inšpektor poročal tudi o rastoči druginji – inflaciji cen hrane in stanarin oziroma o padajoči kupni moči denarja (Šantruček 1906). Zgodovinske rekonstrukcije poročajo, da so cene življenjskih potrebščin leta 1905 na letni ravni zrasle za 5,2 odstotka, leta 1907 pa za 4,0 odstotka, medtem ko so cene pri industrijskih proizvajalcih tega leta poskočile za 9,5 odstotka (Jobst & Scheiber 2014). Vendar slednje ocene veljajo za celotni avstrijski del monarhije, tako da ostaja zgodovinska uganka, zakaj so se kranjski zadružniki raje odrekli gotovinskemu poslovanju kot kolegi v drugih kronskih deželah.

	1894	1907
Dalmacija	—	13 %
Primorje	54 %	15 %
Solnograška	—	22 %
Šlezija	74 %	30 %
Zgornja Avstrija	—	32 %
Moravska	17 %	32 %
Kranjska	26 %	38 %
Koroška	—	59 %
Bohemija	194 %	65 %
Galicija	46 %	83 %
Bukovina	—	84 %
Štajerska	19 %	91 %
Spodnja Avstrija	58 %	130 %
Tirolska in Predarlška	67 %	134 %
Povprečje Cislajtanije	97 %	78 %

• Preglednica 11: Blagovne terjatve kot delež prihodkov

| Vir: K. k. Statistische Central-Kommission 1897 in 1908b, lastni preračuni

	1894	1907
Dalmacija	—	1 %
Bukovina	—	2 %
Kranjska	10 %	3 %
Zgornja Avstrija	—	4 %
Šlezija	59 %	5 %
Bohemija	19 %	6 %
Solnograška	—	7 %
Primorje	11 %	7 %
Spodnja Avstrija	5 %	9 %
Tirolska in Predarlška	10 %	9 %
Galicija	236 %	9 %
Štajerska	11 %	11 %
Moravska	13 %	14 %
Koroška	20 %	48 %
Povprečje Cislajtanije	43 %	8 %

• Preglednica 12: Gotovina v blagajni kot delež prihodkov
 | Vir: K. k. Statistische Central-Kommission 1897 in 1908b, lastni preračuni

Sklep

Gospodarsko združništvo je na Kranjskem med letoma 1894 in 1907 doživelo razcvet z nadpovprečno rastjo števila novih zadrug. Vendar pa je bilo število trgovskih in gospodarskih zadrug še zmeraj skromno v primerjavi z vodilnimi deželami Bohemijo, Galicijo, Moravsko in Spodnjo Avstrijo. Mnoge od novoustanovljenih zadrug so imele organizacijske probleme, kar se je pokazalo tudi v tem, da v nasprotju z zakonodajo svojih bilanc niso poslale na Dunaj. Tiste, ki so, pa so v trinajstih letih v svoji tržni dejavnosti veliko nadoknadle. Realna vrednost združnih prihodkov na Kranjskem se je podeseterila, medtem ko se je na ravni Cislajtanije malo manj kot podvojila. Povprečno število združnikov je bilo okoli 75 članov, kar je bilo samo 80 % povprečja Cislajtanije. Majhno članstvo pa je pomenilo majhne kapitalske vire, ki so jih na Kranjskem v večji meri kot drugod nadomestili z dolgovi v blagu, ne pa v denarju. V splošnem se je pomen nedenarne menjave na Kranjskem med letoma 1894 in 1907 povečal bolj kot drugod v monarhiji, verjetno kot reakcija na padajočo kupno moč denarja.

Viri

Cesarski patent 26. Novembra 1852, s katerim se dajo nove odločbe zastran družtev. Št. 253. Poobjava. Deželni vladni list za kranjsko vojvodino. II. del, V. tečaj, 2. januar 1853.

Postava od 9. aprila 1873, o pridobilnih in gospodarstvenih družtvih ali tovarištvih. Št. 70. Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane. Kos XXV, 17. maj 1873.

Postava od 15. marcija 1883, s katero se obrtni red izpreminja in dopolnjuje. Št. 39. Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane. Kos XII, 29. marec 1883.

Allgemeiner Verband der auf Selbsthilfe beruhenden österreichischen Erwerbs- und Wirthschafts-Genossenschaften: *Statut.* Die Genossenschaft. Št. 2, 14. september 1873, 9–13.

Biderman, H. J.: *Zur Statistik der österreichischen Sennereien.* Statistische Monatsschrift 1875, 234–238.

Buchaczek: Bericht des Special-Comité's zur Erhebung der Industrie-Verhältnisse von Wien und dessen nächster Umgebung. Mittheilungen aus dem Gebiet der Statistik, 1871, 27–30.

Crüger, Hans: *Die Erwerbs- und Wirthschafts-Genossenschaften in den einzelnen Ländern.* Jena: Gustav Fischer, 1892.

Ehrenberger, Heinrich: *Oesterreichs Associationswesen im Jahre 1877.* Statistische Monatsschrift 1879, 121–25.

Jobst, Clemens in Thomas Scheiber: *Austria-Hungary from 1863 to 1914.* South-Eastern European Monetary and Economic Statistics from the Nineteenth Century to World War II. Atene, Sofia, Bukarešta, Dunaj: Bank of Greece, Bulgarian National Bank, National Bank of Romania, Oesterreichische Nationalbank, 2014. 55–100.

K. k. Statistische Central-Kommission: *Beilagen: Verzeichniss von 321 Molkerei-Genossenschaften.* Statistische Monatsschrift, 1892, 1–39.

K. k. Statistische Central-Kommission: *Vereinwesen.* Oesterreichisches Statistisches Handbuch für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder 1895. Dunaj: Verlag der k. k. Statistischen Central-Kommission, 1896. 88–90.

K. k. Statistische Central-Kommission: *Anhang.* Statistische Monatsschrift, 1897, 1–77.

K. k. Statistische Central-Kommission: *Zahl der bestehenden Vereine nach Kategorien und Ländern mit Jahresschluß 1907.* Oesterreichisches Statistisches Handbuch für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder 1907. Dunaj: Verlag der k. k. Statistischen Central-Kommission, 1908a. 110–2.

K. k. Statistische Central-Kommission: *Tabellen.* Statistische Monatsschrift, 1908b, 1–77.

Knarek: *Literaturbericht. Bericht über die Erwerbs- und Wirthschafts-Genossenschaften in Oesterreich und Ungarn für das Jahr 1881.* Von Herm. Ziller. Wien, Selbstverlag 1883. Statistische Monatsschrift 1884, 468–76.

Přibram, Karl: *Die amtliche Statistik Österreichs am Scheidewege.* Statistische Monatsschrift 1915, 483–94.

Schanz, Georg: Die Besteuerung der Genossenschaften in den deutschen Staaten und in Oesterreich. Finanz-Archiv, 2/1886.

Schmid, Ferdinand: *Beiträge zur Statistik der registrierten Genossenschaften in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1894.* Statistische Monatsschrift 1897, 615–32.

Šantrůček, Johann: *Bericht über den XI. Aufsichtsbezirk. Amtssitz: Laibach.* Bericht der Gewerbe-Inspektoren über ihre Amtstätigkeit im Jahre 1905. Dunaj: Verlag der k. k. Hof- und Staatsdruckerei 1906, 157–168.

Tomaschek von Stratowa, R. B.: *Die registrierten Erwerbs- und Wirtschaftsgenossenschaften der Gewerbetreibenden in Österreich.* Statistische Monatsschrift 1908, v–xxv.

von Hohenbruck, Arthur: *Die Molkerei-Genossenschaften.* Statistische Monatsschrift 1892, 441–4.

von Juraschek, Franz: *Vierundzwanzig Jahre der Statistischen Zentralkommission Österreichs unter von Inama-Sterneggs Leitung.* Statistische Monatsschrift 1906, 1–13.

von Myrbach, Franz: *Die Molkereigenossenschaften in Oesterreich und deren Besteuerung.* Finanz-Archiv, 2/1888.

Povzetek

Članek analizira poslovni model gospodarskega združništva na Kranjskem v luči uradne avstro-ogrske statistike, zlasti objavljenih bilančnih podatkov za 1894 in 1907. Čeprav so viri pomanjkljivi, lahko zadruge na njihovi podlagi umestimo v širši kontekst avstrijskega dela monarhije, Cislajtanijske. Sicer je kranjsko združništvo v obravnavanih trinajstih letih doseglo pomemben napredek, a je vendarle zaostajalo za najbolj razvitimi deželami. Pomembna omejitev je bilo razmeroma majhno število združnikov na Kranjskem in posledično skromen obseg lastniškega kapitala. Leta 1907 je povprečna zadruga na Kranjskem štela 75 združnikov, cislajtansko povprečje je bilo 93. Kranjske zadruge so v povprečju imele 290 kron kapitala, cislajtanske 1084. Kranjske zadruge so se z leti vedno bolj odmikale denarnemu gospodarstvu, najbrž zaradi padajoče kupne moči avstrijske krone.

Ključne besede

gospodarsko združništvo, Kranjska, avstro-ogrska statistika, poslovni model

Summary

This article analyses the business model of economic cooperatives in Carniola through the lens of official Austro-Hungarian statistics, in particular the balance sheet data published for 1894 and 1907. Although the sources are deficient, they place cooperatives in the broader context of the Austrian lands of the Habsburg monarchy, then called Cisleithania. While Carniolan cooperatives achieved significant progress in the thirteen years under consideration, they still lagged behind the most developed parts of the state. An important limitation was their relatively small membership, and the resulting modest amount of equity capital. In 1907, the average cooperative in Carniola had 75 members, while the average for Cisleithania was 93. Carniolan cooperatives had an average capital of 290 Kronen, Cisleithanian 1084. Over the years, Carniolan cooperatives increasingly moved away from the monetary economy, probably due to the declining purchasing power of the Austrian Krone.

Keywords

economic cooperatives, Carniola, Austro-Hungarian official statistics, business model

Z zadrugami do rešitve stanovanjskega vprašanja – v tržnem liberalnem gospodarstvu v obdobju med obema voj- nama in v socialističnem gospodarstvu v obdobju po drugi svetovni vojni

Marta Rendla

Stavbinske zadruge iz časa kapitalističnega gospodarstva in stanovanjske zadruge iz obdobja socializma, usmerjene nedobičkonosno, so pomenile orodje kolektivni podjetniški pobudi, da je ob državni subvenciji v obliki ugodnih posojil in drugih ugodnosti za svoje člane lažje uresničila in dosegla zastavljene cilje pri reševanju stanovanjskega vprašanja. Zadružna stanovanjska gradnja je bila v socializmu z enakimi nameni kot predvojna občasno privilegirana in je mobilizirala zmogljivosti individualnih graditeljev, a praviloma le tistih, ki so izboljševali svoj stanovanjski standard in ne osnovnega stanovanjskega problema. Dodeljena ji je bila tudi vloga usmerjevalke individualne stanovanjske gradnje in pripisano posebno poslanstvo pri gradnji samoupravnega socializma.

Uvod

Namen prispevka je primerjati reševanje stanovanjskega vprašanja v okviru združništva v dveh različnih gospodarskih sistemih, v kapitalističnem in socialističnem gospodarstvu, in sicer od ustanovitve prve zadruge za zidanje delavskih hišic v Ljubljani leta 1895 prek občekoristne stavbne in kreditne zadruge *Stan in dom* iz obdobja med obema vojnoma do stanovanjskih oziroma gradbenih zadrug iz obdobja komunistične družbeno-politične in gospodarske ureditve.

Reševanje stanovanjskega vprašanja v okviru združništva se je pojavilo v drugem obdobju združništva, v devetdesetih letih 19. stoletja. To je bil čas, ko je v združništvu prišlo do ideoloških in političnih delitev ter do ustanavljanja zadrug na različnih političnih oziroma strankarskih osnovah. Delavsko združništvo (konzumne zadruge) ročdalske smeri, ki se je razmahnilo le pod okriljem in vodstvom socialnodemokratske stranke, se je začelo zares razvijati in uveljavljati v prvem desetletju 20. stoletja. (Kresal 1970, 71) V devetdesetih letih 19. stoletja je slovenski prostor namreč krenil na pospešeno in intenzivno pot industrializacije. Začetek opaznejše industrializacije je naznanil prihod železnice sredi 19. stoletja. Ko so v osemdesetih in devetdesetih letih 19. stoletja slovenski prostor začeli povezovati tudi slovenski denarni zavodi, predvsem kreditno združništvo, ki je finančno povežalo drobnogospodarski sektor, prek združnih zvez kot višjih organizacij pa z medsebojno izmenjavo likvidnih sredstev čez deželne meje omogočilo integracijo slovenskega gospodarskega prostora, kar je omogočilo intenzivnejšo industrializacijo, pa je prišlo tudi do povečanja industrijskega delavstva. Slednjega so pestili stanovanjsko vprašanje in bivanjski pogoji, vredni človeka. Prve delavske zadruge so se sicer začele pojavljati vzporedno z liberalnimi in katoliškimi zadrugami. Oblike in nameni delavskega združništva so bili drugačni, čeprav je bil namen isti – po načelu samopomoči pomagati članom v materialni stiski in jih zaščititi pred izkoriščanjem trgovcev in oderuhov. Medtem ko so pri liberalnem in klerikalnem združništvu prevladovale kreditne zadruge (posojilnice) Schulze-Delitzschevega in Raiffeisnovega tipa, se je delavsko združništvo razvijalo skoraj izključno v smeri konzumnih (potrošniških) zadrug roč(ch)dalskega tipa. Načela, ki jih je v združništvu zastopal Hermann Schulze-Delitzsch, je pri snovanju organizacijske strukture zadrug v slovenskem prostoru v nekoliko modificirani obliki uveljavil liberalno usmerjeni Mihael Vošnjak. Ustvarili naj bi velike in močne zadruge v slovenskih rokah, ki bi se bile kot prave banke sposobne kosati z nemško konkurenco. Združništvo je bilo v tem obdobju omejeno pretežno na mesta in je upoštevalo gospodarske in socialne razmere ter prevladujočo miselnost mestnega prebivalstva. Tako so na prvo mesto poleg nacionalnega momenta postavljali predvsem gospodarske učinke in zavarovanje srednjega sloja. (Lazarević 2012, 105)

Friedrich Wilhelm Raiffeisen, ki slovi kot oče kmečkega združništva in je svoje zadruge poimenoval hranilnice in posojilnice, pa je svoje delovanje usmeril na podeželje. Njegova načela je v slovenski prostor prenesel duhovnik dr. Janez Evangelist Krek v devetdesetih letih 19. stoletja.

Delavske konzumne zadruge pa so ustanavljali tako krščanski socialisti kot tudi socialni demokrati. Sprva, v devetdesetih letih 19. stoletja, so prevladovali krščanski socialisti v Ljubljani (tobačna tovarna, predilnica), na Vevčah in v Medvodah (papirnica), v Trzinu (predilnica, domača obrt) in na Jesenicah (železarna). Socialni demokrati pa so bili med železničarji na vseh progah in med rudarji (premogovni revirji, Idrija). Ustanavljali so prve delavske konzumne zadruge. Poleg konzumnih so se razvijale tudi stavbinske, produktivne in kreditne zadruge. (Kresal 1970, 70, 71) Duhovnik in krščanski socialist dr. Janez Evangelist Krek, ki je v naš prostor presadil Raiffeisnov sistem zadrug, ki so v prvi vrsti delovale na socialnem polju in gospodarskega propada obvarovale predvsem slovenskega kmeta in obrtnika na podeželju, je bil med prvimi, ki je po nemškem vzoru leta 1895 v Ljubljani za delavstvo ustanovil zadrugo za zidanje delavskih hišic. Pod okriljem te zadruge so začeli graditi hiše za delavce na Selu in v Rožni dolini. Krek je pozneje postal tudi predsednik leta 1898 ustanovljenega Slovenskega delavskega stavbinskega društva. Do poletja 1899 je to društvo zgradilo 21 delavskih hišic, v naslednjih letih pa še več, skupaj 103. Delavske hišice je društvo gradilo na Novem Vodmatu, v Rožni dolini, Štepanji vasi, Šiški in Trnovem. Zaradi dolgov je zadnja leta pred 1. svetovno vojno prenehalo zidati. (Kresal 1970, 70, 71)

Stavbinske zadruge, ki jih je ustanavljalo delavstvo zvečine pod okriljem in vodstvom socialnodemokratske stranke, so imele za namen gradnjo, prevzem ali nakup delavskih domov in gostiln ter vodenje njihovega poslovanja. Pred 1. svetovno vojno so tako železniški uslužbenci v Ljubljani ustanovili podružnico dunajske zadruge za zidanje enodružinskih hiš in gradili predvsem v Zeleni jami. Konzumna zadruga železničarjev v Ljubljani je septembra 1924 ustanovila tudi stanovanjsko zadrugo »Bajtar« za stalne uslužbenke državnih železnic ljubljanske direkcije ne glede na spol. (Stavbna in kreditna zadruga železniških uslužbencev »Bajtar« v Ljubljani 1924, 4) Leta 1924 je bila v Ljubljani ustanovljena tudi stavbna in kreditna zadruga »Stan in dom.« Ob ustanovitvi je imela 200 članov in slednje bom v nadaljevanju tudi predstavila in uporabila v primerjavi s stanovanjskimi zadrugami iz socialističnega obdobja.

V letu 1925, ko je stavbna zadruga »Stan in dom« na predlog nekaterih stavbnih zadrug prevzela iniciativo za ustanovitev Zveze stavbnih zadrug v Ljubljani z namenom, da bi stavbno združništvo dobilo ugodnejše pogoje za zidanje združnih hiš in lastnih domov, je na območju Slovenije delovalo 32 stavbnih zadrug. (Podkrajšek 1926, 77) Zveza stanovanjskih zadrug, ki se je opirala na socialistično združno gibanje in Združeno banko, je leta 1928 vključevala 21 stanovanjskih zadrug. Zveza stanovanjskih zadrug je z ustanovitvijo septembra 1925 postala tudi članica revizijske zveze, centrale delavskih zadrug, Zveze gospodarskih zadrug za Slovenijo v Ljubljani. Z nastankom nove države Kraljevine SHS so jo ustanovile delavske zadruge na slovenskem ozemlju, nekdanje članice dunajske Osrednje zveze konzumnih društev. Njene članice so postale konzumne, produktivne, denarne, stavbne, tiskovne in druge zadruge. (Golouh 1926, 85, 94) V kraljevini SHS je do leta 1919 daljši oziroma krajši čas obstajalo 119 stanovanjskih zadrug. V tridesetih letih 20. stoletja v obdobju kraljevine Jugoslavije je njihovo število močno upadlo, leta 1932 jih je bilo 7, dve leti kasneje 12, neposredno pred izbruhom 2. svetovne vojne pa je

število naraslo na 154. Večina jih je delovala na območju današnje Slovenije. (Kolarič 1990, 198) V obdobju pred 2. svetovno vojno se je število stavbinskih zadrug v Sloveniji, včlanjenih v štiri združne zveze, gibalo od 83 v letu 1939 do 101 v letu 1941. Večina stavbinskih zadrug je bilo včlanjenih v Zadržno zvezo v Ljubljani. (Interno gradivo ZZS)

Zadružništvo in zadržna ideja

Organizirano zadružništvo, ki se je pojavilo v slovenskem prostoru s poglobljanjem kapitalistične gospodarske ureditve iz potrebe po zaščiti zapostavljenih družbenih slojev (kmetov, trgovcev, delavcev, obrtnikov) pred 150 leti, je do druge svetovne vojne doživljalo razcvet. Utemeljeno je bilo na pravičnosti, vzajemnosti in solidarnosti, samoorganiziranju in samopomoči, poštenju, samoupravi in lastni odgovornosti. V okviru kapitalistične družbeno-ekonomske ureditve je zadružništvo vzniknilo v obrambo in zaščito eksistence zapostavljenih slojev prebivalstva, v mestih in trgih trgovcev, obrtnikov in delavcev, na podeželju pa kmetov. Temeljna ideja zadružništva je bila vzpostaviti mehanizem, s katerim bi spreminjajoče se ekonomsko in socialno okolje obrnili sebi v prid. S povezovanjem gospodarsko šibkejših so slednjim omogočale obrambo proti premoči večjih kapitalističnih podjetij. Zadružniki so s pomočjo zadrug postali neodvisni. Na zadružnike so zadrug tudi vzgojno vplivale in skrbele za gospodarski dvig manj premožnih.

Zadrug so bile organizirane na dveh osnovah, ki sta se razlikovali po obliki jamstva in številu deležev. Obstajale so zadrug z neomejenim jamstvom in zadrug z omejenim jamstvom. V zadrugah z neomejenim jamstvom so zadružniki jamčili z vsem svojim premoženjem, v zadrugah z omejenim jamstvom pa z enim, dvema ali večkratnim zneskom deleža. Zadružnik je jamčil le v primeru, če se zadružni dolgovi niso mogli pokriti z zadržnim premoženjem. (A.H-n 1926, 22)

Značilno za zadržno gibanje kot celoto je bilo, da se je prilagodilo pogojem in potrebam različnih družbenih slojev, gospodarskih področij in tudi namenov. Izkazalo se je kot univerzalna forma za najrazličnejše namene. Kreditnim zadrugam je sledilo organiziranje raznih specializiranih zadrug, kmetijsko pospeševalnih zadrug (mlekarskih, sirarskih, živinorejskih, sadjarskih, strojnih, vinarskih, pašniških) ter nabavno-prodajnih, delavsko konzumnih, stavbnih, proizvodnih zadrug itd. Zadrug so se vzpostavile kot sistemsko orodje finančnega posredništva za potrebe drobnogospodarskega sektorja. Med ekonomsko in socialno šibkejšimi sloji se je vzpostavilo kot model odgovornega, samozaščitnega ekonomskega in socialnega obnašanja ter kot orodje uravnavanja ekonomskih in socialnih tveganj. (Lazarevič 2022, 77) V obdobju med obema vojnoma, v času Kraljevine SHS in Jugoslavije, skoraj ni bilo gospodarske panoge, ki ne bi delovala v zadržni obliki. (Krištan 227–28) Zadružništvo je v obdobju do 2. svetovne vojne, torej v kapitalističnem gospodarstvu, igralo pomembno vlogo na področju socialne, gospodarske in finančne vklju-

čenosti, na področju spodbujanja kolektivnega podjetništva tudi nižjih družbenih slojev. Vse zadruge so imele namen gospodarsko pomagati svojim članom in preprečiti špekulacije zasebnikov. Delovale in organizirane so bile v skladu z zadružnimi predpisi na osnovi zadružnega zakona iz leta 1873.

Pri zadružni ideji je šlo za združitev načel majhne skupnosti in kolektivne podjetniške pobude, za praktično povezovanje ideje družbene zveze in podjetja. Zadrugam je bilo skupno, da so bili člani zadrug hkrati lastniki in upravitelji, upniki in dolžniki. V skladu s pravili zadruge so zadružniki jamčili za zadružne obveznosti in z neplačanim delom. K zaupanju v poslovanje zadrug je pripomogla tudi zunanja revizija. Zadružno omrežje je drobno-gospodarskemu sektorju omogočilo organiziran vstop na trg in prispevalo, da se je pretežni del prebivalstva prilagodil kapitalističnemu gospodarstvu. (Lazarević 2022, 77, 78)

Splošna stavbna zadruga Stan in dom

V razmerah perečega pomanjkanja stanovanj in strahotni stanovanjski bedi so odgovorni posamezniki iz vrst delavstva dali pobudo za ustanovitev Občekoristne stavbne in kreditne zadruge »Stan in Dom.« Splošna stavbna in kreditna zadruga Stan in dom, registrirana zadruga z omejeno zavezo v Ljubljani, ki je bila ustanovljena oktobra 1924 na pobudo malih ljudi, delavcev in obrtnikov, se je organizirala iz spoznanja posameznikov, da je na zadružni podlagi, torej s povezovanjem in združevanjem v močnejšo zvezo, lažje dobiti posojilo pod ugodnimi pogoji s pomočjo države in občin, saj je posameznik brez primerne poročila bil povsem izključen iz te možnosti. Zadruga Stan in dom je tako imela namen v splošni stanovanjski krizi zbirati neomejeno število članov z željo, da bi s samopomočjo in podporo občin, države in podobnih dejavnikov na eni strani gradila zadružna stanovanja za oddajanje v najem članstvu, po drugi strani pa je bil njen namen pomagati članom do lastnega doma. Njen predsednik je postal socialdemokratski politik in predsednik Zadružne banke Anton Kristan. Z izgradnjo moderne stanovanjske kolonije naj bi omilila težko stanovanjsko vprašanje – eno najbolj perečih socialnih vprašanj. Za doseg tega cilja je bil njen namen tudi ustanavljati in voditi podjetja, ki so bila na katerikoli način povezana z gradbeno dejavnostjo (opekarne, kamnolome, apnenice, prodajalne gradbenega materiala itd.). Da bi zadruga dosegla zastavljene cilje, je zbirala potrebna sredstva z deleži članov in s hranilnimi vlogami, posojili od posameznikov, finančnih institucij, raznih korporacij, občin, države itd. ter s subvencijami in darili. (Podkrajšek 1926, 11)

Za vstop v zadrugo so zadružniki (vsakdo, ki se je lahko obvezal s pogodbo) morali podpisati pristopno izjavo, vplačati pristopnino in vplačati najmanj en, lahko pa tudi več deležev. Zadružniki so za obveznosti zadruge jamčili omejeno, kar je pri posamezni zadrugi pomenilo, da so jamčili s štirikratnim zneskom deleža in to še eno leto po izstopu iz zadruge. Izstop iz zadruge je bil prostovoljen. O prenehanju članstva je lahko odločil tudi

sklep načelstva. Načelstvo – upravni organ zadruga – je zadružnika, če je imelo tehtne razloge, iz zadruga lahko tudi izključilo. (Podkrajšek 1926, 11–13) Zadružništvo je namreč vzpostavilo mehanizme družbenega nadzora članstva, kar je pomenilo, da so se zadružniki morali podrediti normam in zahtevam zadrug, določenih s pogodbami. Obstoje zadružnega omrežja in skupno korist za zadrugo in posamezne člane je omogočalo le medsebojno dosledno poravnavanje obveznosti. (Lazarević 2022, 78)

Načelstvo je odločalo tudi o prenosu deležev na drugo osebo, še posebej na dediče umrlega, ki so bili oproščeni pristopnine. V primeru poslovanja z izgubo se je ta krila iz rezervnega fonda, in šele v drugi vrsti je prišel v poštev odpis potrebnega števila deležev. Zadruga je ob koncu leta morala izdelati zaključne račune, izvesti inventuro in bilanco stanja po predpisih zadružnega in trgovskega zakona. Bilanco so morali na koncu pregledati pregledniki, izbrani izmed članov, ki niso bili v načelstvu, in so bili izvoljeni za dobo enega leta.

Načelstvo je vodilo vse zadružne posle, ki niso bili v pristojnosti občnega zbora. Načelstvo je torej upravljalo vse premično in nepremično premoženje zadruga, za zadrugo sklepalo vse pogodbe, vodilo tehnično in komercialno plat zadruga, oskrbovalo zadrugo z blagom, stroji, surovinami, posestvi, zemljišči, hišami in drugimi potrebščinami. Načelstvo je zadrugo zastopalo na zunaj. (Podkrajšek 1926, 11–13)

Po 1. svetovni vojni je bilo vprašanje kredita največja ovira gradnji malih stanovanj, saj so bili krediti dragi, na voljo po 16-% obrestni meri in ne dolgoročni. V dvajsetih letih 20. stoletja pa so se krediti pocenili. Posebne ugodnosti so bile dane zadrugam in državnim uradnikom z Uredbo o uporabljanju fonda za zidanje stanovanj (UL št. 108/1926). Po tej uredbi so bili do gradbenih posojil po 5-% obrestni meri upravičeni državni uradniki za dobo 15 let, in sicer največ v znesku štirikratne vsote, s katero so sami razpolagali. Takratni minister za socialno politiko dr. Andrej Gosar je tudi opozarjal, da se državni uradniki iz Ljubljane in Maribora, za katere je rezerviral kredite, za razliko od drugih mest po državi, zanje niso zadosti zanimali. Zato so v reviji *Domači prijatelj* pozivali, da naj se, dokler je čas, zganejo tako državni uradniki kot stavbne zadruga. K ugodnejšim razmeram za gradnjo je prispevala tudi davčna prostost. V slovenskem delu države je ta veljala za dobo od 18 do 25 let in sicer za nove stavbe, dograjene do konca leta 1925. (Ing. K-r- 1927, 41)

Zaradi stremljenja po odpravi stanovanjske stiske je v takšnih okoliščinah stavbna in kreditna zadruga Stan in dom, ki je imela prvi občni zbor 8. marca 1925, pridobila podporo mestne oblasti. Mestna občina ljubljanska je namreč prevzela garancijo za posojilo. Sklep so potrdili tudi organi ljubljanske oblasti sporazumno s predstavniki ministrstva za finance. Stavbno zadružno idejo Stan in doma je podprl tudi občinski odbor občine Vič. Zadruga Stan in dom je podprta z ugodnim posojilom Mestne hranilnice ljubljanske začela s pripravami za gradnjo stanovanjske vrtne kolonije na Glincah, predelu Viča, ki je uradno postal del mesta leta 1935. (Podkrajšek 1926, 4; Hrastar 2017, b. n. s.) V nekdanji vasi Glince ob Tržaški cesti, ob takratni meji Ljubljane proti Glincam in Rožni dolini, je kupila zemljišče v obsegu 25.600 m². (Podkrajšek 1926, 4, b. n. a. 1925, 3) Sledila je sprememba regulacijskega načrta, parcelacija zemljišča, naročilo načrtov za dve veliki zadružni hiši ob Tržaški cesti in 17 dvo- in enodružinskih hiš za člane lastnike. (Podkrajšek

1926, 4–6) Izdelavo načrtov in gradbeno vodstvo je zadruga zaupala arhitektu Ivanu Zupanu.

S spremembo regulacijskega načrta ob Tržaški cesti, za katerega je zadruga zaprosila stavbni urad, se je izvedla parcelacija zemljišča in preložila projektirana 14 m široka ulica čez zemljišče v smeri severovzhod-jugozahod, ki se je nato nadaljevala onstran Tržaške ceste. Današnje Idrijsko ulico se je premaknilo za 25 m proti zahodu in sicer na zemljišču od Tržaške ceste proti severu do 12 m široke s Tržaško vzporedne današnje Postojnske ulice. (Valenčič b. n. l., 4, 5) Na zemljišču je zadruga predvidela še eno združno hišo in od 10 do 12 malih hišic. Vse skupaj je to pomenilo 59 stanovanj in 6 trgovskih lokalov. V prvem letu zadruge je stekla gradnja treh različnih tipov hišic in dveh združnih hiš. Gradnja se je začela z uradno proslavo na začetku avgusta 1925 z vzidanjem vogalnih temeljnih kamnov in skrinjic s podpisi za pričetek gradnje zaslužnih funkcionarjev v prvi dve vhodni združni hiši nove vrtne kolonije s predvidenimi 37 hišami. Slavnosti se je udeležilo poleg povabljenih visokih častnih gostov iz vrst predstavnikov mestnih oblasti tudi veliko občinstva. (Nova stanovanjska kolonija 1925, 3) Jeseni 1925 je tako na kompleksu na Viču zraslo 16 eno- in dvostanovanjskih hišic, obdanih z vrtovi, in 2 dvonadstropni združni hiši z osmimi udobnimi stanovanji. Prvi najemniki so se v združni hiši vselili lahko že decembra 1925; prve družinske hiše pa so bile vseljive januarja in februarja 1926. Med lastniki hiš so prevladovali državni uradniki oziroma nameščenci, že omenjeni delavci in obrtniki, učitelji in tudi en pisatelj. Zunanji videz visokopritličnih hiš z dvojno mansardo je bil določen, možni pa so bili trije tipi velikosti. Najmanjši tip hišic s tremi sobami, kabinetom, kuhinjo, shrambo, kopalnico, straniščem, pralnico, čistilno ložo, kletnimi prostori in podstrešjem na 60 m² zazidalne površine je stal 99.000 dinarjev, drugi tip z istim številom stanovanjskih prostorov, a z večjim obsegom (70 m² zazidalne površine) 105.000 dinarjev in tretji tip vile na 80 m² zazidalne površine s petimi/šestimi sobami, kabinetom, ložo in vsemi pritiklinami 130.000 dinarjev. (Podkrajšek 1926, 6, Stanovanja kolonija 1926, 3) Uradniška plača pa je takrat znašala okrog 3.000, delavska mezda pa 1.000 dinarjev mesečno.

Leta 1927 so v reviji *Domači prijatelj* zapisali, da bo treba »v tej koloniji še napraviti lične ograje, nasaditi topolov drevored ter vrtove s sadnim drevjem, smrekami in brezami. Čim več bo med hišami drevja in zelenja, tem lepša bo kolonija.« Zaradi visokih streh je projektant arhitekt Zupan imel nekaj nasprotnikov, ki pa so po ogledu notranjosti postali njegovi zagovorniki in privrženci, saj jih je prepričala ekonomična razporeditev prostorov. (Ing. K-r- 1927, 42) Med Ljubljancani je naselje kmalu postalo znano kot »Špičasta« in celo »Mavrahova« kolonija ter kolonija švicarskih hiš.

V *Združnem koledarju* so v letu 1926 zapisali, da je stavbna zadruga Stan in dom kot »prva pokazala, kako je treba začeti z reševanjem stanovanjske bede.« (Golouh 1926, 88).

V združnih hišah pa so združniki dobili stanovanja, obstoječa iz kuhinje, dveh sob, kopalnice in pritiklin, v najem v skladu s pravilnikom. Da bi stanovanja pocenili, so v pritličju združnih hiš predvideli po tri trgovske lokale, v prvem in drugem nadstropju vsake hiše pa po dve stanovanji in sicer dvo- in trisobnih. Pri tem bi stanovanja v prvem nadstropju oddajali v najem po nekoliko višji ceni kot v drugem. Zadruga Stan in dom je v pri-

merjavi z drugimi predvidela oddajanje stanovanj po za polovico nižjih najemninah. Ker so bile najemnine za zadružnike z malimi plačami še vedno visoke, je zadruga iskala načine, ki bi najemnine pocenili. Med dolžnosti zadružnikov je tako uvrstila pridobivanje novih članov. Naraščanje števila članstva ob predpostavki, da bi vsak zadružnik pripeljal še 10 novih, bi na eni strani omogočilo vstop v zadrugo po vplačilu le enega deleža, po drugi strani pa bi pocenilo najemnino. Obenem pa bi zadruga imela širši vpliv na oblikovanje cen najemnin za stanovanja. S svojo močjo in nizkimi cenami bi vplivala na vsa ostala stanovanjska podjetja oziroma zadruge. Pomenila bi regulator cen na trgu. Zadruga je lahko le z naraščanjem članstva postajala pomemben igralec v pridobivanju ugodnosti in s tem koristi za vse zadružnike. (Podkrajšek 1926, 6–9)

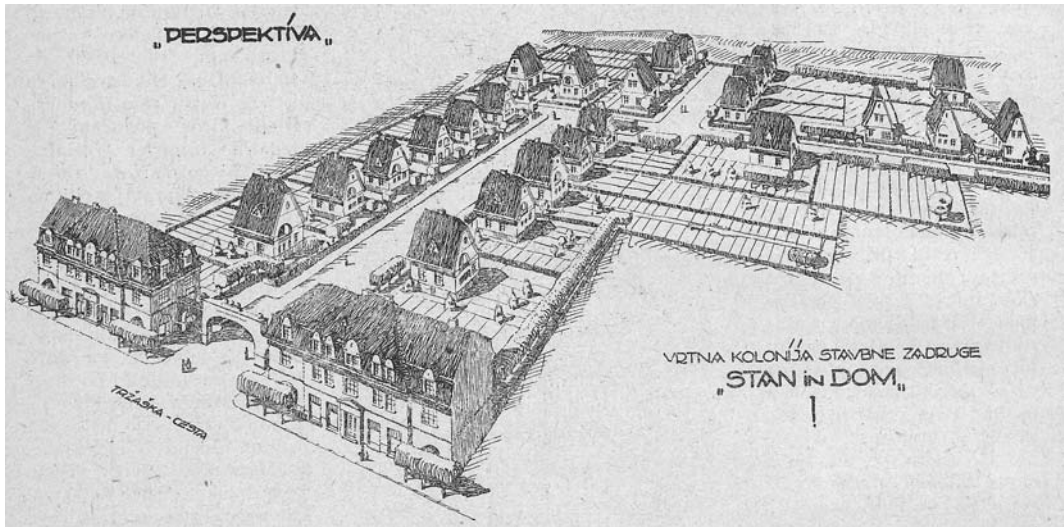
Številčnost članstva je bila enako pomembna tudi v primeru gradnje lastnih domov. S čim večjo ugodnostjo kredita, ki bi ga zadruga pridobila, bi naraščala številčnost gradnje hišic.

Zadružnik, ki si je želel sam zgraditi hišo, je po nakupu parcele takoj bil vpisan kot lastnik zemljišča in hiše, ki jo je nameraval zgraditi. Pogoj dotične zadruge za samograditelja je bil, da je imel štiri deleže, da je participiral eno tretjino vseh gradbenih stroškov, in, da je gradil v skladu z izdelanimi načrti zadruge. Ostali dve tretjini se je krilo s posojilom, ki ga je moral lastnik odplačati v 17 letih. Pri gradnji lastnih hiš je zadruga posredovala pri pridobitvi posojila in bedela nad izvedbo stavbe ter uredila vse formalnosti pri oblastnih organih in sodišču. (Podkrajšek 1926, 9–10)

Po letu dni obstoja zadruga Stan in dom je ob Tržaški cesti rasla stanovanjska kolonija, ki je odgovarjala takrat modernim zahtevam in zapolnila vrzel med takratno Mestno občino ljubljansko in Vičem. Zadruga je v letu 1926 predvidevala dokončanje kolonije ter gradnjo še ene dvonadstropne stanovanjske hiše z 12 manjšimi delavskimi stanovanji ter zazidavo ostalih osmih parcel. Mestni magistrat pa je poskrbel, da je zemljišče kolonije dobilo tudi popolno kanalizacijo. (Stanovanjska kolonija 1926, 3) Zadruga Stan in dom je poleg vseh finančnih, komercialnih in tehničnih del izvedla tudi vse potrebno, da je bila zadružna gradnja oproščena državnih, zemljiškopravnih in tarifnih ter občinskih taks za vodovod in ostalega, kar je bilo potrebno storiti v procesu razlaščenja veleposestev v skladu s takrat potekajočo jugoslovansko agrarno reformo, in da je pridobila potrebni stavbni les iz državnih, občinskih in z agrarno reformo pridobljenih gozdov. (Podkrajšek 1926, 10–11) Od ustanovitve leta 1924 je zadruga do konca desetletja v dveh kolonijah zgradila dvesto visokopritličnih hiš z dvojno mansardo. (Kosec 2018) V reviji *Domači prijatelj* so leta 1927 zapisali, da je za omilitev stanovanjske stiske z izgradnjo večjega števila hiš v Ljubljani in na Viču stavbna in kreditna zadruga Stan in dom veliko prispevala. Na splošno so eno- in dvodružinske hiše zidali sami ljudje na osnovi prihrankov, večji del gradbenih stroškov pa so krili s posojili. V dvajsetih letih prejšnjega stoletja se je tako s posojilom zgradilo večji del Šiške, Viča, Rožne doline in Vodmata. (Ing. k-r- 1927, 41)

Po dograditvi kolonije malih vil s strmimi oziroma špičastimi strehami so s pomočjo ankete ulico poimenovali Idrijska ulica.

Stavbna zadruga Stan in dom, predmet mojega zanimanja, je vsebovala tudi kreditno funkcijo, kar je pomenilo, da je podobno kot kreditne zadruge prispevala k vzpostavljanju



• Vrtna kolonija stavbne zadruge »Stan in dom« ob Tržaški cesti v Ljubljani
| Vir: Domači prijatelj; mesečnik za zabavo in pouk, 2/1927

trga drobnega kapitala (mikrokredit) in s tem k lažšanju pomanjkanja likvidnih sredstev. Podobno je pripomogla tudi k upadu obrestnih mer in s tem olajšala majhne, a pomembne investicije. Zadružništvo je izvajalo delno regulacijo potrošniških in gospodarskih praks.

Stanovanjsko oziroma gradbeno zadružništvo socialističnega obdobja

Po drugi svetovni vojni, ko je v Jugoslaviji (Sloveniji) s komunističnim prevzemom oblasti prišlo do korenite družbene, gospodarske in kulturne preobrazbe in vzpostavitve monopola komunistične stranke na vseh področjih življenja, je preobrazbo doživljalo tudi predvojno zadružništvo. Zamenjano je bilo s socialističnim zadružnictwom, ki je predvidelo več vrst zadrug. Kljub temu so se najbolj uveljavile zadruge univerzalnega tipa, imenovane splošne kmetijske zadruge, ki so združevale trgovinske, proizvodne in storitvene funkcije za člane in so prevladovalle že v letu 1947. (Lazarević 2022, 106) Obnovo v 2. svetovni vojni porušenega in poškodovanega stanovanjskega fonda kot tudi drugih objektov pa so v obdobju 1945–1948 izvajale obnovitvene zadruge. Delovalo jih je nad 1100. (Interno gradivo ZZS n. n. l., 2) Ena izmed prednostnih nalog socialnega programa jugoslovanske socialistične ureditve je bila namreč obnova in izgradnja stanovanj, kot tudi želja vsakemu zagotoviti dobro stanovanje. Za stanovanjsko področje je podobno kot za druga veljalo, da sta se

institucionalna stanovanjska politika in gospodarstvo – dinamika gradnje stanovanj ter sistem financiranja – spreminjala skladno z gospodarsko-političnimi reformami.

Do obdobja samostojne Slovenije raziskovalci stanovanjske politike in stanovanjskega gospodarstva prepoznajo štiri velike oziroma osem manjših stanovanjskih reform, v skladu z njimi pa tudi več modelov oziroma tipov stanovanjske preskrbe in stanovanjske distribucije. Zinka Kolarič denimo poenostavljeno loči dva osnovna modela, družbeno interesni in tržni. Pri tem meni, da je družbeno interesni model zagovarjal načelo, da je posamezniku stanovanje dolžna zagotoviti družba oziroma država z dodelitvijo družbenega najemnega stanovanja. Medtem je tržni model temeljil na načelu, da je posameznik sam odgovoren poskrbeti za rešitev svojega stanovanjskega problema ali s samogradnjo, z nakupom ali najemom, družba pa naj bi pomagala le tistim, ki tega niso zmogli sami. Individualno stanovanjsko gradnjo ista raziskovalka prepozna kot edini učinkovit način za reševanje stanovanjskih težav posameznikov. Družbeno interesni model distribucije, še navaja, je vključeval tudi socialne stanarine. Individualno zasebno stanovanjsko gradnjo pa je destimuliral in jo navkljub legalizaciji leta 1951 zanemarjal. Obenem še pojasnjuje, da jo je tudi ideološko zaznamoval. Opredeljeval jo je za nesocialistično in malomeščansko ter nasprotujočo kolektivističnim težnjam in nevarno za družbeni sektor. Zadržno gradnjo pa je družbeno interesni model prepoznaval kot način za postopno odpravo individualne zasebne gradnje. Po njenem mnenju je zadržno organizirana individualna stanovanjska gradnja v večini primerov pomenila učinkovit način za izboljšanje stanovanjskega standarda tistih, ki so že imeli rešen osnovni stanovanjski problem. (Kolarič 1990, 191, 192)

Nekateri drugi raziskovalci povojnega stanovanjskega gospodarstva pa na osnovi analize zakonodaje stanovanjskega področja ločijo štiri tipe stanovanjskih politik.

V procesu reformiranja stanovanjskega področja prepoznajo kot osnovna načina proizvodnje družbeno stanovanjsko gradnjo in individualno zasebno gradnjo. Poleg njiju pa še zadržno organizirano individualno stanovanjsko gradnjo in tržno usmerjeno (družbeno) stanovanjsko gradnjo.

Stanovanjsko vprašanje se je po 2. svetovni vojni v Jugoslaviji reševalo z dodelitvijo pravice do uporabe družbenega stanovanja ali z gradnjo ali z nakupom stanovanja z osebnimi dohodki ob pomoči številnih in spreminjajočih se oblik družbene pomoči.

Družbeno usmerjena stanovanjska gradnja in z njo povezan model distribucije sta bila favorizirana. V pospešeni industrializaciji in ob hitri gospodarski rasti naj bi privedla do dokončne rešitve stanovanjskega vprašanja. (Kolarič 1990, 192)

Za redno in nemoteno kreditiranje in financiranje gradnje stanovanj je oblast zakonsko predpisala stalne vire finančnih sredstev. Zvezni parlament je finančna sredstva zagotovil z Zakonom o stanovanjskem prispevku, sprejetim 28. decembra 1955. Z letom 1956 se je uveljavilo izdvajanje deleža sredstev od bruto osebnih dohodkov zaposlenih. In sicer najprej v višini 10 %, od leta 1960 pa v višini 4 %. Da bi stanovanjska gradnja lahko zares stekla v velikem obsegu, je oblast konec decembra 1958 v reševanje stanovanjskega vprašanja posegla s sprejetjem zakona o nacionalizaciji najemnih zgradb in zemljišč. Z Zakonom o nacionalizaciji je tako omejila zasebno lastnino nad stanovanji. (Mlinar 1975, 53) V

praksi je to pomenilo poddržavljanje okoli 5300 stanovanjskih in poslovnih zgradb ter okoli 113.000 gradbenih parcel. Na ta način je oblast prebivalcem, gospodarskim, političnim in drugim organizacijam brez večjih vlaganj in v kratkem času zagotovila veliko število stanovanjskih in poslovnih prostorov ter zazidljivih zemljišč. (Prinčič 1996, 128)

Z decentralizacijo in postopno liberalizacijo je od sredine petdesetih let pomen pridobivala tudi zadružna stanovanjska gradnja. Stanovanjske zadruge, ena od organizacijskih oblik neprofitne stanovanjske preskrbe, in stanovanjsko združništvo, ki je predstavljalo vmesno stopnjo med zasebnim in družbenim sektorjem, so bili v socializmu deležni spreminjajoče se sistemske podpore. Sistemsko podporo in spodbudo so dobili z ustanovitvijo Zavoda za zadružno izgradnjo leta 1960. Stanovanjske zadruge, ki so bile pravzaprav proizvodno-gradbene zadruge oziroma zadruge samograditeljev, so bile oblika kolektivnega organiziranja, ki so delovale zunaj razvejanega sistema samoupravljanja in so imele dobre pogoje poslovanja. Opravičene so bile plačevanja prometnega davka. To je pomenilo, da so material kupovale 20 % ceneje. Imele so tudi dostop do ugodnejših zemljišč, ki jih je zagotovila občina. Njihova osnovna ideja je bila, da bi ljudje gradili bolj koordinirano in načrtovano ter manj razpršeno. (Mandič, Filipovič Hrast 2015, 8)

V razcvetu so bile v petdesetih in šestdesetih letih. V sedemdesetih letih pa so stanovanjske zadruge zaradi ščitenja stanovanjskih podjetij in gradnje stanovanj za trg dušili. Stanovanjska reforma iz sredine šestdesetih let je z decentralizacijo strukture oblikovanja stanovanjskih virov v podjetjih bila tista, ki je omogočila široko dostopnost do lastnega stanovanja. Stanovanjska reforma je individualni zasebni stanovanjski gradnji omogočila, da ji je uspelo materializirati sorazmerno omejena sredstva iz skladov skupne porabe podjetij. Pozitivni učinki reforme so se kazali v uvajanju sistema kreditiranja, v spodbujanju varčevanja oziroma v vlaganju državljanov v gradnjo stanovanj v zasebni lasti. Zadružna individualna stanovanjska gradnja je po upadanju v sedemdesetih letih v kriznih osemdesetletih letih postala ob velikem zastoju družbene stanovanjske gradnje prevladujoča oblika proizvodnje stanovanj oziroma skoraj edini učinkovit način zadovoljevanja potreb prebivalstva po stanovanjih.

Stanovanjske zadruge po mnenju nekaterih poznavalcev stanovanjske politike (Srna Mandič, Zinka Kolarič) v kontekstu socialistične samoupravne ureditve z družbeno lastnino in državno oziroma družbeno organizirano in favorizirano gradnjo, v katere so v okoliščinah stanovanjske krize, ki se je poglobljala s pospešeno industrializacijo in njej sledečo urbanizacijo, želeli pritegniti zasebna sredstva v proizvodnjo in nakup stanovanj, niso bile obravnavane kot oblika samoorganizacije in samopomoči pri zadovoljevanju konkretnih potreb njenih članov, ampak so jim pripisovali posebno poslanstvo pri gradnji samoupravnega socializma. Stanovanjska politika je v odnosu do drugih načinov stanovanjske produkcije in modelov distribucije vseskozi favorizirala družbeno stanovanjsko gradnjo. Drugih oblik produkcije stanovanj pa se je dotaknila oziroma jih je dovolila, ko je družbena stanovanjska gradnja odpovedala. To je pomenilo, da je stanovanjska politika druge oblike stanovanjske preskrbe zapostavljala oziroma jih je upoštevala le občasno.

Če strnem ugotovitve raziskovalcev stanovanjske politike, potem lahko zapišem, da je med tipi stanovanjske preskrbe bila privilegirana družbena stanovanjska gradnja. Ugodne

rezultate pa je ta dajala, če so bila zagotovljena finančna sredstva in opremljena zemljišča. Individualna zasebna stanovanjska gradnja je bila zapostavljena in je izčrpavala finančne zmogljivosti graditelja in njegovo družino vsaj 10 let, da je bila gradnja dokončana. Navkljub favorizirani družbeno usmerjeni gradnji je samogradnja predstavljala večino v tem obdobju zgrajenih stanovanj, v povprečju več kot 50 % letno zgrajenih stanovanj. Zadržna stanovanjska gradnja je bila občasno privilegirana in je mobilizirala zmogljivosti individualnih graditeljev, sicer praviloma le tistih, ki so izboljševali svoj stanovanjski standard. Z njo niso reševali osnovnega stanovanjskega problema. Z uvedbo netržnega modela dogovorne ekonomije v sedemdesetih letih je bila stanovanjskim zadrugam dodeljena vloga usmerjevalke individualne stanovanjske gradnje. (Kolarič 1990, 193, 197) Ker so v individualni zasebni gradnji prevladovala tehnološko zadržane prosto stoječe enodružinske hiše in starejše ter enostavnejše oblike vrstne hiše, primeri zgoščene zazidave v obliki atrijske ali vrstne hiše pa so bili osamljeni, naj bi zadržna gradnja poskrbela za razširitev tipološkega nabora enodružinskih hiš. Poskrbela naj bi za sodobne zasnove, ki bi po funkcionalnosti ustrezale takratnemu sodobnemu načinu življenja in bile prilagojene regionalnim podnebnim in geografskim razmeram. V reformnih šestdesetih letih pa je bila dovoljena gradnja stanovanj za trg, a ponudba še vedno ni dohitevala povpraševanja, kar je pomenilo, da so bila stanovanja predraga, da bi jih tisti, ki so povpraševali po njih, bili zmožni kupiti.

Stanovanjska politika naj bi v skladu z interesi akterjev stanovanjskega gospodarstva zadržni stanovanjski gradnji določala tudi naloge, torej funkcijo in organizacijsko formo. Predvsem pa tudi poskrbela za gradbeno operativno in strokovne urbanistične in načrtovalske službe. (Kolarič 1990, 195)

Stanovanjske zadruge v socialističnem obdobju si tudi naj ne bi ustvarile tiste legitimnosti, ki bi jim omogočila enakovredno kosanje z drugimi vpletenimi podjetji stanovanjskega področja. Zadruga v odnosu do njih tudi ni mogla v celoti nastopati na podjetniški način. Njen podjetniški značaj se je kazal le v njenem notranjem racionalnem in gospodarnem poslovanju. Zadruga ni bila profitna in tudi premoženja ni imela, s katerim bi jamčila pri najemu posojil. (Kolarič 1990, 195) Stanovanjsko zadržništvo iz socialističnega obdobja za razliko od stavbinskega zadržništva izpred 2. svetovne vojne tudi ni omogočalo povsem individualnega samoorganiziranja. Takšnega, ki bi povsem ustrezalo specifičnim pogojem pričakovalcev stanovanj, saj je bila organizacijska forma zadruge predpisana. Stanovanjske oziroma gradbene zadruge, ki so ponovno vzniknile sredi petdesetih let 20. stoletja, lahko le deloma prepoznamo kot obliko samoorganiziranja ter zasebno pobudo zainteresiranih posameznikov. Kot lahko beremo v reviji *Arhitekt*, je zasluge, da so se nekateri arhitekti iz Društva arhitektov Slovenije organizirali v individualno iniciativo, vsaj deloma imel leta 1955 ustanovljeni Zavod za stanovanjsko izgradnjo v Ljubljani. Kmalu po ustanovitvi mu je namreč uspelo organizirati individualno iniciativo arhitektov in jo navdušiti za gradnjo (vrstnih) hiš v okviru zadržništva. Stanovanjske zadruge Progres, Mirje in Park so v Ljubljani tako leta 1956 gradile ob pomoči Zavoda za stanovanjsko izgradnjo 118 vrstnih hiš. Arhitekti iz Društva arhitektov Slovenije so poleg želje po lastnem stanovanju poskušali dokazati, da je vrstna hiša kot tip hiše primerna za

stanovanjske zadruge. V primerjavi s kaotično zazidavo individualnih hišic na velikih kompleksih ob robu večjih mest, naj bi kot oblika lastnega doma predstavljala resnično rešitev in najboljšo spodbudo za pritegnitev lastnih sredstev graditeljev. (Rendla 2020, 137)

Kot lahko ugotovimo, so se posamezniki za združno gradnjo odločali predvsem zato, ker je bila občasno deležna družbene subvencije in najema posojil iz stanovanjskih skladov, pa tudi ugodnosti pri dodelitvi zemljišč in nakupu gradbenega materiala. Zagotovljeni sta jim bili tudi lokacijska in tehnična dokumentacija. Zadruga kot institucija oziroma podjetje je lažje vodila skupne postopke za pridobitev lokacijske in tehnične dokumentacije za svoje člane ter organizirala komunalno opremljanje zemljišč. Zaradi dolgotrajnih (dragih) postopkov je navedeno pri zasebni gradnji pogosto umanjalo. Pri združni gradnji je bila v začetni fazi potrebna lastna participacija finančnih sredstev, v nadaljevanju pa se je gradnja financirala s posojili bank in podjetij, in sicer zvečine pod ugodnejšimi pogoji, kot je bilo to v primeru zasebne gradnje. Običajno so združniki pridobivali posojila kot posamezniki in ne zadruga kot celota. V redkih primerih je zadruga kreditirala članstvo, denimo iz sredstev samoupravne stanovanjske skupnosti. Združna stanovanjska gradnja je potekala na urbanistično določenih, a ne nujno komunalno opremljenih zemljiščih. Zadruga je bila instrument, da so združniki imeli prednost pri pridobivanju stavbnih zemljišč tako v primeru strnjene kot razpršene zazidave. Tradicionalno združno načelo solidarnosti se je pokazalo še zlasti pri komunalnem opremljanju zemljišč. Značilno za združno gradnjo iz obdobja socializma je bilo, da je potekala kot kombinacija organizirane, industrijsko izvedene gradnje do tretje gradbene faze, v četrti fazi pa je potekala obrtniško in z lastnim znanjem in delom združnika. (Kolarič 1990, 196)

V četrti gradbeni fazi so stanovanja tudi prešla v zasebno last posameznega združnika, ki je zaključil projekt po lastnih zmožnostih, željah in z lastnim materialom, zadruga pa je prenehala obstajati. (Mandič, Filipovič Hrast 2015, 8) Kombiniran način je zajemal standardizacijo postopkov, oblik in materialov v prvih treh fazah gradnje, v fazah notranjega dograjevanja objekta pa veliko raznolikost. Ugodnosti, ki jih je nudila združna gradnja, so vplivale na v povprečju visok stanovanjski standard stanovanjskih objektov, po večini individualnih hiš, saj so bile kolektivne stanovanjske zgradbe v združni gradnji redke. Za stanovanjske objekte iz združne gradnje je bilo značilno, da so bili manj prostorsko razpršeni kot pri individualni zasebni gradnji, v primerjavi z družbeno gradnjo pa so imeli manjšo stanovanjsko gostoto. Značilna je bila enotnost v zunanjem videzu in raznolikost v notranji organiziranosti in opremljenosti. (Kolarič 1990, 196)

Združna stanovanjska gradnja je pomenila način za usmerjanje individualne pobude ljudi v organizirano stanovanjsko gradnjo z vidika racionalnosti, optimalne kombinacije zasebnih in javnih sredstev pri gradnji stanovanj kot tudi z vidika rabe prostora. Še zlasti naj bi bila uresničljiva ob dopuščanju in spodbujanju samopomoči in medsebojne pomoči združnikov.

Zakon o stanovanjskih zadrukah, sprejet leta 1959, je stanovanjske zadruge opredeljeval kot podjetja, ki so jih sestavljali posamezniki in pravne osebe, da bi ob pomoči družbe zidali stanovanjske hiše in pridobili stanovanja za svoje potrebe. Družba je stanovanjske zadruge podpirala s podeljevanjem posojil iz sredstev, namenjenih za zidanje stanovanj-

skih hiš, torej iz kreditnih skladov za zidanje stanovanjskih hiš in drugih skladov, in s posebnimi olajšavami, določenimi z zakonom. Občine in druge politične teritorialne enote so denimo podpirale stanovanjske zadruge z udeležbo pri financiranju združne stanovanjske izgradnje, če se je ta skladala z zahtevami komunalnega in urbanističnega razvoja naselja. Občine so lahko stanovanjskim zadrugam za zidanje stanovanjskih hiš dajale iz družbene lastnine v brezplačno uporabo potrebna stavbna zemljišča. (UL FLRJ 1959, 390, 399)

Zadruge so se po večini financirale iz prispevkov združnikov, posojil podjetij in skladov za stanovanjsko izgradnjo, v manjši meri tudi iz bančnih kratkoročnih posojil. Z drugo je običajno ustanovila skupina zainteresiranih za stanovanje v delovnem kolektivu. Zaradi tega so se pri svojem delovanju zadruge tudi opirale na svoja podjetja, predvsem v smislu pridobivanja sredstev oziroma finančnih virov. V okviru zadruge so se združili zainteresirani za stanovanja s približno enakimi finančnimi možnostmi. Glede na število članov so se zadruge gibale v razponu od 10 do 400 članov. Boljše pogoje za organizacijo zidave in pridobivanje stanovanj so imele zadruge z najmanj 50 člani. Takih je bilo v Sloveniji leta 1962 le 10. (UL FLRJ 1959, 390, 393) Tretjina finančnih sredstev zadrug je bila leta 1962 v Sloveniji od vseh 777 zadrug osredotočena v dveh največjih zadrugah, v zadrugi v Celju in Okrajnem zavodu za združno gradnjo v Ljubljani, ki sta lahko gradili tudi večstanovanjske stavbe. (Rajkovič 1965, 4,7)

Zakon je združnike tudi obvezoval, da razporejajo razpoložljiva sredstva v namenske sklade. Osnovno dejavnost zadrug – zidavo in nakup stanovanjskih hiš in stanovanj je zagotavljal temeljni gradbeni sklad. Ta je poleg denarnih sredstev za našete namene zajemal še vrednost dokončanih stanovanjskih hiš, vrednost hiš v gradnji ter vrednost razpoložljivega materiala za zidavo. Sredstva za ta sklad so se zagotavljala s posojili podjetij, pri katerih so bili zaposleni združniki, podjetji in odplačili posojil združnikov. Delež gradbenega sklada v skupnih sredstvih skladov je bil običajno največji in se je v Sloveniji v opazovanih letih zviševal. Poleg gradbenega sklada so zadruge imele še sklade osnovnih sredstev, rezervne in režijske sklade. (Rajkovič 1965, 9)

Stanovanjske zadruge so imele pri zidavi stanovanj dopolnilno vlogo, dopolnjevale so stanovanjsko izgradnjo družbenega sektorja. (Rajkovič 1965, 13) Leta 1962 je združna gradnja v Sloveniji predstavljala 16 % vseh dokončanih stanovanj. Na zvezni ravni pa je znašala 5 %. Kot kažejo podatki, so stanovanjske zadruge imele precejšnjo težo v nekdanjih socialističnih državah. Investicijski delež stanovanjskih zadrug v stanovanja je leta 1973 na Poljskem znašal 45 %, v Vzhodni Nemčiji 26 %, na Češkoslovaškem 30 % in v Romuniji 41 %. (Mandič 1991, 1482)

Viri in literatura:

AH-n: *O zadrugah*. Zadrugni koledar za leto 1926, 20–22.

Golouh, Rudolf: *Ob petletnici Zveze gospodarskih zadrug za Slovenijo*. Zadrugni koledar za leto 1926, 85–95.

Hrastar, Mateja A.: Ljubljanske ulice: Idrijska ulica, kolonija koničastih hiš nekdanje vasi Glince. <https://www.dnevnik.si/1042762535> (13. 9. 2022)

Ing. K-r-: *Gradnja stanovanj*. Domači prijatelj: mesečnik za zabavo in pouk, 2/1927, 40–43.

Interno gradivo Zadrugne zveze Slovenije (ZZS), Stanje zadrug na ozemlju LRS koncem leta 1939 brez Slovenskega Primorja.

Interno gradivo Zadrugne zveze Slovenije (ZZS), Zapuščina dr. Francija Avsca, rokopis *Zadrugna organiziranost v tem stoletju*.

Uradni list FLRJ, Zakon o stanovanjskih zadrugah, št. 16/59, 22. april 1959.

Kolarič, Zinka: *Stanovanjska politika-gibalo razvoja ali zastoja na stanovanjskem področju*. Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja, 1/2/1990, 191–198.

Kresal, France: *Delavsko zadrugništvo na Slovenskem*. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1-2/1970, 66–79.

Kristan, Anton: *Ob 100 letnici slovenskega zadrugništva*.

Lazarevič, Žarko: *Ekonomska samozaščita in odgovornost : zadrugništvo kot orodje obvladovanja osebnih tveganj*. Pomisli na jutri: o zgodovini (samo)odgovornosti. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, 99–122.

Lazarevič, Žarko: *Delo in zemlja: Male študije kmečkega sveta*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2022 (Zbirka Razpoznavanja).

Mandič, Srna: *Stanovanjske zadruge: ena od organizacijskih oblik neprofitne stanovanjske preskrbe*. Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja, 12/1991, 1479–1486.

Mandič, Srna, Filipovič Hrast, Maša: *Alternative socialnemu stanovanju: pogledi proslincev o različnih možnostih*. Urbani izziv, 1/2015, 8.

Mlinar, Branko: *Slovenija 1945–1975*. Ljubljana: Zavod SR Slovenije, 1975.

Nova stanovanjska kolonija v Ljubljani, Jutro, št. 185, 11. VIII. 1925.

Nova stanovanjska kolonija v Ljubljani, Jutro, št. 189, 15. 8. 1925, 3.

Podkrajšek, Emil: »Namen Stan in Doma«. Zadrugna knjižica, XII. Zvezek, 1926, 3–16.

E. P. (Emil Podkrajšek): *Zveza stavbnih zadrug*. Zadrugni koledar za leto 1926, 77–81.

Pravila stavbne in kreditne zadruge železniških uslužbencev »Bajtar« v Ljubljani r.z.z.o.z., 4.

Kosec, Miloš: (*Prestrma*) *Streha za vse – Outsider – revija, ki presega meje*, 13. april 2018. <https://outsider.si/prestrma-streha-za-vse/> (30. 8. 2022).

Prinčič, Jože: *Podržavljenje zasebnega premoženja v Sloveniji po drugi svetovni vojni*. Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju : 1918–1945–1991 (121–143).

Rajkovič, Velimir: *Stanovanjske zadruge 1960–1962*. Prikazi in študije, 3/1965, 1–20.

Rendla, Marta: *Stanovanjska gradnja v Sloveniji v času socializma: enodružinske hiše v primerjavi z družbeno usmerjeno večstanovanjsko blokovsko zazidavo*. Zgodovinski časopis/Historical review, 1-2/2020, 126–145.

Stanovanjska kolonija »Stan in Dom« v Ljubljani. Jutro, št. 103, 7. 5. 1926, 3.

Valenčič, V. (Vlado): *Ljubljanski regulacijski načrti 1919–1945 ter regulacijski načrti okoliških občin*, 4, 5. https://www.sistory.si/cdn/publikacije/38001-39000/38198/50_481_LJUBLJANSKI_REGULACIJSKI_NACRT%201919_1945.pdf (13. 9. 2022).

Povzetek

Stavbinske zadruge iz časa kapitalističnega gospodarstva in stanovanjske zadruge iz obdobja socializma, opredeljene kot ena od organizacijskih oblik neprofitne stanovanjske preskrbe, so utemeljene na kolektivni akciji, kolektivni samopomoči in sodelovanju članov v skupno korist – rešitev stanovanjskega vprašanja. Stavbinske zadruge iz tega obdobja so pogosto vključevale tudi kreditno funkcijo, kar je pomenilo, da so prispevale tudi k vzpostavljanju trga drobnega kapitala in k lažšanju pomanjkanja likvidnih sredstev. Pripomogle so tudi k upadu obrestnih mer in prispevale k večji ponudbi stanovanj, kar je vplivalo na cene nepremičninskega trga in pocenilo najemnine in stanovanja. Stanovanjske zadruge, tradicionalno utemeljene na samoorganiziranju in samoiniciativnosti, se v socializmu niso povsem vklapljele v koncept homogeno integriranega državnega stanovanjskega gospodarstva. Na njih se je gledalo po eni strani z nezaupanjem, po drugi strani pa jih je v razmerah nenehnega pomanjkanja stanovanj politika podpirala, saj jih je videla kot rezervo v primeru, da državno organizirana stanovanjska gradnja oziroma sistem ne bi dala želenih rezultatov. Stanovanjskim zadrugam je bila v sedemdesetih letih dodeljena vloga usmerjevalke individualne stanovanjske gradnje.

Ključne besede

stavbinske in stanovanjske zadruge, združništvo, kapitalizem, socializem, Slovenija

Summary

Building cooperatives from the time of a capitalist economy and housing cooperatives from the era of socialism, defined as one of the organizational forms of nonprofit housing supply, were based on collective action, collective self-help and cooperation of members for the common benefit – a solution to the housing problem. Building cooperatives from this period often also included a credit function, which meant that they also contributed to the establishment of a small capital market and to alleviating the lack of liquid assets. They also helped to lower interest rates and contributed to a greater supply of housing, which affected real estate market prices and made rents and housing cheaper. Housing cooperatives, traditionally based on self-organization and self-initiative, did not fully fit into the concept of a homogeneously integrated state housing economy under socialism. On the one hand, they were viewed with distrust, but on the other hand, in the conditions of a constant housing shortage, they had political support since they were seen as a reserve in case the state-organized housing construction or system failed to produce the desired results. In the 1970s, housing cooperatives were assigned the role of guiding individual housing construction.

Keywords

building and housing cooperatives, cooperative, capitalism, socialism, Slovenia

(Kolektivno) lastništvo za vse? Stanovanjske zadruge – stanovanj- ska preskrba za ljudi, ne za profit

Anja Lazar, Maša Hawlina in Rok Ramšak

Stanovanje na najosnovnejši ravni pomeni zatočišče, streho nad glavo. Okrog stanovanja se oblikujejo naše mesto na svetu, vsakdanje življenje, družbeni odnosi ter prakse (Vidal 2018, 30). Zato ni nepomembno na kak način zagotavljamo stanovanja in kako o njih razmišljamo. Njihova izrazito tržna obravnava, ki jo povezujemo z neoliberalnim umikom države s stanovanjskega področja, je vzrok nevzdržne rasti cen ter pomanjkanja primernih, kakovostnih in dostopnih stanovanj. Namesto pojmov domovanje, skupnost, varnost, udobje se na stanovanja lepi finančno izrazoslovje investicij, donosa in tveganja.

Zagotavljanje stanovanj od spodaj navzgor preko stanovanjskih zadrug, ki temeljijo na samoorganizaciji in samoupravljanju, ustvarja nove institucionalosti in stoji nasproti procesom individualizacije in atomizacije, ki ju spodbuja tržna logika. Zadruge so avtonomne in demokratične organizacije, ki gradijo na združevanju dela in virov ter sledijo načelom solidarnosti in vključenosti. Osnovni temelj zadrug je prepoznanje posameznikov, da z združevanjem in sodelovanjem lažje in bolje zadovoljijo svoje potrebe. V primeru stanovanjskih zadrug je to dostop do kakovostnega stanovanja. Da bi svoje poslanstvo uresničile, razvijajo vse potrebne dejavnosti stanovanjske preskrbe. Čeprav stanovanjske zadruge in zadruge nasploh v Sloveniji pogosto povezujemo z obdobjem socializma, imajo te mnogo daljšo in širšo zgodovino. Lastniške stanovanjske zadruge so se začele razvijati že v času druge industrijske revolucije in z njo povezane urbanizacije. Kot oblika neprofitne stanovanjske preskrbe so najemniške zadruge v tujini doživele ponovni zagon v skvoterskih gibanjih v sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja. Še posebej v osemdesetih letih so močna zadružna gibanja spodbudila ponovne razmisleke o tem, na kakšen način želimo bivati, na katere potrebe naj stanovanjski prostori odgovarjajo, kako povezovati bivalno in delovno okolje ter kakšna stanovanjska preskrba lahko spodbuja bolj odprto in pravično družbo.

Sodobne stanovanjske zadruge nadaljujejo z zastavljenimi premisleki ter se z zoperstavljanjem tržni obravnavi stanovanj odzivajo na trenutne neoliberalne politike, ki s pospešenim poblagovljenjem stanovanjske preskrbe povzročajo vse večje neenakosti in stiske (Madden in Marcuse 2016, 39). S pomočjo prikaza vpliva neoliberalizma na posameznike in stanovanjsko preskrbo želimo odpreti razmislek o tem, ali lahko najemne stanovanjske zadruge zagotovijo boljše pogoje za bivanje in ustvarjajo drugačne subjekte. Poleg kakovostnih in dostopnih stanovanj si zadruge namreč prizadevajo zagotavljati okolje, ki spodbuja vrednote, vzorce vsakdanjega življenja in interakcije med posamezniki, ki so drugačni od tistih v katere nas vzgaja neoliberalni kapitalizem.

Neoliberalizacija stanovanjskega vprašanja

Neoliberalizem najpogosteje povezujemo z deregulacijo, privatizacijo in krčenjem socialne države, ki se sooča z rezi v financiranju in prenašanju odgovornosti na neprofitne in nevladne organizacije. A krčenje socialne države še ne pomeni šibke države, ravno obratno, v neoliberalizmu se država okrepi in prevzame nove funkcije – razvije vladanje s pomočjo tehnologij, ki državljane vodijo in nadzorujejo. Z načinom vladanja, ki ga Foucault (2015) označi kot vladnost, ustvarja nove subjektivitete, ki podpirajo cilj poblagoavljenja družbenih sfer. Z neoliberalno strategijo postanejo posamezniki, pa tudi družine, društva, kolektivi v katere se združujejo, 'odgovorni' za vse aspekte svojih življenj, kar pomeni, da se odgovornost za brezposelnost, bolezni, revščino ipd. prenesejo iz domene

države na domeno posameznika, družbeni problemi pa pristanejo v domeni skrbi zase (self-care). Ne gre le za zakrito reproduciranje družbenih neenakosti, temveč za povsem nov sistem družbenih mehanizmov izkoriščanja in dominacije, ki temelji na novih pojmovanjih družbenega. David Harvey povzame proces neoliberalizacije v času vladavine Margaret Thatcher: vse oblike družbene solidarnosti se odpravljajo v korist individualizma, zasebne lastnine, osebne odgovornosti in družinskih vrednot (2006, 17).

Neoliberalizem posameznike vzgaja v ekonomsko racionalne subjekte, ki presojujejo dejanja in sprejemajo odločitve glede na analizo stroškov in koristi ter konkurence, kar se predstavlja kot izraz svobodne volje. Merila ekonomske učinkovitosti se tesno prepletajo z osebno blaginjo, povečevanje 'svobodnega odločanja' pa omogoča, da se vsakokratne posledice ravnanja posameznika postavijo v domeno individualne odgovornosti (Lemke 2001, 201), s čimer se področja družbene odgovornosti prenesejo na stvar osebnih odločitev. V takem okviru postane posameznik s svojim »slabo premišljenim in premalo podjetnim« ravnanjem sam kriv, če ne more priti do primerne stanovanjske. Pri tem pa se zakrivajo, če že ne kar zanikajo, vsakršne, predvsem materialne, neenakosti med posamezniki in posledično njihove zmožnosti za sprejemanje tveganih podjetnih odločitev.

Kot enega pomembnih težišč neoliberalne vladnosti lahko lociramo obljubo prihodnosti, v kateri smo vsi lastniki kapitala, pri čemer odigra pomembno vlogo stanovanjsko vprašanje. Spodbujanje lastništva se je – tudi v Sloveniji – izkazalo za pomembno orodje neoliberalizacije, ki ima več funkcij. Širjenje individualnega lastništva stanovanj služi kot mala šola podjetništva, pri katerem stanovanje postane osnovni kapital, v katerega se vlaga in se z njim upravlja glede na analizo priložnosti, tveganj, stroškov in potencialnih koristi. Lastništvo nepremičnine posameznikom približa kapitalistično špekulativno mišljenje ter jih vzgaja v dobre neoliberalne subjekte. Ob krčenju socialne države je lastništvo stanovanja dojet kot osnova za varnost. V tem kontekstu lahko govorimo o blaginji, ki ni več utemeljena na socialni državi, pač pa na lastništvu, ki naj bi posamezniku (preko zadolževanja) omogočalo dostop do potrebnih družbenih dobrin. A vedno bolj postaja jasno, da to dolgoročno ni vzdržno (Malpass 2008, 16).

Zadolževanje je druga ključna komponenta neoliberalizacije in promocije lastništva, ki posameznike disciplinira, izolira v njihovih bremenih ter oteži kolektivno akcijo, istočasno pa povečuje moč finančnega in zavarovalniškega sektorja ter preko mnoštva instrumentov zagotavlja bogatenje najbogatejših. Richard Roland upravičeno pravi, da širitev individualnega lastništva stanovanj v družbah spodbudi materialni in ideološki proces poblagovljenja družbenih odnosov ter postane »del sistema zatiranja, ki atomizira posameznike, spodbuja konformizem in inhibira človeške kapacitete« (2008, 31).

Zagotavljanje stanovanjske preskrbe zahteva kompleksen splet družbenih akterjev in odnosov, a s širjenjem lastništva se zamegli družbena in politična odgovornost zagotavljanja primerne in dostopne stanovanjske preskrbe ter stanovanjsko vprašanje prestavi v domeno posameznika oziroma družine. Vsak se poskuša tako ali drugače spopadati z lastnimi težavami, ki neredko izhajajo tudi iz bremen lastništva in dolgov. Kot iskalci stanovanj na nepremičninskem trgu postanemo drug drugemu konkurenti v tekmi za redka primerna stanovanja, s čimer prispevamo k dvigu cen in si otežujemo dostop do stanovanja –

ne glede na to, ali se potegujemo za nakup ali najem¹ – hkrati pa skrbimo za vedno večje dobičke špekulativnih investorjev, kar vodi v izrazito povečevanje premoženjske neenakosti. S tem, ko smo drug drugemu tekmeči pa pogosto pozabimo, da smo v zelo podobnem položaju, ki bi se ga skupaj lahko veliko lažje lotili ali še bolje, zahtevali oziroma si izborili spremembe na širši družbeni ravni.

Slovenska promocija individualnega lastništva

V slovenskih medijih, poljudnih, pa tudi strokovnih razpravah izredno pogosto zasledimo, da se o želji po individualnem lastništvu nepremičnine (zmotno) govori kot o neki notranji psihološki lastnosti naroda, ki je popolnoma izvzeta iz družbeno-zgodovinskega konteksta. Boddy ugotavlja, da »mit o prirojeni želji po zasebni lastnini deluje tako, da na posameznike projicira značilnosti družbeno-ekonomskega sistema, znotraj katerega obstajajo. Želja po zasebni lastnini torej ne izhaja iz posameznika, temveč iz družbeno-ekonomskega sistema« (1980, 25). Glede na to sedaj izpostavljeno, ne moremo mimo vprašanja: ali smo tako zelo ponotranjili neoliberalno ideologijo, da jo razumemo kot del naše kolektivne biti?

Spodbujanje tovrstnega pogleda na lastništvo lahko jasno razložimo v zgodovini stanovanjske politike od osamosvojitve države dalje. Kot v drugih postsocialističnih državah je politično vodstvo v času tranzicije samovoljno odločilo, da se družbeni stanovanjski fond razproda, s čimer nas prisilno preoblikuje v družbo lastnikov. Sočasno s privatizacijo družbenih stanovanj se individualizira stanovanjsko vprašanje občanov, kar se izrazi v skrčeni odgovornosti države na stanovanjskem področju. Po Ustavi Republike Slovenije (78. člen) stanovanje ni več jasna pravica vsakega državljana, kot je bila pred osamosvojitvijo (Mandič 1996, 135–137), temveč ta državi nalaga zgolj omogočanje pogojev, da lahko sami pridemo do primerne stanovanja, kar pa vnaša interpretativno zmedo ter namiguje na širjenje neoliberalne logike, po kateri je vsak odgovoren za svojo dobrobit.

Z razprodajo stanovanj po nizkih cenah je velika večina gospodinjstev v Sloveniji postala lastnik (vsaj enega) stanovanja. Najemniški status se je začel povezovati z najbolj ranljivimi in marginaliziranimi družbenimi skupinami, zaradi česar je postal status neprofitnega najema stigmatiziran. Najemniki, ki so pred osamosvojitvijo predstavljali še približno tretjino vseh slovenskih gospodinjstev (Stanovnik 1994, 1559), so po osamosvojitvi postali tisti neuspešni posamezniki, ki niso (bili) dovolj spretni, prilagodljivi, iznajdljivi, da bi prišli do lastništva. Majhen neprofitni stanovanjski fond, ki se je ob osamosvojitvi ohranil, ob

¹ Celo pri neprofitnih stanovanjih lahko govorimo o neke vrste tekmovanju. V situaciji, ko je upravičencev približno desetkrat toliko kot prostih neprofitnih stanovanj, spremljamo nekakšno tekmovanje proti dnu, kjer se morajo prosilci na vse pretege potruditi, da dokažejo, da so oni tisti, ki so resnično v najslabšem položaju.

pomanjkanju sredstev stanovanjskih skladov in občin ni bil predmet primerne vzdrževanja in obnavljanja, tako se je tudi neprofitnih stanovanj prijel slab sloves.²

Stanovanjska politika se je skrčila na socialno politiko, ki naj bi skrbela za zagotavljanje stanovanj najranljivejšim skupinam prebivalstva. V stanovanja se na državni ravni vlaga izjemo malo.³ Stanovanjski sklad Republike Slovenije (SSRS) je vse do Resolucije o Nacionalnem stanovanjskem programu (ReNSP 2015-25) gradil predvsem stanovanja za nakup in še naprej spodbujal lastništvo, medtem ko je število neprofitnih najemnih stanovanj počasi upadalo zaradi pomanjkanja sredstev občin in stanovanjskih skladov, ki si niso mogli privoščiti večjih prenov ter so stanovanja – v skladu s tako imenovanim načelom gospodarnega ravnanja – raje prodajali. Skozi leta je bilo preizkušenih tudi nekaj mehanizmov, kako gospodinjstvom pomagati do nakupa stanovanja, med njimi različne varčevalne in garancijske sheme, možnosti, da stanovanje kupijo preko javno-zasebnega partnerstva z občinskim stanovanjskim skladom ipd. Zadnji v vrsti tovrstnih ukrepov je bil letos sprejeti Zakon o stanovanjski shemi za mlade (ZSJS), ki v skladu z neoliberalizacijo napeljuje na nadaljno tvegano zadolževanje in lahko z dodatnim spodbujanjem povpraševanja v razmerah izredno omejene ponudbe na stanovanjskem trgu rezultira v dodatnem višanju cen.

Ukrepi stanovanjske politike v zadnjih treh desetletjih so bili predvsem na strani povpraševanja in ne na strani zagotavljanja ustrezne ponudbe. Med prve, poleg ukrepov za lažji dostop do lastništva, sodijo subvencije za najemnine. Zaradi pomanjkanja neprofitnih stanovanj in povečevanja števila upravičencev, opazamo izjemno hitro rast subvencij za tržna stanovanja – po podatkih Ministrstva za okolje in prostor so od leta 2014, ko je bila višina izplačanih subvencij 4,7 milijona evrov, do leta 2021 zrasle na 10,6 milijona evrov. Subvencije tržnih najemnin so v trenutnih stanovanjskih stiskah resda nujne, vendar v osnovi predstavljajo proračunska sredstva, ki se stekajo v žepe tistih, ki imajo vedno več stanovanj ter podobno kot poročstva za nakup stanovanja podpirajo rast tržnih najemnin.

Vsi ukrepi, ki smo jih navedli,⁴ na tak ali drugačen način dajejo prednost lastništvu stanovanj ter ustvarjajo stanje, ki je v interesu lastnikov nepremičnin na zelenih lokacijah, ki profitirajo od družbeno in zgodovinsko ustvarjene vrednosti na nekem prostoru in

2 V anketi Vprašanja za stanovanja, ki sta jo leta 2021 pripravila IŠSP - Inštitut za študije stanovanj in prostora in IPoP - Inštitut za politike prostora, se je pokazalo, da se je v zadnjih letih stigmatizacija povezana z neprofitnimi stanovanji praviloma že prerasla. Kot navajajo v analizi ankete, največ anketirancev ob izrazu neprofitno stanovanje pomisli na stanovanje, ki ga subvencionira občina ali država (69 %), na varno najemno razmerje (36 %) in na nizke stanovanjske stroške (34 %), le manjši delež asociira ta izraz s stanovanji za revne (3 %), s stanovanji v slabi soseski (7 %) ali jih vidi kot manjša in manj udobna stanovanja (7 %). To lahko interpretiramo s trenutno situacijo na stanovanjskem področju, ko je izredno težko priti do lastnega stanovanja, tržni najem je prav tako drag, a obenem izjemno nestabilen, neprofitni najem pa postaja vse bolj zaželen kot dostopna in stabilna rešitev stanovanjskega problema.

3 Tako naj bi bil Stanovanjski sklad Republike Slovenije po Nacionalnem stanovanjskem programu (NPSta) med leti 2000 in 2009 dokapitaliziran v višini 257 milijonov evrov, prejel pa je zgolj 18 % predvidenih sredstev. Naslednjič je bil sklad dokapitaliziran šele v letu 2019 za 12 milijonov, ki so bili takoj preneseni na Slabo banko v zameno za prenos zemljišča. Od takrat do danes pa še ni bil deležen proračunskih sredstev. In žal kljub ambicioznim obljubam, ki jih za stanovanjsko področje najdemo v aktualni koalicijski pogodbi (Program za delo koalicije 2022–2026), vlada za v rebalansu proračuna za leto 2022 ni namenila nobenih novih sredstev za stanovanjsko preskrbo.

4 Osredotočili smo se le na tiste, ki neposredno spodbujajo lastništvo ali še izboljšujejo položaj lastnikov nepremičnin. Vseeno velja omeniti, da je Resolucija o nacionalnem stanovanjskem programu (ReNSP 15-25) prinesla vsaj zavedanje, da je potrebno v Sloveniji okrepiti fond javnih najemnih stanovanj, s čimer se je spremenila tudi politika delovanja SSRS, ki je ponovno začel graditi najemna stanovanja. Ukrepi, ki naj bi podpirali povečanje fonda javnih najemnih

katerih premoženje se brez kakršnegakoli dela povečuje; špekulativnih investitorjev, ki si prizadevajo za hitre zaslužke; ter bank, ki oplajajo kapital s pomočjo stanovanjskih posojil. Medtem ko se za vse ostale stanovanjske stiske le poglabljajo.

Zaradi odsotnosti celostne stanovanjske politike, ki bi resno spremljala področje, primerno spodbujala gradnjo, regulirala najemni trg, vlagala v javno stanovanjsko preskrbo ipd., so cene lastniških stanovanj strmo zrasle. Lastništvo se še vedno promovira kot najboljša in edina prava rešitev stanovanjskega problema, a je obenem vse več ljudi zaradi nedostopnosti iz lastništva izločenih. Najemni trg se je v treh desetletjih postopoma povečeval – z rastočim razumevanjem stanovanja kot investicije –, a je še zmeraj majhen in ob nedosegljivem lastništvu vse bolj nasičen. V takih pogojih, ko je stanovanj manj, kot je povpraševanja, si lastniki lahko privoščijo napihovanje najemnin in postavljanje različnih pogojev, ki pogosto omejujejo normalno rabo stanovanja ter vdirajo v posameznikovo zasebnost. Slovenska politika (še vedno) ni vzpostavila resne regulacije in nadzora najemnega trga, zaradi česar se najemniki soočajo s pomanjkanjem zaščite, nizko kakovostjo in visokimi cenami oddajanih stanovanj ter kratkimi in negotovimi najemnimi razmerji. V obstoječih razmerah najem na trgu ne more biti viden kot dobra rešitev stanovanjskega vprašanja. Na drugi strani lahko najem neprofitnega stanovanja omogoča stabilnost ob relativno nizkih stanovanjskih stroških, a je na pridobitev neprofitnega stanovanja težko računati zaradi skoraj zanemarljivega javnega stanovanjskega fonda.

Prepričanje, da želimo vsi postati lastniki, torej ni pogojeno z našo naravo, le država je s svojo (ne)aktivnostjo ukinila alternative lastništvu. Ankete IŠSP – Inštituta za študije stanovanj in prostora ter IPoP - Inštituta za politike prostora ugotavljajo, da bi se 72 % anketirancev zagotovo ali verjetno odločilo za skupnostno obliko bivanja,⁵ če bi imeli to možnost, 15 % pa bi od vseh oblik bivanja najraje izbrali najemništvo združnega stanovanja za nedoločen čas s stroškovno najemnino (IŠSP & IPoP 2021, 20). Podobno je pokazala tudi anketa med Ljubljčanji, ki je bila narejena na reprezentativnem vzorcu v tem letu. V Ljubljani imajo najemniki izjemno slabo najemniško izkušnjo in so odprti za nove oblike dostopne in kakovostnejše oblike najemanja. Med anketiranci, ki niso zadovoljni s svojim trenutnim stanovanjskim položajem, ki jih skrbi njihovo stanovanjsko stanje ali se želijo preseliti oz. so del gospodinjstva, kjer se en izmed članov želi preseliti,⁶ jih je 62,7 % odprtih za nove, dostopnejše in kakovostnejše najemniške oblike. Med tistimi, ki so že sedaj najemniki, je ta odstotek še višji, in sicer 84,7 %. Kar pravzaprav potrebujemo, ko govorimo o stanovanjih, je varen, stabilen, kakovosten in dostopen dom, torej zagotovljenost pravice do uporabe, in ne nujno lastništvo, kar najemne stanovanjske zadruge, v katerih so stanovalci istočasno lastniki zadruge in najemniki svojih stanovanj, lahko ponudijo.

stanovanj, pa so do sedaj zopet šli po neoliberalni poti povečevanja meje, do katere se stanovanjski skladi lahko zadolžujejo, ter višanja neprofitnih najemnin, kjer je v ozadju logika, da bi morale vsako gospodinjstvo skozi najemnino pokriti stroške, ki jih je imel stanovanjski sklad z gradnjo.

5 Skupnostna oblika bivanja je bila definirana kot skupnostni blok ali stanovanjska zadruga, ki zaradi združevanja virov omogoča nižje stanovanjske stroške. Stanovalci živijo v individualnih stanovanjskih enotah, obenem pa si delijo določene skupnostne prostore, npr. skupno pralnico, večnamenski prostor, kolesarnico.

6 Teh je bilo med 1004 respondenti kar 59,2 % ali 595 vprašanih.

Stanovanja kot skupnina

Stanovanjske zadruge v zadnjih letih vzbujajo zanimanje na različnih koncih, sploh post-tranzicijskega sveta, saj vzpostavljajo stanovanja kot skupnino⁷ in kažejo alternativo dominantni tržni obravnavi stanovanj.

Stanovanjske zadruge so se v različnih zgodovinskih in geografskih kontekstih razvile v raznolike oblike. Ena od temeljnih razlik med njimi je način, kako je urejeno lastništvo stanovanj. Poznamo zadruge, v katerih lahko posameznik postane lastnik stanovanja in z njim prosto razpolaga, zadruge z omejenim lastništvom, to je z regulirano ceno lastniškega deleža, in najemne stanovanjske zadruge, kjer je stanovalec kolektivni lastnik zadruga in najemnik stanovanja s pravico do njegove uporabe za nedoločen čas – dokler se drži zadružnih pravil. Vsem zadrugam pa je skupno kolektivno lastništvo in/ali upravljanje stanovanjske stavbe, v kateri zadružniki živijo, nešpekulativnost ter njihova osredotočenost na skupnost in ukvarjanje z ekonomskimi, socialnimi in kulturnimi potrebami njihovih članov (CHI, b.d.). Stanovanjske zadruge tako spreminjajo naravo stanovanjskega razmerja ter pravice, odgovornosti in moč, ki izhajajo iz njega.

V kolektivnem spominu našega prostora so predvsem stanovanjske zadruge iz sredine prejšnjega stoletja, ki so vodile do individualnega lastništva, medtem ko se v 21. stoletju zavzemamo za razvoj najemnih stanovanjskih zadrug z nedeljivim premoženjem, ki se odpovedo individualnemu lastništvu in gradijo predvsem na uporabni vrednosti stanovanj in zagotavljanju dolgoročnega javnega interesa. Pri slednjih se stanovalci ne morejo olastniti ali okoristiti z menjalno vrednostjo, ki jo nosi stanovanje. Stanovanja so trajno izvzeta iz tržne menjave in ostajajo v njihovi primarni funkciji doma, ki naj zadovoljuje osnovne človekove potrebe po dostojnem bivanju.

Zadružniki za reševanje individualnih stanovanjskih problemov združijo svoja sredstva, saj razumejo, da bodo skupaj lažje prišli do kakovostne stanovanjske rešitve. V stanovanjsko zadrugo vložijo lastno udeležbo, katere višina je odvisna od projekta samega, a je običajno v znesku med pet in trideset odstotkov stroškovne vrednosti stanovanja. V primeru izselitve se lastna udeležba povrne. Poleg tega zadružnik na mesečni ravni plačuje stroškovno najemnino, s katero zadruga odplačuje vložek v gradnjo. Zadružna stanovanja so v skupni lasti vseh članov zadruga, člani pa posamezna stanovanja najemajo za nedoločen čas. Član zadruga je tako hkrati lastnik in najemnik, pri čemer prvo razmerje prinaša občutek odgovornosti in možnost odločanja, drugo pa spodbuja solidarnost in vzajemnost, saj rast cen stanovanj, in posledično najemnin, zadružnikom ni v interesu. Z ostalimi člani zadruga in družbo kot celoto tako ne vzpostavljajo odnosov tekmovanja, ampak vzajemnosti.

V nasprotju z individualnim lastništvom se gospodinjstvom za dostop do zadružnega stanovanja praviloma ni potrebno individualno zadolževati, saj so vstopni stroški razme-

⁷ Skupnino predstavljajo kulturni in naravni viri, dostopni vsem članom skupnosti. Lahko jo definiramo tudi kot družbeno prakso upravljanja z viri, in sicer ne s strani države ali trga, ampak s strani skupnosti, ki z njimi samoupravlja s pomočjo institucij, ki jih vzpostavlja.

roma nizki, s čimer se izognejo pastem in bremenu visokega in pogosto tveganega kredita. Medtem ko se v sferi produkcije delavci združeni v sindikate borijo za pravičnejšo distribucijo med presežki in plačami, se finančno razlastitev redko kolektivno obravnava (Vidal 2018, 87). Odnos kreditojemalec-kreditodajalec je skrajno depolitiziran in utemeljen na individualizaciji in atomizaciji kreditojemalca, kar dela dolg za močan mehanizem družbene kontrole (prav tam, 90). Stanovanjske zadruge lahko to nesorazmerje do določene mere presežejo, saj je lastnik hipoteke stanovanjska zadruga in ne posameznik, kar pomeni, da so tveganja kolektivizirana. Ko je stanovanjsko združni sektor dovolj velik in premore množično članstvo ali ko je del delujočega ekosistema socialnega gospodarstva, z razvitim etičnim bančništvom in skladi socialnih investitorjev, pa se lahko vzpostavijo mehanizmi medzadružnega investiranja ter kreditiranja. Tako lahko postane tudi sam sektor neodvisen od globalnega finančnega kapitala in državnih spodbud.

Ker zagotavljanje stanovanj preko stanovanjskih zadrug vključuje manj posrednikov tako pri razvoju, gradnji kot pri upravljanju, je priložnosti za zaračunavanje pribitkov manj. A na samo višino najemnin najbolj vplivata stroška zemljišča in financiranja, na kar pa zadruga praviloma nima vpliva. Zemljišča so redki in dragi vir in dostop do njih postaja v urbanih središčih blizu delovnih mest, šol, vrtcev, gledališč, parkov, zdravstvenih domov in drugih storitev vse bolj otežen. Zato je za zadruge, ki želijo v urbanem okolju doseči dostopne najemnine, pri pridobivanju zemljišča nujno sodelovanje z javnimi akterji – občinami in/ali stanovanjskimi skladi, ki lahko zadrugi omogočijo dostop do zemljišča s podelitvijo stavbne pravice pod ugodnimi, simbolnimi ali celo neodplačnimi pogoji. Po züriškem modelu stanovanjskega združništva – variacijo slednjega bi bilo smotno vpekljali tudi v slovenski prostor – mesto razpiše natečaj, pri katerem izbrani stanovanjski zadrugi podeli neodplačno stavbno pravico za 60 do 99 let. Stanovanjska stavba, ki jo zadruga postavi na zemljišču, je v njeni lasti in upravljanju, zemljišče samo pa ostane v lasti mesta. Skladno s pogoji mestnega razpisa je obveza stanovanjske zadruge trajno uresničevanje javnega interesa. Po enakem principu se lahko zagotovi zadružna stanovanja tudi s prenovo starejše stavbe v javni lasti.

Stanovanjske zadruge lahko s povečevanjem fonda dostopnih in varnih najemnih stanovanj pomembno dopolnjujejo delo javnih stanovanjskih skladov, nikakor pa ne morejo postati nadomestek javnih neprofitnih stanovanj, saj težko zagotavljajo dovolj dostopna stanovanja za revne in marginalizirane. Brez subvencij države so stanovanjske zadruge dostopne le za »delavsko aristokracijo«, obstaja torej nevarnost, da postanejo zagrajena skupnost za višji srednji sloj (Vidal 2018, 61). Čeprav je članstvo v stanovanjskih zadrugah odprto za vse, ki želijo sodelovati in bivati v zadrugi ter so pripravljeni sprejeti odgovornosti, ki izhajajo iz naslova članstva, ostaja vprašljivo, koliko so zares dostopne, ne nujno le zaradi potrebnih finančnih vložkov, ampak tudi zaradi kulturnega in socialnega kapitala, ki so eksplicitno ali implicitno potrebni za pristop k članstvu (prav tam, 14-15). Za preseiganje nišne vloge stanovanjskih zadrug in reševanje stanovanjskega vprašanja širše populacije lahko poskrbi le država s svojo regulatorno in redistributivno funkcijo. Doseg in obseg stanovanjskih zadrug je tako v veliki meri odvisen od stanovanjske politike, v katero se umešča, v središču katere je družbeni konflikt in vprašanje porazdelitve bogastva. Če naj

bo boj za stanovanjske zadruge boj za stanovanja za vse, je nujno iskati načine, kako s stanovanjskim združništvom prerazporejati vire in socializirati stanovanjske stroške.

Za izboljšanje stanovanjskih pogojev ni potrebna le redistribucija virov, ampak tudi moči in nadzora nad procesom stanovanjske preskrbe (Vidal 2018, 30). Madden in Marcuse (2016, 59) govorita o konceptu stanovanjske alienacije, s katerim poudarita, da se v kontekstu, ko naša stanovanja pogojujejo tretje osebe in so instrument za kovanje njihovih dobičkov, v njih težko »počutimo doma«. Pri čemer – v neoliberalnem okviru – tudi lastništvo stanovanjske alienacije ne more preseči. Ko lastnik stanovanja odplača hipoteko, zagotovo uživa več varnosti in avtonomije, a njegov odnos do stanovanja je vseeno pod vplivom dvojnega značaja stanovanja, kot doma v njegovi uporabni vrednosti po eni strani ter nepremičnine in njene menjalne vrednosti po drugi (Vidal 2018, 38). Življenje v stanovanjski zadrugi pa predstavlja odmik od stanovanjske alienacije, saj se stanovanja vzpostavljajo kot skupnina, stanovalci stanovanjsko stavbo samoupravljajo, so njeni lastniki in o skupnem življenju demokratično soddločajo. Vseeno pa je raven nadzora stanovalcev odvisna od narave prostorske ekonomije, v katero se zadruga umešča. Proces ustvarjanja doma je med drugim pogojen z omejenim dohodkom, zakonsko regulacijo in intervencijami ter širšimi procesi valorizacije in devalorizacije zemljišč in grajenega okolja, na kar stanovanjske zadruge nimajo neposrednega vpliva (prav tam, 44).

Nevarnosti ponovnega poblagovljenja stanovanj

Stanovanjske zadruge se kot diskontinuiteta umeščajo v sicer poblagovljeno urbano okolje, kar predstavlja nevarnost za ohranjanje stanovanj kot skupne dobrine. So pod stalnim pritiskom ponovnega poblagovljenja, saj se razlika med potencialno tržno najemnino in aktualno združno najemnino z leti veča. Posamezniki so pod skušnjavo individualiziranja kolektivne lastnine in poblagovljenja stanovanj. Tudi če se uspe kolektivno lastništvo zavarovati, lahko na skupnini stanovanjske zadruge kapitalizirajo lastniki sosednjih stanovanj. V primeru, da stanovanjska zadruga v soseski, v katero je umeščena, prispeva zaželeno vsebino, s tem poveča privlačnost določene lokacije, kar lahko izkoristijo okoliški lastniki z zaračunavljem višjih kupnin in najemnin (Vidal 2018, 40). A v primeru močne združne skupnosti, ki je zmožna mobilizacije in boja proti nepravilnim spremembam, se lahko procese gentrifikacije primerno rešuje, če že ne zaustavi. Zato so pomembne tudi sistemske varovalke in ustrezen zakonski okvir, ki tveganja privatizacije in izrinjanja prebivalcev z območja zmanjšujejo.

Za razumevanje pritiskov poblagovljenja stanovanjskih zadrug je zanimiv primer Danske, kjer sta se razvila dva združna stanovanjska sektorja – sektor reguliranih lastniških zadrug (Andel) in sektor skupnostnih stanovanjskih zadrug (Almen), slednji je po privatizaciji v devetdesetih letih prejšnjega stoletja postal temelj javne stanovanjske pre-

skrbe. V prvem desetletju enaindvajsetega stoletja smo lahko spremljali zelo različna odziva teh dveh zadružnih segmentov na neoliberalni pritisk privatizacije, ki ga je izvajala državna oblast z vpeljevanjem sheme 'pravica do nakupa' (right to buy) in deregulacije cen zadružnih stanovanj. Lastniške stanovanjske zadruge so v svoji fragmentirani, decentralizirani in samoupravljalški strukturi pritiskom klonile in pristale na deregulacijo prodajne cene lastniškega zadružnega deleža. Te so se toliko zvišale, da so postale dostopne le še srednjemu razredu. Medtem so se skupnostne stanovanjske zadruge uspele obvarovati pritiskov prav zaradi svoje večdeležniške lastniške in upravljaljske strukture, ki je razdeljena med državo, lokalno skupnost in stanovalce. Večdeležniški institucionalni okvir lahko torej zmanjša tveganje za samovoljno ponovno poblagovljenje stanovanj in stanovanjske zadruge zavaruje pred razlastitvijo od stanovalcev ali države (Baiges, Ferreri in Vidal b.d., 53-54; Vidal 2018, 109).

Poleg nevarnosti deregulacije, klonjenja tržnim pritiskom in preoblikovanja v lastniška stanovanja, stanovanjske zadruge pesti tudi nevarnost izgube avtonomije s preobsežno državno regulacijo, profesionalizacijo in birokratizacijo (Vidal 2018, 14). V dunajskih zadrugah se na primer opaža vedno bolj korporativno orientirane upravljaljske strukture, ki spodjedajo demokratično člansko participacijo (Lang in Novy 2011, 1).

Zadružna skupnost

Zadružna skupnost je konstituirana v praksi produkcije in uporabe zadružnega stanovanjskega fonda in v koprodukciji pravil in pogojev uporabe. Vprašanje, ki se postavlja, je, kdo vse je lahko zadružnik in del zadružne skupnosti, le stanovalci ali tudi drugi nestanovalci, ki lahko stanovanjsko zadruzo sooblikujejo in uporabljajo njene dobrine. Ker je število stanovanj vedno omejeno, se sledi »pravici neizključevanja«, kar se operacionalizira v obliki odprtih čakalnih seznamov in regulacije, ki zagotavlja cenovno dostopnost ter odprtost za socialno raznolikost (Vidal 2018, 69). Načeloma pa velja, da lahko član postane tudi nekdo, ki v zadrugi ne biva, pa ga projekt zanima in bi v njem želel sodelovati. Pri oblikovanju zadružnih stanovanjskih skupnosti obstaja nevarnost homogenega članstva in s tem oblikovanja notranje koheziivnih otokov, ki so odrezani od ostalega mesta (Lang in Novy 2011, 1). Zato je pomembno, kako stanovanjska zadruga oblikuje notranjo demografsko in socialno strukturo članstva in da se s prostori in dejavnostmi odpira v skupnost, gradi družbeno arhitekturo soseske, s čimer dodatno vzpostavlja svojo legitimnost. Če lastniki stanovanj lokalno skupnost plenijo, saj je rast cen odvisna od lokacije, ta pa ni nič drugega kot učinek okoliških družbenih odnosov, ji zadruga vrača s prostori za dogodke in samoorganizacijo, storitvami, skupnimi površinami in sodelovanjem.

Ena od posledic individualizacije in atomizacije je med drugim naraščajoča osamljenost in z njo povezana stres in depresija – v Sloveniji je bila leta 2013 ena od treh oseb, sta-

rejših od 50 let, vsaj delno osamljena (Majcen in drugi 2017, 50); med mladimi se je osamljenost povečala skoraj trikrat, iz 11,6 odstotkov v letu 2010 na 31,1 odstotkov v letu 2020 (Lavrič in Deželan 2021, 48). Sodobne stanovanjske zadruga lahko ta trend presekajo, saj gradijo dobrobit posameznika z izgradnjo bolj povezane skupnosti in drugačno organizacijo vsakdanjega življenja, ki je podprta s prostorskimi pogoji. Skupnostni prostori, ki jih ponuja zadruga poleg zasebnih stanovanj, omogočajo srečevanje, druženje, skupne aktivnosti in medsebojno pomoč. Povsem praktični rezultat je na primer delitev skrbstvenih obveznosti pri varstvu otrok ali pomoč pri pripravi obrokov, in posledično povečanje prostega časa in zmanjšanje stresa, povezanega s pomanjkanjem časa (McClymont in drugi 2019, 4). Starejši pa se s tako obliko bivanja pogosto izognejo osamljenosti v starosti (Hacke, Dütschke in Müller 2019, 235).

Stanovanjske zadruga za boljša stanovanja in solidarne skupnosti – tudi v Sloveniji?

V Sloveniji je združni stanovanjski sektor v začetnih fazah. Obstaja nekaj pobud za stanovanjske zadruga, npr. medgeneracijski stanovanjski zadruga Zadrugator v Ljubljani in Stankoop v Mariboru in Stanovalnica, združna bivanjska skupnost za stare ljudi. A uspeh pionirskih projektov bo odvisen od aktualne oblasti. Obseg ter doseg stanovanjskega združništva tako glede številčnosti kot socialne strukture stanovalcev, pa bo odvisen od njegove umestitve v stanovanjske politike, vzpostavljenih regulacij in zagotovljenih spodbud ter znanja in institucionalnega okolja, ki ga bomo razvili. Stanovanjska preskrba je kompleksno področje ki ga je nujno potrebno načrtovati na dolgi rok, saj današnje odločitve vezane na zemljiško politiko, zagotavljanje virov financiranja in organizacijo gradbenega sektorja, vplivajo na zmožnosti in omejitve sektorja v prihodnosti.

Stanovanjsko združništvo ni zagotovilo za transformacijo stanovanjskega področja. Ne more nadomestiti javne stanovanjske preskrbe, obstaja nevarnost, da ostane v domeni bolje stoječih gospodinjstev, podvrženo je reintegraciji v logiko poblagovljenja. Da ne bi ostala le zanimiva izjema v sicer nespremenjenih stanovanjskih razmerah, je potrebno stanovanjsko združništvo urejati sistemsko, v sodelovanju z javnimi akterji in ga udeležati v čim večjem obsegu ter vanj vključevati marginalizirane skupine (Madden in Marcuse 2016, 211). Zagon sektorja zahteva javne vloške, a ti sploh niso tako veliki, če jih primerjamo s stroški socialne in zdravstvene blagajne in izgubljenih priložnosti za gospodarstvo, ki nastanejo zaradi slabih stanovanjskih pogojev.

Način zagotavljanja in organiziranja stanovanjske preskrbe je politična praksa. V neoliberalizmu se s širjenjem lastništva in prepuščanjem področja trgu stanovanja dokončno preobrazi v 'varno investicijo', kar se izkorišča za krepitev finančnega in zavarovalniškega sektorja ter bogatenje nekaterih na račun vseh ostalih. Model najemne stanovanjske za-

druge stanovanja izvzema iz tržne logike, upira se razumevanju stanovanja kot investicijske dobrine, kot sredstva za kovanje dobičkov. Namesto posvajanja mentalitete, da je posameznik odgovoren za vse komponente svojega življenja, zadruge gradijo na povezovanju, solidarnosti in delitvi bremen, tako pri zagotavljanju stanovanj kot pri vsakdanjem življenju. Zato si lahko zadruge predstavljamo kot politične prostore, ki spodbujajo radikalno drugačne prakse od teh, ki nam jih vsiljuje neoliberalizem.

Viri in literatura

- Baiges, Carles, Ferreri, Mara in Vidal, Lorenzo: *International policies to promote cooperative housing*. Barcelona: La Dinamo Fundació in Lacol SCCL, brez datuma
- Boddy, Martin: *The Building Societies*. London: Macmillan, 1980.
- Co-operative Housing International (CHI): *What is a Housing Cooperative?*; <https://www.housinginternational.coop/what-is-a-housing-cooperative/> (9. 9. 2022)
- Foucault, Michel: *Rojstvo biopolitike; Kurz na College de France 1978-1979*. Ljubljana: Založba Krtina, 2015.
- Hacke, Ulrike, Dütschke, Elisabeth in Müller, Kornelia (2019). *Cohousing's social impacts and major implementation challenges*. GAIA - Ecological Perspectives on Science and Society 28/S1/2019, 177 – 248.
- Harvey, David: *Spaces of global capitalism*. London: Verso, 2006.
- IŠSP - Inštitut za študije stanovanj in prostora in IPoP - Inštitut za politike prostora: *Vprašanja za stanovanja. Tegobe in želje iskalcev stanovanj ter priložnosti za stanovanjsko združništvo*, 2021; <https://zadru-gator.org/wp-content/uploads/2021/07/Vprasanja-za-stanovanja.pdf> (17. 9. 2022)
- Lang, Richard in Novy, Andreas: *Housing cooperatives and Social Capital: The Case of Vienna*. Dunaj: Institute for the Environment and Regional Development, Vienna University of Economics and Business, 2011.
- Lavrič, Miran, in Tomaž Deželan. *Mladina 2020: položaj mladih v Sloveniji*. Univerza v Mariboru, Univerzitetna založba; Ljubljana: Založba Univerze v Ljubljani, 2021.
- Lemke, Thomas: *'The birth of bio-politics': Michel Foucault's lecture at the Collège de France on neo-liberal governmentality*. Economy and society, 30(2)/2001, 190-207.
- Madden, David in Marcuse, Peter: *In defense of housing*. London: Verso, 2016.
- Majcen, Boris, Uršič, Sonja, Srakar, Andrej in Mašič, Saša. *Kako: Slovenci živimo v drugi polovici življenja*. Ljubljana: Inštitut za ekonomska raziskovanja - IER, 2017.
- Malpass, Peter: *Housing and the new welfare state: wobbly pillar or cornerstone?* Housing Studies, 23:1/2008, 1–19.
- Mandič, Srna: *Stanovanje in država*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1996.
- McClymont, Katie, Griffin, Emma, Carmichael, Laurence in Marsh, Rachael: *Community-led housing and health: a comprehensive literature review*, 2019; <https://www.powertochange.org.uk/wp-content/uploads/2019/10/CLH-and-health-report-FINAL-VERSION.pdf> (19. 9. 2022)
- Ronald, Richard: *The ideology of home ownership: Homeowner societies and the role of housing*. Berlin: Springer, 2008.
- Stanovnik, Tine: *The Sale of the Social Housing Stock in Slovenia: What Happened and Why* Urban Studies, 31(9)/1994, 1559-1570.

Vidal, Lorenzo: *(Re)turning to Housing Cooperativism? Perspectives on the Housing Question from Denmark and Uruguay*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Ciència Política i de Dret Públic, 2018

Resolucija o nacionalnem stanovanjskem programu 2015–2025 (ReNSP15-25). Uradni list RS, št. 92/15 z dne 24. 11. 2015; <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2015-01-3613?sop=2015-01-3613> (15.9.2022)

Ustava Republike Slovenije (URS). Uradni list RS, št. 33/91-I z dne 28. 12. 1991; <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/1991-01-1409?sop=1991-01-1409> (15.9.2022)

Zakon o stanovanjski jamstveni shemi za mlade (ZSJSM). Uradni list RS, št. 54/22 z dne 20. 4. 2022; <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2022-01-1185/zakon-o-stanovanjski-jamstveni-shemi-za-mlade-zsjsm> (15.9.2022)

Povzetek

Stanovanje na najosnovnejši ravni pomeni zatočišče, obenem pa stanovanje predstavlja stičišče, v katerem se oblikujejo naša življenja in odnosi. Zato sta način zagotavljanja stanovanj in njihova obravnava v osnovi politično vprašanje. Neoliberalno prepuščanje stanovanjske preskrbe trgu je vzrok nevzdržne rasti cen ter pomanjkanja primernih, kakovostnih in dostopnih stanovanj. Tveganja in odgovornost za pridobitev stanovanja pa se iz družbene sfere prenaša na posameznika, ki v neoliberalizmu postane odgovoren za vse vidike svojega življenja. V zadnjih letih se kot odgovor na poglobljajoče se stiske razvijajo najemne stanovanjske zadrage, ki stanovanja izvzemajo iz tržne logike in se upirajo razumevanju stanovanja kot investicijske dobrine, kot sredstva za kovanje dobičkov. Gradijo na povezovanju, solidarnosti in kolektivizaciji bremen, tako pri zagotavljanju stanovanj kot pri organizaciji vsakdanjega življenja. Zato si lahko zadrage predstavljamo kot politične prostore, ki spodbujajo radikalno drugačne prakse od teh, ki nam jih želi vsiliti neoliberalizem.

Ključne besede

stanovanjske zadrage, neoliberalizem, poblagovljenje stanovanj, zadolževanje, individualno lastništvo, kolektivno lastništvo, skupnost, skupnina

Summary

At the most basic level, an apartment is a place of shelter, but at the same time it is also a meeting place where lives and relationships take shape. The way in which housing is provided and how it is treated is thus fundamentally a political issue. The neoliberal approach of leaving housing supply to the vagaries of the market leads to unsustainable price increases and a shortage of suitable, good quality and affordable housing. The risks and responsibility for acquiring housing are transferred from the social sphere to the individual, who under neoliberalism becomes responsible for all aspects of their life. In recent years, rental housing cooperatives have been developed as a response to a deepening housing crisis. These exempt housing from the logic of the market and defy the treatment of housing as an investment and a means of generating profit. They are built on networking, solidarity and collectivization of burdens, both in the provision of housing and in the organization of everyday life. We can thus regard cooperatives as political spaces that encourage radically different practices from those that neoliberalism wants to impose on us.

Keywords

housing cooperatives, neoliberalism, commodification of housing, debt, individual ownership, collective ownership, community, commons

Nedelje prostovoljnega dela. Projekt izgradnje zadružnih domov*

Martina Malešič

2. decembra 1947 so v dnevniku *Slovenski poročevalec* objavili proglas Izvršnega odbora Ljudske fronte Jugoslavije o začetku gradnje zadružnih domov. Nujnost akcije so razložili s potrebo po nagli rekonstrukciji in temeljiti spremembi poljedelstva v sklopu prve petletke, kar bi ustvarilo pogoje za boljše življenje na vasi, podprlo razvijanje poljedelstva, hkrati pa krepilo zadružništvo (Razglas 1947, 1). Izvršni odbor Ljudske fronte Jugoslavije je na Titov predlog sklenil, da v letu 1948 izvede akcijo za zgraditev zadružnih domov po vaseh, »kjer so za to pogoji in (kjer to, op. a.) zahtevata napredek in zavednost zadružnikov« (Razglas 1947, 1).

* Članek je nastal kot eden od stranskih izidov raziskave v okviru projekta »Skupno v skupnosti. Sedemdeset let zadružnih domov kot družbene infrastrukture«, s katerim se je Republika Slovenija leta 2021 predstavljala na 17. mednarodni razstavi arhitekture La Biennale di Venezia. Avtorji Blaž Babnik Romaniuk, Martina Malešič, Rastko Pečar in Asta Vrečko so z razširjeno ekipo sodelavcev, pod okriljem Muzeja za arhitekturo in oblikovanje ter s podporo Ministrstva za kulturo Republike Slovenije v kratkem času izvedli obširno raziskavo, katere rezultate so predstavili na razstavi in v obsežni dvojezični monografiji.

Že v prvem letu so za celotno Jugoslavijo predvideli zgraditev 4.000 domov, za Srbijo 1.600, Hrvaško 1.150, Bosno in Hercegovino 500, Makedonijo 300, Črno goro 50 in za območje Slovenije 400 zadružnih domov. Zvezna vlada naj bi zagotovila potrebno gradivo in omogočila njegovo nabavo, pridobila pa tudi finančna sredstva za kreditiranje gradbenih del. V zimskem času bi opravili pripravljala dela, spomladi pa začeli graditi. Akcija gradnje je po vaseh vse Jugoslavije stekla v začetku leta 1948. Gradnja zadružnih domov je bila eden od največjih zveznih projektov Jugoslavije, ki je v času povojne rekonstrukcije in splošne družbene modernizacije arhitekturi podelil ključno vlogo. Zadružni domovi so bili materialni dokaz, da se dogaja nekaj novega. Domovi so imeli administrativno (za druga) in kulturno-prosvetno vlogo (dom kulture). Prva je služila kot materialna baza za razvoj zadružništva in kmetijstva,¹ druga za kulturno-ideološki napredek prebivalstva, kjer bi kmetje našli koristna znanja, umetnost, kulturo in počitek (Živančević 2001, 293). Prvotni cilj je torej bil, da bi z graditvijo domov zadruge dobile središča, v katerih se ne bi zbiralo le blago, temveč bi prihajali zadružniki skupaj na posvetovanja, predavanja, zborovanja (Krmelj 1948, 1). Navezava na kmetijsko zadruge se je po agrarni reformi in za ključku projekta v številnih primerih hitro izpela, ostala pa je kulturna in skupnostna vloga domov.

Priprava celotnega projekta je potekala na zveznem, državnem nivoju ter se sočasno in na enak način izvajala tudi na republiškem. V Sloveniji je njeno vodenje prevzela Osobodilna fronta. Ustanovljena je bila Uprava za gradnjo zadružnih domov (Čepič 2005, 889–892). Akcija se je v celoti vzpostavila kot hierarhično urejen sistem, v katerem je bilo jasno, kdo je odgovoren in kdo odloča ter izvaja dela. Uprava je projekt vodila na treh nivojih, republiškem, okrajnem in krajevnem. Okrajne uprave so bile zadolžene za operativno vodstvo na svojem območju, za načrtovanje gradnje, pridobivanje finančnih sredstev in gradbenega materiala ter organizacijo delavcev, pa tudi nadzor in evidenco dela. Krajevne uprave so delovale znotraj vaše skupnosti. Vsak član je bil zadolžen za točno določeno nalogo. Poleg predsednika in tajnika so bili nekateri odgovorni za mobilizacijo delovne sile, drugi za organizacijo prostovoljnega dela ali za pripravo gradbenega materiala. Nepogrešljiv član je bil tudi kulturnik, ki je skrbel za živahno kulturno dogajanje na gradbišču. Organizacija in izvedba projekta izgradnje zadružnih domov ni bila zgolj ena od masivnejših v povojni Jugoslaviji, temveč tudi edinstvena z vidika pristopa, ki je združeval principa »od zgoraj navzdol« in »od spodaj navzgor«. Akcija je bila državno delegirana, z jasnim namenom in vnaprej predpisanim potekom, tipskimi načrti, organizacijo gradbišča, programske zasnove, po drugi strani pa jo je izvedla skupnost z udarniškim kolektivnim delom, ki je temeljilo na samopriskupkih, v odločitvah, delu in materialu. »V Grosuplju so se dosedaj zadovoljevali s tem, da so nabirali les in pripravili prostor za zadružni dom; vedeli

1 Druga svetovna vojna je začasno ustavila dejavnost zadružnih organizacij – nekdanje zadružne zveze in kmetijske zadruge so bile po vojni ukinjene. Takoj po vojni so začeli ustanavljati nove – na vaseh kmetijske nabavno-prodajne zadruge, obnovitvene, pa tudi kmečke delovne zadruge. V začetku 1948 je prišlo do postopne decentralizacije in skoraj v vseh krajevnih ljudskih odborih so bile ustanovljene nove kmetijske zadruge. Pobudo za njih je dala Kardeljeva razprava »Kmetijsko zadružništvo v planskem gospodarstvu« (Komunist, 1947, št. 3), ki je bila zelo aktualna v času gradnje zadružnih domov. Več o kmetijskem zadružništvu *Slovensko kmetijsko zadružništvo, 150 let zadružništva na Slovenskem*, Ljubljana: Zadružna zveza Slovenije, 1997, str. 20–25).

pa so, da jih bo delo na polju prehitevalo, zato so preteklo nedeljo pošteno prijeli za delo.« Tako se začne prispevek z naslovom Nedelja prostovoljnega dela za zadružne domove, objavljen v *Slovenskem poročevalcu* 25. februarja 1948. Nedelje so bile tisti dan, ko se je po večini množično gradilo zadružne domove, ko so si lahko kmetje, vaščani in vaščanke, delavke in delavci vzeli prosto. Nabirali so kamenje, žgali apno, pripravljali zemljišče, postavljali nove zidove. Zadružni domovi² predstavljajo zanimiv fenomen v zgodovini zadružništva. Njihova gradnja je v večini primerov sovpadala z nastankom lokalnih kmetijskih zadrug in okrajnih zadružnih zvez, ki so običajno delovale kot investitorji in organizatorji gradnje domov, v katerih bi dobile nova središča (Krmelj 1948, 1). Vendar tako ni bilo povsod, pa tudi sicer projekt ni bil ozko vezan na zadružno organizacijsko shemo. So pa bili principi sodelovalnega gospodarstva, aktivne soudeležbe in kolektivnega delovanja vtanki v zgodovino njihove izgradnje, delovanja in obstoja. Zadružne domove so najpogosteje gradile skupnosti same, z lastnimi sredstvi in lastnimi rokami, prostovoljno in udarniško, podobno pa jih tudi uporabljale, polnile z aktivnostmi in jih vzdrževale. Namen tega besedila ni oris zadružne organizacije na podeželju v prvih desetletjih po 2. svetovni vojni ali kolektivizacije v kmetijstvu, temveč oris procesa udejstvovanja posameznika ali posameznice pri gradnji domov, temelječ na pričevanjih s terena in ilustriran z zapisi iz dnevnega časopisja ter z drobci iz arhivskega gradiva.

»Ali že imate načrt za vaš zadružni dom?«

Arhitekti,³ gradbeniki in inženirji so v projektu igrali pomembno vlogo. Pogosto so svetovali glede lokacije doma, ureditve posameznih prostorov in konstrukcijskih rešitev. Njihova ključna naloga pa je bila, da čim prej izdelajo nabor tipskih načrtov, ki bi omogočali, da bi s pomočjo zavzete lokalne skupnosti kar najhitreje in najceneje dosegli načrtovano število stavb. Izdelave načrtov se je lotil Projektivni zavod Ministrstva za gradnje LRS (kasnejši Slovenijaprojekt),⁴ ki je bil močno vpet v vsesplošno povojno obnovo. Že decembra 1947 so se lotili prvih razmislekov in izrisali prve načrte. Osnovna shema so bili trije velikostni tipi in tipi za tri predele (primorski, gorenjski in ravninski). Že kmalu so bili iz-

² Slovenski zadružni domovi kot celosten projekt do sedaj še niso bili predmet poglobljene raziskave, z izjemo obravnav, vezanih na lokalni ali regionalni prostor (npr. Pavšič Milost 1996). V širšem prostoru nekdanje Jugoslavije pa je bilo v zadnjem času napisanih več razprav, npr. Živančević 2011.

³ V razmislek o njihovem načrtovanju so bili vključeni po večini vodilni arhitekti tistega obdobja. Vsejugoslovanska revija *Arhitektura* je objavljala izbrane projekte za posamezne republike, pod katerimi so bili med drugimi podpisani Ivan Vitić, Marjan Haberle in Aleksandar Freudreich za Hrvaško, Miodrag Miličević, Stanko Mandić, Andrija Papkov in Jovan Krunic za Srbijo ter Edvard Ravnikar in Vinko Glanz za Slovenijo. Več o tem Malešič 2021.

⁴ Načrte so večinoma risali v zavodu zaposleni arhitekti: Domicijan Serajnik (ki je bil direktor zavodovega biroja), Stanislav Rohrman, Josip Costaperaria, Vinko Glanz, Saša Dev, Emil Medvešek, Herman Hus, Ladislav Kham, Oton Gaspari, France Tomažič, Dušan Černič, Draga Rojec, Sonja Battista Trenc, Lidija Podbregar itd. Projekt izgradnje domov je bil pri Projektivnem zavodu Ministrstva za gradnje LRS označen s številko 406.

risani prvi tipski načrti. Na razpolago je bil mali (700 m²), srednji (850 m²) in velik tip (1200 m²), za različno velike vasi. Določili pa so tudi tipe za različne regije in gospodarska območja, za ravninske poljedelske kraje, za vinarsko-sadjarska območja, gorske in živinorejske kraje, primorske predele. V osnovi so določili tri različne pokrajinske dele, ravninski, gorski in primorski pas, ki določajo različne arhitekturne rešitve. Že razpoložljivo gradivo posameznih pokrajin je narekovalo različne vrste gradnje; ponekod je bil v pretežni meri na razpolago le kamen, drugod opeka ali les. Trem osnovnim tipom so dodajali variacije glede na gospodarske in gradbenokonstrukcijske posebnosti ter vrsto kmetijske proizvodnje šestih področij (žitorodnega oziroma ravninskega, nižjealpskega, hribovitega, visokoalpskega, kraškega in primorskega). V nižinskih predelih je bilo treba misliti na večja skladišča za žito, na kleti za krompir, v vinorodnih za vino, v Savinjski dolini na podstrešja za sušenje hmelja, v štajerskem gričevju na zračne shrambe za sadje, v gorskih predelih za mleko, na Primorskem pa za zelenjavo in sočivje (Hus 1948, 4). Prvotna ideja je torej bila, da domov ne bi gradili po enotni šabloni, temveč bi se ti razlikovali, sledeč raznolikim značajem pokrajin z njihovo naravno, kulturno in kmetijsko pestrostjo. Končni seznam okoli dvajsetih tipskih načrtov je obsegal vse od preprostih do kompleksnejših, od tradicionalnih do modernejših rešitev. Vsi tipi so vsebovali ustaljen nabor prostorov, dvorano z odrom in prostori za garderobo, sejno sobo, kino kabino, ponekod celo knjižnico, pa zadružno trgovino z večjim ali manjšim skladiščem, sobo za hranilnico, pogosto tudi enosobno ali dvosobno stanovanje s kuhinjo za skrbnika stavbe. Glede na različne potrebe in vrsto kmetijstva na vasi so načrtovali tudi druge prostore, mlekarna, skladišča za stroje, sušilnico sadja ali pa prostore za otroke, pralnice, stranišča. Tipski načrti, ki so izhajali v glasilu *Zadružni dom* in v dnevnem časopisju, kot sta bila na primer *Slovenski poročevalec* ali *Naša zadruga*, so bili opremljeni z vsemi potrebnimi izrisi, tlorisom, prerezi, aksonometrijo, pa tudi s približnimi izračuni, koliko materiala je potrebnega za izgradnjo, lesa, tlakov, kamna, pa tudi, koliko delovnih ur. Za izvedbo zadružnega doma G-2 (srednji gorski tip), ki ga je projektiral arhitekt Oton Gaspari, bi tako na primer potrebovali 3507,30 ur zidarja, 678,10 ur mizarja, 7433,10 pa ur nekvalificiranih delavcev (Največ 1948, 8).

»Največ bo vreden tisti dom, ki ga bo vas zgradila z lastnimi sredstvi«

»Ne odlašajte s pripravami! Določite primerno zemljišče, pripravljajte glino, opeko, pesek, apno in les! Izberite si načrt, ki bo ustrežal vašim potrebam in vašemu okolju!« (Ne odlašajte 1948, 7). Takšni pozivi so se pojavljali v dnevnem časopisju v začetku leta 1948. V vseh so najprej izbrali primerno lokacijo, ki bi omogočila, da se okrog doma razvije novo središče. Običajno so ga postavili ob glavno vaško cesto, malce proč od prahu in cestnega prometa. V navodilih so svetovali, naj bo zemljišče osončeno in zavetrovano, lahko do-

stopno, zagotoviti pa je moralo dovolj prostora za stavbo z zunanjim predprostorom za prireditve in parkom s spomenikom NOB: »Važno vprašanje v zvezi z gradnjo doma je tudi izbira prostora, na katerem naj dom stoji. Poudarjeno je bilo, da mora biti to najlepši prostor na vasi, ki je dovolj razsežen, kjer naj bo prostor za nasaditev drevja, ki bo služilo v okras domu; dalje je tu lahko prostor za postavitev spomenika padlim borcem, prostor, kjer so poleti razna zborovanja na prostem, festivali itd.« (Hribar 1948, 1). Po izbiri lokacije so morali krajanji urediti potrebno dokumentacijo glede lastništva zemljišča, izvoliti gradbeni odbor in na skupnem sestanku izbrati načrt, ki je ustrezal zahtevam in potrebam vasi. Tipske načrte so spremljali v časopisju, v prilogi vestnika *Zadružni dom*, v *Naši zadruzi*, *Kmečkem glasu*, *Slovenskem poročevalcu*. Izbrali so takšnega, ki je ustrezal njihovemu zemljišču, pri katerem so lahko uporabili predvsem lokalno dostopen material in ki je imel prostorsko organizacijo, ki je ustrezala njihovim potrebam. Ko so izbrali načrt, je gradbeni odbor pri Upravi za gradnjo zadružnih domov naročil popolno dokumentacijo z vsemi načrti. Te so prilagodili svojemu zemljišču in potrebam ter jih poslali nazaj na upravo v odobritev. Posamezni kraji so lahko naročili tudi izdelavo posebnih načrtov, če so menili, da je to potrebno. Ko so dobili gradbeno dovoljenje, so začeli z gradnjo.⁵

Pozimi 1947 so začeli pripravljati material. Kljub začetnim obljubam so bili graditelji odvisni od lastnih virov. Država je zgolj do neke mere (količine so bile zaradi drugih gradenj zelo omejene) gradbišča oskrbovala z jeklom, steklom, cementom, medtem ko je bil osnovni predlog, da se ves ostali material (opeka, pesek, kamen) pridobiva lokalno. Državni krediti, za katere so kmetijske zadruge pošiljale prošnje na Državno investicijsko banko FLRJ, so bili namenjeni le za plačilo strokovnih delavcev, ki jih ni bilo mogoče nadomestiti s prostovoljnim delom, oziroma za nabavo materiala, ki ga ni bilo moč dobiti iz lokalnih virov. Po krajih so si tako pomagali na različne načine. Gradnja se je začela z zbiranjem prostovoljnih prispevkov in naborom gradiva. Prispevali so posamezniki, denar so zbirali tudi s pomočjo nabiralnih akcij po domovih, po trgovinah in gostilnah, kjer so ljudje ob nakupu plačali še listek z označenim prispevkom za zadružne domove. Evidenco so vodili okrajni odbori OF. Veliko denarja so zbrali tudi z organiziranjem veselice, proslav, srečelovov, koncertov. Nekateri kraji so uvedli celo krajevni samoprispevek, davek, ki ga je kraj uvedel prostovoljno. Na takšen način so vsi prispevali enakovredno (Pavšič Milost 1996, 23). Za namen novega zadružnega doma so pogosto prenavljali stare stavbe, obstoječe kulturne domove ali med vojno uničene hiše. Za novogradnje so gradivo črpali s pogo-rišč, iz ruševin hiš in bunkerjev. Iz Medane so tako na primer poročali, da so iz porušenih stavb dobili zidno in strešno opeko. Tovariš Oskar Kavčič jim je daroval staro stavbo, iz katere so dobili precej gradbenega materiala (V Medani 1948, 2). Pogosto so gradivo nosili tudi iz porušenih grajskih stavb. V Grosupljem so razstrelili razvaline boštanjskega gradu in tako dobili kamenje za zadružni dom (Nedelja 1948, 6). Veliko gradiva so poskusili pri-

⁵ Pogosto so sicer začeli graditi, še preden so dobili dovoljenje, in so dokumente urejali naknadno. V Savljah so na primer zadružni dom sezidali drugače od odobrenih načrtov in naknadno izrisali dom, ko je bil že zgrajen, ter na podlagi tega prosili za gradbeno dovoljenje (SL ZAL LJU 474, MLO Ljubljana Komunalna in gradnje, 108, Zadružni dom Savlje, dopis Odbora za gradnjo zadružnega doma Savlje Poverjeništvu za gradnje pri MLO, 19. 7. 1950).

dobiti sami. Vaščani iz Galušaka so tekmovali, kdo bo več prispeval h gradnji zadružnega doma. Več kmetov je darovalo od 5 do 10 kubičnih metrov lesa. Andrej Graber iz Sovjaka je dal 150 kubičnih metrov gramoza in 130 kubičnih metrov peska (Galušak 1948, 1). V Lipi so les pripeljali iz bližnjih gozdov. Gramoz so vozili 14 km daleč iz Mure. Opeko so izdelali sami (V Lipi 1948, 3). Opekarne so pogosto gradili sami, prav tako poljske peči za žganje apna. Navodila in detajli za zgraditev obeh so bili objavljeni tudi v glasilu *Zadružni dom*. Če za to ni bilo možnosti ali pa pri roki niso imeli gradiva, so se vasi pogosto znašle tudi tako, da so presežek pridelka, apno in pesek, vino ali sadje, s sosednjimi okraji in vasmí menjale za les ali opeko. Veliko pomoči je prišlo tudi iz mest, iz industrije in od delavcev, kot presežek planske proizvodnje tovarn, na primer žebli, kanalizacijske cevi, okovja za vrata in okna, a le, če so zaposleni to izdelali s prostovoljnim, izvenplanskim delom. Tako so na primer delavci Velenjske elektrarne za zadružni dom med vojno požgane Solčave prispevali polovico dnevnega zaslužka, kar je znašalo 6000 din. Za gradnjo zadružnega doma v Podkrajju so prispevali 100 komadov železnih spon, 25 komadov kovanih žebeljev, stojalo za električni priključek, okna, podboje za vrata in pet prevozov s tovornim avtomobilom (Strokovni delavci 1948, 2).

»Gradnja zadružnih domov – vsestranska šola kmečkih množic«

Ob otvoritvi zadružnega doma v Hotavljah so poročali, da so iz lokalnih virov pridobili 300 m³ kamenja, 700 m³ peska in gramoza, 195.000 zidakov, 40 ton apna, 240 m³ stavbnega lesa, zbrali pa so tudi 234.000 din lastnih sredstev. Pri gradnji so napravili 22.450 ur prostovoljnega dela.⁶ H gradnji zadružnih domov so tako pritegnili vsa sredstva, materialna in tudi ljudska. Prostovoljno delo je igralo glavno vlogo pri izgradnji zadružnih domov. Krajevne uprave za gradnjo so skrbele za čim boljši potek dela. Nadzirale so gradnjo in organizirale delovne izmene ter tako omogočile stalno prisotnost delovne sile. Glavnina delavcev so bili prostovoljci, ki so delo opravljali brezplačno. Mobilizirali so vse za delo sposobne krajanje. Vsaka hiša je morala brezplačno oddelati določeno število ur. Večinoma je bil samoprispevek dejansko prostovoljen, ljudje so radi sodelovali in je takšno delo za skupne koristi povezovalo vas, v nekaterih primerih pa vaščani niso bili za gradnjo in so bili v delo celo prisiljeni.⁷ Množično so delali predvsem ob nedeljah, ko se je gradnja bližala

⁶ SI_AS_674 Ministrstvo za kmetijstvo, 108, Rezultati zadružnega doma Hotavljje, 14. 10. 1949.

⁷ V številnih primerih so krajanje v gradnjo domov videli koristno delo za napredek na vasi in lasten prispevek za lepšo ter boljšo prihodnost skupnosti in se zagnano lotili prostovoljnega dela. 3. marca 1948 so v *Zadružnem domu* pisali o gradnji zadružnega doma v Komnu, kjer so sodelovali vsi vaščani in vsak dan delali na prostoru, kjer se je vas odločila, da bo zgradila svoj zadružni dom. Ta pozitivna izkušnja gradnje doma se je potrdila tudi na terenu. Spomini in pričevanja krajanov govorijo predvsem o iskreni skupni želji in prizadevanjih k obnovi med vojno požgane vasi. Ponekod pa so

koncu, pa vse dni v tednu, tudi ponoči in v treh izmenah. V Komnu so imeli delo organizirano v dveh izmenah, tako da so lahko delali zjutraj od 5. pa do 22. ure zvečer. Dnevno je na gradbišču sodelovalo od 100 do 130 vaščanov (9000 delovnih ur 1948, 2). Iz Galuška poročajo, da so dom zgradili v 24 dneh podnevi in ponoči. Pri gradnji doma so opravili 15.753 prostovoljnih delovnih ur. Tri množične brigade po 75 ljudi, razdeljene vsaka na 4 desetine, ki so delale v dveh izmenah, dopoldan dve in popoldan dve, so pospešile delo. Delali so od 6. zjutraj pa do 10., 11. ure ponoči (Galušak 1948, 1). Vsako gradbišče je sproti izpolnjevalo statistična poročila (operativni plani, delovna sila, evidenca porabe materiala, dnevnik gradbišča),⁸ ki so jih pošiljali Upravi za gradnjo združnih domov. Tudi takšne metode dela, kot so statistika in evidenca, so bile za večino vpletenih nov način dela. Potek gradbišča in tudi poročanje je bilo tako kot ostali koraki projekta točno predpisano.

Zadružne domove so pomagali graditi tudi prostovoljci od drugod: »Ruševine je v nedeljo razkopavalo nad 30 sindikalistov sindikata okrajnih nameščencev. Nekateri tovariši, ki se vozijo v Grosuplje, so prišli s svojim rednim vlakom in takoj odšli na delo. Okoli 50 tečajnikov trgovskega tečaja je pridno pomagalo pri delu, prav tako je poslala vojaška edinica lepo četo na delo ter tudi dva kamijona za prevoz materiala./ ... / Na gradilišču Sp. Slivnica je delalo 29 delavcev. Vas je majhna, a čutijo vaščani potrebo po združnem domu. Pri delu je mladina zelo agilna: 1. skupina je kopala pesek, drugi delavci, med njimi tudi pionirji, so planirali pot do gradilišča in razstreljevali skale.« (Nedelja 1948, 6). V prostovoljno delo so bili močno vpeti člani družbeno-političnih organizacij, kot so bile Ljudska mladina Slovenije, Osvobodilna fronta, Zveza borcev in Antifašistična fronta žensk (AFŽ), ki so se zavezale, da bodo gradnjo združnih domov umestile na svoj dnevni red.⁹ Brigadirji so na gradbišča prinašali izkušnje in znanje, pridobljeno pri gradnji mladinskih prog in drugih delovišč. Aprila 1948 naj bi v Sloveniji sodelovalo kar 300 mladinskih delovnih čet. Ogromno prostovoljnega dela so opravili delavci iz tovarn, rudnikov in drugih gradbišč, železničarji. Močno pa je bila v sam projekt vpeta tudi tehnična inteligenca. Člani Društva inženirjev in tehnikov Ljudske republike Slovenije – DIT (arhitekti, gradbeniki in tehniki) so se obvezali, da bodo prostovoljno sodelovali pri gradnji združ-

bile zgodbe tudi drugačne. Ljudje so bili v prostovoljno delo prisiljeni in prispevkov niso hoteli ali pa mogli dajati. Na take zgodbe smo naleteli na terenu, med arhivskim gradivom, pojavljajo pa se tudi na straneh propagandnega glasila *Za združni dom*, kjer so objavljali kritična poročila s terena: »Rajši zažgem les, kakor ga dam za združni dom«, »V Srednji vasi bodo vaščani ostro obračunali z vsemi zaviralci gradnje združnega doma«, »Z vinom nikoli ne bomo zgradili združnih domov«, »Upravnik Golnika ne razume, kako mora pomagati razvoju združništva na vasi«.

8 V glasilu *Združni dom* so objavljali tudi navodila, kako sestaviti in izpolnjevati obrazce, ki so jih pripravili v Projektnem zavodu Ministrstva za gradnjo. V arhivih Ministrstva za gradnjo, pa tudi okrajnih ljudskih odborov in krajevnih skupnosti so ohranjene številne evidence potrebnega materiala, zbranih prispevkov ali pa oddelanih prostovoljnih delovnih ur.

9 Naslovi prispevkov, kot so »Kmečka žena in združni dom«, »Mladina bo prispevala velik delež«, »Vsak zaveden član OF bo sodeloval pri gradnji združnega doma«, so polnili strani vestnika *Združni dom*. Vestnik Uprave za gradnjo združnih domov pri IOOF. Le-tega je začela Uprava za gradnjo združnih domov izdajati februarja 1948, kot tedensko glasilo, ki je skrbno beležilo dogajanje na gradbiščih po slovenskih vaseh in v drugih jugoslovanskih republikah, spremljalo tekmovanje med okraji, objavljalo informativne in izobraževalne članke različnih strokovnjakov ter tipske arhitekturne načrte z napotki za gradnjo. V glasilu je bilo mogoče prebrati vse od tega, kako urediti izložbeno okno združne trgovine, kako postaviti oder za predstavo in kakšne knjige naročiti za knjižnico, do načrtov za okenske okvirje, navodil za ureditev vodovoda in greznice ter vprašanj prostorov za zdravstveno oskrbo. Vestnik je izhajal od 8. februarja 1948 do 4. avgusta 1949.

nih domov, risanju in reviziji načrtov ter nadzoru gradbišč. Arhitekt Ladislav Kham je tako v letu 1948 prostovoljno v okviru organizacije DIT izdelal več projektov za zadružne domove in sodeloval pri popravkih projektov z nasveti, pri komisijah, pisal je članke v »Zadružni dom« in imel tudi nekaj strokovnih predavanj.¹⁰ Z zadružnimi domovi kot pomembno arhitekturno nalogo so se ukvarjali tudi študentje arhitekture s Tehniške fakultete v Ljubljani. Pod vodstvom profesorja Edvarda Ravnikarja so razvijali predvsem nove tipe za primorske kraje, v Plečnikovem seminarju pa se posvečali bolj dodelavi arhitekturnega izraza stavbe in ne toliko njenih regionalnih izpeljav. Tudi ustvarjalci iz gledališča, radia, filma, pisatelji in umetniki so vsak po svojih močeh prispevali h graditvi doma (Hribar 1948, 1). Eno od redkih uspešnih zgodb sodelovanja likovnih umetnikov predstavlja poslikava zadružnega doma v Komnu, kjer so slikarji Ive Šubic, Janez Vidic in Floris Oblak v glavni dvorani leta 1949 naredili dva sgraffita (Zadružni dom 2006, 6).¹¹

Večinsko delo je bilo tako opravljeno prostovoljno,¹² običajno so plačali le zunanje mojstre, tesarje, zidarje, krovce, kvalificirane in polkvalificirane delavce, ki so jih Okrajne gradbene uprave razporejale po svojem območju. Pa tudi to ne vedno. Pogosto so tudi slednji pomagali ob prostih nedeljah. V Medani so tako poročali, da so imeli na začetku velike težave zaradi pomanjkanja kvalificiranih delavcev in da so jim na pomoč priskočili zidarji gradbenega podjetja Zidgrad iz Solkana, ki so jim ob nedeljah prišli pomagat graditi zadružni dom. Pozneje pa so dobili že nekaj zidarjev iz sosednjih vasi. Ostala kvalificirana dela pa so opravili vaški obrtniki (V Medani 1948, 2). Podobno tudi v Šmarju - Sap, kjer »je predsednik gradbene uprave Ferbežar Lojze napravil s svojimi pomočniki brezplačno 170 m² podov v novih prostorih, 5 poklicnih lesarjev pa ravno sedaj teše tramove za ostrežje. To delajo za skupnost, za vse ljudi, ki hočejo imeti v novem zadružnem domu svoje središče, ki jim pomeni zadružni dom velik korak naprej, k izboljšanju gospodarskih razmer!« (C. 1948, 4). Ker je kvalificiranih delavcev primanjkovalo, so kar na samih gradbiščih organizirali tudi strokovne tečaje, ki so omogočali, da so mojstrsko znanje osvojili tudi mladi in tako pripomogli h gradnji v domači in v sosednjih vaseh. Na zidarskih in tesarskih tečajih, ki so jih vodili gradbeni strokovnjaki, inženirji, gradbeniki in tehniki, so se tečajniki seznanjali s strokovnim, teoretičnim in praktičnim delom zidarske in tesarske stroke. Teoretski del pouka je obsegal računanje, strokovno risanje, stavbarstvo, mehaniko, vedo o gradivih, pa tudi zgodovino narodno osvobodilne borbe, slovenščino itd. Pri praktičnem pouku so se seznanjali z orodjem, z oblikami, lastnostmi in uporabnostjo različnega gradbenega materiala, uvajali so se v vsa zidarska in lesarska dela. Po končanem tečaju so lahko opravili strokovne izpite in s tem postali kvalificirani delavci. »Postali bodo mojstri svoje stroke, pod njihovimi rokami bo raslo stotine novih zadružnih domov, nove hiše in

10 SI_AS_674 Ministrstvo za kmetijstvo, 108, Potrdilo, Uprava za zadružne gradnje pri IOOF Slovenije, 23. maj 1949.

11 V arhivu Uprave za gradnjo zadružnih domov je sicer ohranjen dopis, iz katerega je bilo razvidno, da je bilo predvidenih lokacij več, poleg Komna še Črnomelj, Hum v Brdih in Apače: »Skupno z mladimi umetniki smo sklenili, da se opremi vaš zadružni dom in sicer predvsem dvorana s sodobnimi umetniškimi freskami /raznimi slikami/.« (SI_AS_674 Ministrstvo za kmetijstvo, 108, Zadružni dom – freske, 14. 7. 1949).

12 Udeleženci množičnega prostovoljnega dela na gradbiščih zadružnih domov so bili zavarovani v primeru nezgode med gradnjo (Prostovoljni delavci 1948, 5).

stavbe. Uresničili bodo velike načrte, ki jih postavlja pred nas naša petletka.« (Vzgoji 1948, 1). Takšnih primerov je bilo veliko. Iz Apač so poročali, da je bila gradnja, pri kateri je sodelovalo 82.507 prostovoljcev in 3275 strokovnjakov, velika šola za kmete Slovenskih goric. Iz nje je izšlo precej novih strokovnih kadrov, zidarjev, tesarjev itd. (Kmetje 1948, 2). Gradbišča združnih domov, pa tudi ostale množične akcije, kot so bila velika gradbišča cest in novih mest, so se tako izkazala kot velika šola predvsem za mladino. Mnogi so se na njih strokovno usposobili za svoj življenjski poklic, veliko se jih je na teh množičnih gradbiščih naučilo tudi pisati in brati.

»Zadružni dom bo gospodarsko in kulturno žarišče naše vasi«

Na gradbiščih niso potekali le tečaji za zidarska in tesarska dela, temveč tudi druga usposabljanja, na primer za kinooperaterje. Projekcija filmov v dvorani je bila eno od ključnih področij kulturno-prosvetnega programa, ki se je odvijal v združnem domu. Prav film je bil del vseobsegajoče agitacijsko-propagandne dejavnosti projekta. V dvorinah so predvajali filmske obzornike, v katerih so poročali o uspešnih gradbiščih. Pomembno vlogo pri kampanji za zgraditev združnih domov je igral tudi propagandni film režiserja Ernesta Adamiča *Gradimo združne domove*, ki so ga med letoma 1947 in 1948 predvajali potujoči kinooperaterji ter vaške in krajevne skupnosti tudi na ta način usmerjali h gradnji lastnih domov. O projektu so poročali tedensko glasilo *Zadružni dom*, številni članki v dnevnem časopisju in poročila na radiu. Organizirali so tekmovanja, katero gradbišče bo bolj uspešno in kdo bo prej zgradil dom. Posameznikom so podeljevali značke, gradbiščem pa tako imenovane prehodne zastavice. Objavljali so grafikone, ki so govorili o napredku in uspešnosti gradnje. Prirejali so predavanja o gradnji združnih domov, skupna poslušanja radia, bralne in študijske krožke. Celoten projekt je bil tudi fotografsko dokumentiran. Kot posebno propagandno sredstvo so pripravili potujoče fotografske razstave o delu na gradbiščih.

Kulturni program je bil pomemben del dogajanja na gradbiščih, obsegal pa je razna predavanja, bralne in študijske krožke, skupno poslušanje radia, recitacije, petje, odrske nastope in ples. Spodbujali so tudi pisanje pesmi, komponiranje, slikarstvo in kiparstvo za opremo združnega doma.¹³ Od gradbišča do gradbišča so potovale gledališke, pevske in plesne skupine, bodrile delovno zavest, istočasno pa dvigale kulturno raven vasi. Julija 1948 so prehodno zastavico podelili najboljši kulturno-prosvetni skupini, mladinski godbi na pihala Proleter iz Kočevja, ki je igrala na številnih gradbiščih združnih domov (K.

¹³ SL_ZAL_KOČ/7 KLO Kočevje 830, Organizacija kulturno prosvetnega dela na gradiliščih združnih domov, Kočevje, 3. maj 1948.

1948, 2). Slikovit opis enega takšnih nastopov se je ohranil v poročilu dijaka Gimnazije Kočevje ob obisku gradbišča zadružnega doma v Kočevski Reki z dne 22. aprila 1948: »Točno ob napovedani uri so se zbrali nastopajoči na samem gradilišču, pevovodja tov. Humek Miloš si je za nastop izbral najbolj akustični prostor: v izkopu za klet. Okoli že delno ograjenega prostora se je zbrala vas in čakala. / ... / Pevci so nato zapeli poljsko revolucionarno: Na barikade, sledila je recitacija Matej Bor: Mi gremo, pevski zbor: Maks Pirnik: Vrnitev, recitacija: Pomlad v oktobru, pevski zbor: Tovariš Tito od Godca, za zaključek: hej Slovani.«¹⁴ Posebej pa se je razvilo kulturno življenje v novo odprtih domovih, kjer so svoje prostore dobile gledališke skupine, pevski zbori, prosvetna društva, knjižnice in čitalnice. V Kokrici pri Kranju se je v dvorani novega zadružnega doma razvilo dramsko življenje, v krožku s 40 člani. Prvi predstavi sta bili Miklova Zala in Namišljeni bolnik (V zadružnem domu 1949, 2). Med igrami, ki naj bi jih v domovih igrali, omenjajo predvsem drame Ivana Cankarja, na primer Kralj na Betajnovi, Hlapci, Za narodov blagor, pa Molierovega Skopuha in Gogoljevega Revizorja itd. (Pripravimo igre 1948, 1). Po okrajih so izdajali tudi okrajna glasila (na primer bilten okrajne gradbene uprave za gradnjo zadružnih domov »Gradimo« iz Murske Sobote in »Zadružni dom« s Ptuja), ki so poročala o gradnji domov, obenem pa bila tudi kulturni medij, s pomočjo katerega so se ljudje učili pisati in brati, poročilom z gradbišča pa so se kmalu pridružila leposlovna dela. Hkrati z gradnjo domov so ustanavljali tudi ljudske knjižnice, ki so svoje prostore dobile prav v domovih. Knjige za knjižnice so zbirali povsod, uspešna gradbišča so jih prejemale kot nagrado, vasi so iskale tudi druge možnosti, kako jih obogatiti. Na Uncu so na primer pobirali vstopnino za igre in ves izkupiček namenili za knjižnico (Intihar 1948, 2).

»Mi gradimo zadružni dom, zadružni dom gradi nas«

18. aprila 1948 so dogradili prva dva slovenska zadružna doma, na Predmeji v goriškem okraju in na Cvenu pri Ljutomeru. Na slavnostno otvoritev je prišla delegacija s predstavniki oblasti in delegati z vseh gradbišč zadružnih domov v Sloveniji. Pripeljali so darila, kmetijske stroje, tovornjake, opremo za domove in knjige za knjižnice, kot nagrade za zasluge in hkrati kot delovno spodbudo ostalim. Večino domov so začeli graditi spomladi in poleti leta 1948. Do srede petdesetih so jih za uporabo usposobili vsaj tretjino, nekatere pa so dokončevali še desetletja pozneje. Zvezni projekt gradnje zadružnih domov se je končal mnogo pred doseženim ciljem – zgraditvijo 528 domov. Že v prvem letu je bilo jasno, da jim načrtovanega obsega ne bo uspelo pravočasno doseči. Po treh letih je bil projekt zaradi

14 SLZAL KOČ/7 KLO Kočevje 830, Poročilo o obisku gradilišča v Kočevski reki dne 22. 4. 1948.

agrarne reforme opuščen,¹⁵ saj ta vloge zadružnih domov v novi ureditvi kmetijstva ni več predvidevala. Kljub spremembam v kmetijski politiki pa je gradnja domov potekala še vsaj desetletje. Tekom let so zaključili še vsaj 330 domov, ki so se spremenili v kulturna, družbena in podobna središča lokalnih skupnosti. Funkcija domov kot podpore kmetijstvu je pogosto kmalu odpadla,¹⁶ okrepila pa se je njihova kulturna in civilnodružbena vloga, kar se je vse do danes ohranilo v njihovi funkciji na področju kulturnega delovanja in gostovanj, lokalne samouprave ter delovanja različnih kulturnih, športnih in drugih civilnodružbenih društev. Sedemdeset let kasneje velika večina teh domov še stoji in opravlja svojo javno funkcijo.

»Sonce se je že poslavljalo od Brd, ko sva prispela v Medano s kmetom, s katerim sva se že skupaj vozila od Solkana in ki mi je pripovedoval o njihovem delu, o njihovi požrtvovalni mladini in o gradnji njihovega zadružnega doma. »Moramo ga zgraditi do 1. maja, saj ga nujno potrebujemo. V vasi nimamo prostora, kje bi se lahko sestali, kaj še dvorane, kjer bi lahko prirejali prireditve.« /.../ Mračilo se je že, ko sem prišel na gradilišče zadružnega doma. Zelo sem se začudil, ko je bilo na gradilišču vse živo. Po zidovih, ki se že visoko po več metrov dvigajo nad zemljo, so mladinci podajali kamenje zidarjem. Šest zidarjev je hitelo z zidanjem. Še pol metra morajo danes sezidati. Predsednik krajevnega gradbene uprave tov. Štefan Juretič je pregledoval njihovo delo in jih vzpodbujal. Žene so donašale vodo, pionirji pa so mešali apno. »Pri nas vse dela od starega pa do najmlajšega,« mi je pojasnil tov. Juretič, ko sem začuden opazoval malega pionirčka, kako je prinašal zidarjem apno. Bila je že skoraj tema, ko so končali z delom. Toda niso se še razšli. Počakali so tov. Juretiča, da je prišel s svojo knjigo, v katero zapisuje ure. »Lojze Srebrnič, ti imaš danes devet ur, France Buzinel, Jože Brajda in Izidor Cukjati jih imate danes tudi po 9, pa tudi mala Marija Rusjan si bila danes pridna. Nisi zaostala za drugimi, tudi ti imaš 9 ur. Le tako naprej,« je bodril še ostale in jim zapisoval ure. Tov. Juretič dobro ve za vsakega vaščana, kdaj pride na delo. Ko je popisoval vaščane, so prišli na vrsto zidarji: Drnovšek, Bukovec, Dolenc in Kristančič so imeli po 20 ur. Gomilšek pa 9 ur. 0, so pridni za delo! Vsak dan še delajo po nekaj ur prostovoljno. Ko je bil popis končan, so vaščani in mladinci s pesmijo odkorakali z gradilišča. Zidarji pa so odšli k večerji, ki jim jo je pripravila tov. Izidora. »To je skrbno dekle,« so jo pohvalili. Prostovoljno jim kuha. Po večerji je tov. Juretič prinesel še liter brica, ki ga ima pripravljenega za svoje zidarje. Pričel se je pogovor o delu. Zidarji so si izmenjali svoje dnevne izkušnje, tovariš Juretič pa jim je dal navodila za delo prihodnjega dne. Če bodo dobili pravočasno les in železo, pa bodo še pred rokom, ki so si ga postavili, zgradili zadružni dom.« (V Medani 1948, 2).

Izbrani citat slikovito opiše marsikaj, kar je bilo do sedaj v besedilu zgolj suhoparno naštet. Govori o potrebi po zadružnem domu, o zagonu ob gradnji, o organizaciji dela, o tem, da so na gradbiščih pogosto sodelovali vsi, delavci in kmetje, mladina, ženske, pionirčki in starejši, predvsem pa govori, poimensko izpostavljeno, o vlogi posameznice in

15 Več o tem v: Čepič 2021, 43–55.

16 Nekateri domovi so sicer še danes namenjeni zadružnemu kmetijstvu, vendar v prvi vrsti upravni in delno tržni funkciji, manj kot gospodarski objekti (za shranjevanje pridelka).

posameznika. Projekt je bil zasnovan z vrha, z jasno organizacijsko shemo, njegova realizacija pa je temeljila na množični mobilizaciji ter prostovoljnem in udarniškem delu. Ob pomanjkanju sredstev, znanja in materiala se je odgovornost za gradnjo prenesla na lokalne skupnosti. Prav v tem je bil razlog za uspeh projekta, v aktivni udeležbi in kolektivnem delovanju številnih prostovoljcev in prostovoljk, ki so solidarno in skupaj, z željo po lepši prihodnosti na najrazličnejše načine prispevali k postavitvi doma – s samoprispevki, zbiranjem gradiva, gradnjo, opremljanjem, risanjem načrtov, kulturnim programom in nenazadnje z njihovo uporabo in vzdrževanjem. Prve poteze so zadružnim domovom v tip-skih načrtih določili arhitekti, končno obliko pa so dobili s prilagoditvami potrebam in željam vaše skupnosti, dostopnemu materialu, finančnim omejitvam ter veččinam in znanju lokalnih mojstrov. Zadružni domovi tako pomenijo unikaten in pomenljiv projekt izbranega obdobja, v katerem so bile povezave med načrtovalcem/arhitektom, graditeljem in uporabnikom zelo tesne, meje med njihovimi vlogami pa izrazito zabrisane. V tem nedoločenem prepletu so nastajali domovi, s katerimi so ljudje mogoče bolj kot v kateremkoli drugem projektu povojne izgradnje socializma dobesedno gradili novo državo.¹⁷

Že od prvega koraka je bila skupnost v celoti vključena v uresničevanje lastnega doma. Z gradnjo so si postavili zadružni dom, z njim pa se je hkrati osnovala tudi skupnost, ki jo je le-ta predstavljal. Parole, ki so se pojavljale v publikacijah in na transparentih, na fasadah domov in v njihovih dvoranah, kot na primer »Mi gradimo zadružni dom, zadružni dom gradi nas«, govorijo prav o tem momentu. Te skupnosti pa niso utrjevali le z gradnjo, temveč tudi z možnostjo uporabe, upravljanja, vzdrževanja in obnavljanja, ki se je praviloma ohranila vse do danes. Skupnost je vztrajala pri skupni rabi in soupravljanju objekta ter izvajanju dejavnosti v njem, ki se še vedno odvijajo tudi prostovoljno in kolektivno. Zadružni domovi tako danes govorijo o več stvareh. So materialne sledi velikega zgodovinskega projekta, so kraji spomina na sodelovanje in napore skupnosti med gradnjo, pa tudi na številne dogodke, proslave in praznovanja, so prostori, napolnjeni z aktivnostjo uporabnikov danes, predvsem pa so stavbe, ki že več kot sedemdeset let omogočajo skupnostno upravljanje skupnega dobrega.

17 »Mi zdaj podiramo staro zidovje, zbiramo kamen, opeko, tramovje, vozimo apno, kopljemo glino, novo gradimo si zdaj domovino.« (pesem »Naš zadružni dom« iz otroške pesmarice Vere Albrehtove *Mi gradimo* iz leta 1950).

Literatura in viri:

- C., J.: *Gradnja združnega doma v Šmarju – močna vez delovnih ljudi*. Zadrugi dom 14/12. maj 1948, 4.
- Čepič, Zdenko: *Kmetijska politika in kmetijstvo*. Slovenska novejša zgodovina, 2. Ur. Jasna Fischer in drugi. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005. 889–892.
- Čepič, Zdenko: *Zadrugi dom kot utelesitev jugoslovanske kmetijske politike v zgodnjem jugoslovanskem socializmu s poudarkom na Sloveniji*. Skupno v skupnosti. Sedemdeset let združnih domov kot družbene infrastrukture. Ur. Martina Malešič in Asta Vrečko. Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje, 2021. 41–53.
- 9000 delovnih ur je že opravilo 300 vaščanov iz Komna. Zadrugi dom 12/19. april 1948, 2.
- Galušak je ena izmed tistih vasi, ki je z junaškim delom in jekleno voljo zgradila združni dom. Zadrugi dom 25/28. julij 1948, 1.
- Hribar, Janez: *Za čim uspešnejšo gradnjo naših združnih domov*. Zadrugi dom 1/8. februar 1948, 1.
- Hus, Herman: *Tipi slovenskih združnih domov*. Zadrugi dom 3/20. februar 1948, 4.
- Intihar, Rezka: *Ves denar za knjige*. Zadrugi dom 23/14. julij 1948, 2.
- K., J.: *Podelitev prehodne zastavice najboljši kulturno-prosvetni skupini*. Zadrugi dom 24/21. julij 1948, 2.
- Kmetje so postali zavestni graditelji socializma na vasi. Zadrugi dom 25/28. julij 1948, 2.
- Krmelj, Maks: *Naloge združništva v drugem letu petletke*. Naša zadruga 1/2/22. januar 1948, 1.
- Malešič, Martina: *Zadrugi dom kot arhitekturni projekt*. Skupno v skupnosti. Sedemdeset let združnih domov kot družbene infrastrukture. Ur. Martina Malešič in Asta Vrečko. Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje, 2021. 101–111.
- Največ bo vreden tisti dom, ki ga bo vas zgradila z lastnimi sredstvi. Zadrugi dom 4/3. marec 1948, 8.
- Nedelja prostovoljnega dela za združne domove. Slovenski poročevalec 47/25. februar 1948, 6.
- Ne odlašajte s pripravami! Določite primerno zemljišče, pripravljajte glino, opeko, pesek, apno in les! Izberite si načrt, ki bo ustrezal vašim potrebam in vašemu okolju! Slovenski poročevalec 27/1. februar 1948, 7.
- Pavšič Milost, Aleksandra: »Zadrugi dom – naš ponos«. *Katalog k razstavi o gradnji združnih domov po drugi svetovni vojni*. Nova Gorica: Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, 1996.
- Pripravimo igre za združne domove. Naša zadruga 51/16. december 1948, 1.
- Prostovoljni delavci na gradiliščih so zavarovani. Zadrugi dom 5/10. marec 1948, 5.
- Razglas Izvršnega odbora Ljudske fronte Jugoslavije. Slovenski poročevalec VIII-282/2. december 1947, 1.
- Strokovni delavci in obrtniki bodo s svojim delom pripomogli h gradnji. Zadrugi dom 3/20. februar 1948, 2.
- V Lipi so vaščani sami izdelali opeko za združni dom. Zadrugi dom 26/4. avgust 1948, 3.
- V Medani se že sredi spomladanskega cvetja visoko dvigajo zidovi novega združnega doma. Zadrugi dom 7/24. marec 1948, 2.
- V združnem domu v Kokrci. Naša zadruga 1/21. januar 1949, 2.
- Vzgoji strokovnih kadrov moramo posvetiti vso skrb. Zadrugi dom 2/20. februar 1948, 1.
- Zadrugi dom v Komnu. Komen, 2006.
- Živančević, Jelena: *Soviet in Content – People's in Form: The Building of Farming Cooperative Centres and the Soviet-Yugoslav Dispute, 1948–1950*. SPATIUM 25. september 2011, 39–49.

Povzetek

Gradnja zadružnih domov je bila eden od največjih zveznih projektov Jugoslavije v času povojne rekonstrukcije in splošne družbene modernizacije. Akcijo so začeli decembra leta 1947 in v obdobju petih let na območju celotne države zgradili na tisoče zadružnih domov. Projekt je bil zasnovan z vrha, z jasnim namenom in vnaprej predpisanim potekom, tipskimi načrti, organizacijo gradbišča, programsko zasnovo, njegova realizacija pa je temeljila na množični mobilizaciji ter prostovoljnem in udarniškem delu. Ob pomanjkanju sredstev, znanja in materiala se je odgovornost za gradnjo prenesla na lokalne skupnosti. Prav v tem je bil razlog za uspeh projekta, v aktivni udeležbi in kolektivnem delovanju številnih prostovoljcev in prostovoljk, ki so na najrazličnejše načine prispevali h postavitvi doma – na prvem mestu z odločitvami, kje, kako in kaj graditi, potem pa s samoprispevki, zbiranjem gradiva, gradnjo, opremljanjem, risanjem načrtov, kulturnim programom in nenazadnje z njihovo uporabo in vzdrževanjem. Besedilo se osredotoči na začetek projekta in oriše proces udejstvovanja posameznika pri gradnji zadružnih domov, dodatno ilustriran z zapisi iz dnevnega časopisja ter z drobcami iz arhivskega gradiva.

Ključne besede

zadružni dom, prostovoljno delo, množična mobilizacija, skupnost, arhitektura, Jugoslavija

Summary

The construction of cooperative centers was one of the largest federal projects in Yugoslavia during the postwar reconstruction and general modernization of society. The campaign was launched in December 1947 and over a period of five years, thousands of cooperative centers were built throughout the country. The project was designed from the top, with a clear purpose and predetermined course, standard plans, organization of the construction site and programmatic design, and its realization was based on mass mobilization and voluntary and strike work. Due to a shortage of funding, know-how and materials, the responsibility for construction was transferred to local communities. This was precisely the reason for the success of the project, in the active participation and collective action of many volunteers, who contributed to the construction of the center in a variety of ways – first by deciding where, how and what to build, then by individual financial contributions, collecting of materials, construction, furnishing, drawing plans, cultural programs and, last but not least, their use and maintenance. This article focuses on the beginning of the project and outlines the process of individual involvement in the construction of cooperative centers, additionally illustrated with news items from the daily newspaper and fragments from archival material.

Keywords

cooperative center, volunteer work, mass mobilization, community, architecture, Yugoslavia

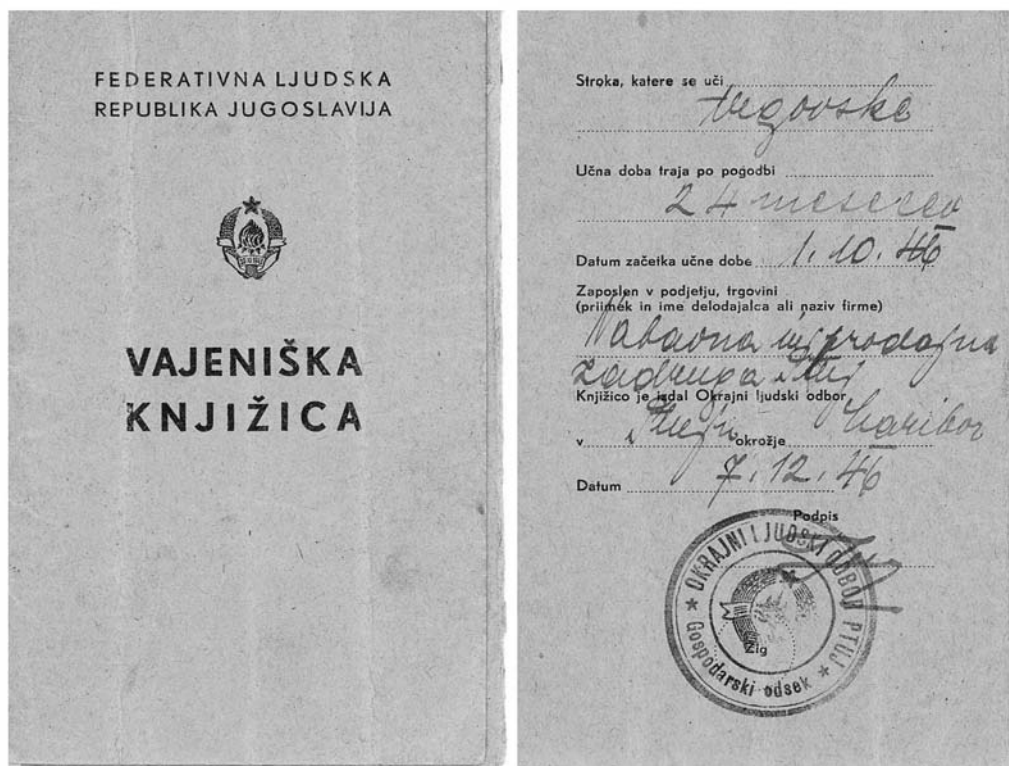
»Odgovarjat si mogo ljudem, za vse ...« Povojno delo vodje enote v kmetijski zadrugi

Urška Purg

Zadružništvo je na Slovenskem prisotno od sredine 19. stoletja do danes in obsega ogromno oblik. Prispevek se osredotoča na delovanje kmetijske zadruge s pomočjo ustnega pričevanja vodje enote Kmetijske zadruge Ptuj v času po drugi svetovni vojni do prve polovice osemdesetih let. Pričevalka predstavi postopno spreminjanje načina dela, ki ni bilo lahko, ter izpostavi lastno občutenje odgovornosti do mnogo deležnikov v procesu. Delo vodje enote kmetijske zadruge je v povojnem obdobju zahtevalo izučeno priljudno osebo, ki je bila sposobna na mestu pretehtati najboljšo odločitev za dobro vseh – sistema in kmetov ter nena-
zadnje, tudi zaposlene.

Zadružništvu in zadružnemu gibanju na Slovenskem sledimo že od druge polovice 19. stoletja (Avsec 2018,105). K njihovem razcvetu je takrat privedel »razvoj kapitalizma, neomejena konkurenca in izkoriščanje obubožanega obrtništva, male trgovine, malih in srednjih kmetov ter delavstva, ki so jih odirale banke, veletrgovci, vaški bogataši in industrialci« (Kresal 1970, 67). Danes se z združevanjem v zadruge poudarja potencial protimoči izkoriščanju ljudi in okolja ter nasprotje hierarhičnemu delovanju (Struc 2018, 232), kar je bilo pred drugo svetovno vojno opredeljeno predvsem kot socialno-gospodarski značaj s samoupravo (Kralj 1937, 1–2). Zadruge že od nekdaj delujejo na mnogo različnih področjih in tako poznamo delavske, kreditne, obrtne, stanovanjske, zdravstvene, kmetijske in druge. Prispevek bo z osebno zgodbo pričevalke predstavil delo vodje enote kmetijske zadruge v času po drugi svetovni vojni do začetka osemdesetih let 20. stoletja. Osvetlil bo njen pogled na socialni značaj kmetijske zadruge in način delovanja iz lastne delovne izkušnje v povojnih letih do pojava specializiranih trgovin tudi v ruralnih okoljih.

Jožica Kores se je z vmesno prekinitvijo zaradi druge svetovne vojne izšolala v Rogatcu, kjer ni bilo specializirane trgovske šole, ampak je bila: »Za vse, za trgovine, za gostilne in za vse dejavnosti takšne obrti. Je blo skupno.« Leta 1946 je začela z dveletno učno dobo za trgovko v Nabavno prodajni zadrugi Ptuj, danes Kmetijski zadrugi Ptuj (KZ Ptuj).



• Vajeniška knjižica Jožice Kores, 1946

Januarja 1950 je pri dvajsetih letih dobila dekret iz KZ Ptuj, ki je po začetkih iz leta 1900 in s prekinitvijo med drugo svetovno vojno po letu 1947 ponovno oživila svoje delovanje. KZ Ptuj je imela prvotno trgovski značaj (Kmetijska zadruga Ptuj 2016), zato so iskali izučeno trgovko. Dekret je od nje zahteval, da začne z delom v enoti KZ Videm – Tržec, pred tem pa še za dva meseca prevzame vodenje enot Zavrč in Turški Vrh: »*Reči, iz šole pa takoj sem mogla iti dva mesca, ... Zavrč, Turški Vrh, dve trgovine sem mogla prevzet.*« Zadolžena je bila za odkup in prodajo najrazličnejših izdelkov, od škropiv do bonbonov: »*Od kraja se je lahko v zadrugi prodajalo vse, tudi kruh, vsa špecerija in blago. Tudi metrsko in konfekcija in vsa semena in vse orodje za kmetijstvo in škropiva in vse. Kar se je pač rabilo, od polžev do zelišč, ki so jih nabirali. Tudi bonboni so bili. Kot špecerija in zadruga je blo na podeželju potem kar nekaj časa skupaj.*« Prodaja (in odkup) izjemno mešana blaga je bila mogoča, ker v vaškem okolju takoj po drugi svetovni vojni do prve polovice petdesetih let za razliko od mest ni bilo specializiranih trgovin: »*V mesti je bla zadruga glih tak, samo tam pa ni mela špecerije poleg, ker je blo tam že dosti špecerije okoli. In tak smo nekaj časa, kar menda enih več kot enih pet let, meli vse skupno.*« V KZ Videm – Tržec je delala do leta 1953, ko ji je uprava KZ Ptuj dodelila vodenje enote KZ v Leskovcu, ki jo je vodila do upokojitve leta 1983.

Delo vodje enote kmetijske zadruge

Kmetijska zadruga s sedežem na Ptujju je po drugi svetovni vojni obsegala tako nabavno-prodajni del, kot tudi kmetijsko-obdelovalni v Halozah, kamor je bila dodeljena Jožica. Njeno delo so v obdobju med 1950 in 1953, ko je še veljal politični sistem zagotovljene preskrbe,¹ sestavljali: redna prodaja izdelkov na karte,² dodeljevanje oblačil in orodja zaposlenim delavcem zadruge ter odkupi pridelkov včlanjenih kmetov.³ Iz lastnih delovnih izkušenj iz tega obdobja Jožica to opiše: »*Kmet ne bi smel nič drugam prodati. Si mogo meti vsakega kmeta, ja. Pa pogodbe so delali. Pa si mogo jim tudi preskrbeti, kdaj in kam bodo prodali.*« V njenih začetnih letih po vojni ni bilo določeno le za kmete, kaj in koliko morajo dati v odkup enoti KZ, temveč je bilo tudi strogo določeno, kdo lahko dobi kaj: »*Vsak delavec je prišo, mel seznam, kaj nuca za obleči, ne. In sem mogla samo tistim dajati. Niso pa mogli drugi kupci tistega dobiti. Pol, ko je pa prišo kontingent za druge, smo pa drugim delili, ne. Tak je blo.*« Glede na pridelke je bila naloga vodje poslovalnice, da organizira

1 Od začetka leta 1948 je bila uvedena zagotovljena preskrba »kot del političnega sistema in način uvajanja socializma v Jugoslaviji.« (Čepič 1997, 451).

2 Razdeljevanje blaga je bilo urejeno na nakaznice, ki so jih v žargonu imenovali karte (Čepič 1997, 455).

3 Zagotovljena preskrba je bila s sistemom odkupa kmetijskih izdelkov, skupaj s še prej preskrbnim sistemom, ki je bil v veljavi do leta 1948, videna kot »način 'razrednega boja' proti kmetom« (Čepič 1997, 451–2).

in zagotovi pravočasen odvzem ter prevoz odkupljenega, kakor tudi komunicira s kmeti: *»Takrat je pa blo treba obvestiti tudi vse kmete: jutri bo vagon, al pa ker den za krompir, ne. Takrat so še meli tu, da si mogo vagon naročiti in kmete, gda bo šo krompir, na primer, žita se takrat še tolko ni kupovalo. Je bla obvezna oddaja, vsaki kmet je dobil domu odločbo: tolko moreš tega dati, tolko tega, ne.«* Za obvezno oddajo so kmetje prejeli plačilo in bone, ki so jih lahko vnovčili v zadrugi: *»Na tiste bone so lahko kupovali orodje, obleko, obutev in to.«* Količino obvezne oddaje so določale odločbe: *»Vsak kmet je dobo odločbo: toliko moreš svinj dati oziroma svinjskega mesa, govejega mesa, ne – živo težo so dajali. Toliko čiste masti, toliko mleka in vse to. In vse pridelke.«* Nabrane pridelke in izdelke je zadruga nato redistribuirala glede na potrebe⁴: *»Ja, potem je to poslovna zveza razdelila spet po mesti, po trgovinah, ki je šlo vun, al pa v kuhinje in ja, v prodajo, da je mesto živelo s tega.«* Izpostavila je tudi, da po vojni veliko reči ni bilo preprosto dobiti, med drugim je bila težava v dobavlljivosti gradbenega materiala, ki je bil razprodan skoraj, še preden je prišel: *»Te je bil za toti material, uh! Nisi dobo tega ... cementa še dolgo ne, še dolgo ne. Še pol, ko je že vse blo na Ptuj, ne. Ko sem dobila cement, so ljudje nekak vidli pa zvedli, to bi vsak svoj žakl držal, ki ga ni blo za dobiti.«*

Članstvo v zadrugi za kmete sicer ni bilo obvezno, so si pa kmetje s članstvom zagotovili prednost in plačilo za po pogodbi določeno količino pridelkov in izdelkov, kar je bil tudi edini način zaslužka – izvzemši človeško iznajdljivost, ali kot to imenuje Jožica: *»Ja, so pošvinglali kje tak.«* Plačilo je bil velik motivacijski faktor za pridružitve, kakor tudi vztrajno pridobivanje članov, ki ga je uprava spodbujala. Člane zadruge so pridobivali tako, da so šli od hiše do hiše, kar je delala tudi Jožica in njeni vajenci: *»Drugič pa jih je bilo treba več dobiti in smo mogli pol na Vidmi že hoditi po vseh vaseh. Pa so radi pristopili.«* Vsaka poslovalnica je imela še svoje krajevne odbornike. KZ Ptuj, enota Videm – Tržec je tako imela izvoljene predstavnike kmetov, ki so s tem pridobili moč soodločanja ter nadzora na lokalni ravni. Zavzemali so se, da bi se kmetijstvo čim bolj vključevalo v zadrugo s prisostvovanjem v KZ Ptuj: *»Kmetje odborniki so meli tudi pravico nekaj rečt. Bil pa je zmerom ker pri inventuri poleg. Vsake tri mesce smo meli inventuro. Oni bi mogli nadzirati, ja. Nadzirati vse to, da je to dejansko, kaj je popisano.«*

Uprava KZ Ptuj je bila na Ptuj, od koder so nadzorovali in urejali široko mrežo več kot 39 enot – poslovalnic: *»Notre [na Ptuj] je blo puno šefov. Pa je bil komercialni, pa je bil nabavni, ... ne vem, kolko šefov. Pa je bil delovodja, pa je bil direktor, pa ... puno.«* Uprava je dajala direktive in usmeritve, koliko prometa morajo imeti poslovalnice, za kar je bil odgovoren vodja poslovalnice, saj je bila njegova plača sploh od sredine petdesetih let pogojena s prometom: *»To so hudo pritiskali na promet, zato si se mogo tako boriti.«* Vodje poslovalnic so se mesečno sestajali z nadrejenimi na Ptuj, da bi pregledali delo, promet ter se seznanili z novostmi in razmerji za npr. škropiva: *»Ja, to je vsaki mogo vedeti, kaj bo prodal. Vse povedati, tega tolko, tega tolko ...«* Vmes so organizirali tudi izobraževanja in večdnev -

⁴ V obdobju med leti 1948 in 1952 je bila v sklopu zagotovljene preskrbe organizirana menjava med vasjo in mestom, agrarnim in neagrarnim gospodarstvom. Obvezni odkup je predstavljal osnovni način države za zagotavljanje kmetijskih pridelkov za tisti del prebivalcev, ki jih niso pridelovali. (Himmelreich 2008).

ne popoldanske tečaje v Mariboru, ki so bili nujni, ker: »... so ble zmerom neke novitete, tote škropive, zmeraj nekaj novo.« Kot Jožica opiše svoje svetovalno delo znotraj KZ Leskovec: »O, ja, nisi bil samo prodajalec.«

Delo mlade mame treh otrok ni bilo preprosto, sploh v času, ko na tem območju še ni bilo organiziranega varstva otrok in je bilo potrebno delati od sedmih do treh, vsak dan od ponedeljka do sobote, brez urejenih odmorov za malico: »Nič ni blo urejeno. Če si kje vgrizno sproti kaj. Pa še to so eni jezno gledli, če bi poleg jela, ne. Ni blo urejeno. Proti konci, proti konci pa je blo že urejeno.« Zaposleni so imeli redne zdravniške preglede, ki so bili smotrni glede na naravo pogosto nevarnega dela s težkimi paketi in strupenimi izdelki: »»Od kraja si škropive prodajal na deke, je bla skupna pakunga. Potle pa so že ble kilske. Te je blo tolko boljše, ne.« Na mesečne sestanke in izobraževanja na Ptuj, ki je od Vidma oddaljen 8 kilometrov, od Leskovca pa 19 kilometrov, je hodila peš ali s kolesom, kasneje z avtobusom, tudi v času visoke nosečnosti in šest tednov po porodu, ko je morala nazaj na delovno mesto: »Pa sn še porodniško mela, pa vem, je prišo direktor: 'Delat, sila je v trgovini. Delat! Ljudje nucajo.'« Takrat se je Jožica v trgovini zgrudila in je morala zaradi poporodnih zdravstvenih težav za dalj časa v bolnico.



• Jožica, prva z desne, v KZ Leskovec leta 1953 | fotografija: zasebna zbirka

Med nadrejenimi in zadružniki

Vloga Jožice kot vodje poslovalnice KZ je bila vpeta v zapleteno mrežo odgovornosti deležnikom. Primarno je bila odgovorna nadrejenim v upravi, od katerih je bila odvisna mesečna plača. Sledila je odgovornost kmetom odbornikom v vlogi nadzornikov, ki bi se lahko pritožili nad njo, če ne bi bili zadovoljni z njenim delom, ali pa so ji zgolj očitali, če ni bilo vse tako, kot so pričakovali: »Če jim kaj ni blo po volji: 'Zakaj tega nene naročiš? Zakaj tega nimaš?'« Obenem pa je s kmeti zadružniki in s kupci morala gojiti odnos, ki je rezultiral v dobrem finančnem stanju poslovalnice: »Ja, moraš tako delati, da ti lahko zaupajo.« Zadruga je bila ob nakupovanju tudi mesto neformalnega druženja kmetov, kar je vodjo še dodatno povezovalo z zadružniki: »To so ljudje, moški v glavnem, ... te so hodili še fejest k maši, ne ... kak od maše, vsi v trgovino, na sredi trgovine, jaz strežem, keri bo kaj mel, oni pa v pogovor. Pa so se menli, kak bi to, kak bi pa s totim škropivom, pa kak to. Oni so se skupaj menli, al pa s semeni, kak sejejo, kak naredijo, kak pol škropijo ... vmes pa mene vprašali, ne. In to so bli po eno uro vkup moški.« Glede na to, da je Jožica na začetku kariere delala v različnih enotah, kjer je morala biti v nenehnem stiku s kmeti, je s tem gradila osebni odnos z njimi, zaupanje in lojalnost: »In tako sem spoznavala vse kmete. En dan sem Lancovo vas šla obvestit, en dan v Pobrežje.« To je bilo še toliko bolj pomembno za njeno delo, ko KZ Leskovec ni bila več edina trgovina v okolici: »Ja, so že ble trgovine. Si resno mogo biti tako agilen in do vsakega človeka pa vsakega. To si mogo se fejest med ljudi pogovarjati, ke si vse to vedo.« Pritisk so tukaj ustvarjali tudi iz uprave, kjer so pozivali k čim večji odzivnosti vodje: »Je bil notre tudi komercialni in se je drl, kolko mormo imeti prometa, kolko mormo iti do vsakega: 'Ko bote vidli, da bo kdo lopato zasado doma, ki bo gradil, že k njemu, že k njemu in ga osvojit, da bo samo tu ves material jemal.'«

Svojo vlogo je Jožica tudi sama dojemala z odgovornostjo do ljudi: »Ja, prijazen moreš biti ž jimi in jim resno kdaj poiskati tako mesto kupca, da je dobro prodal, ne. Pa da si vse sorte ..., vse sile napel. Svoje delo moraš narediti.« Pokazatelj njenega odnosa in zaupanja vanjo je tudi to, da so ljudje hodili k njej domov, ko je bila na dopustu in je njeno delo prevzela nadomestna oseba: »So hodili domu, tu sem: 'Če pa mi ni dal tega.' 'Pa grozdje sem prepelala ...' je prišla ena, '... pa mi ni dal nič, kolko je blo. Nič papira nimam, pa nič. Kaj bom te zaj vse zgubla?' ... pa to. Pa drugi prišo: 'To, poglej, kak mi je to zaračunal!' Pa tak.« Zraven odgovornosti nadrejenim in zadružnikom je nihala tudi med prijaznostjo in previdnostjo, kjer je bila previdna pri predajanju poslov drugim, ki so jo nadomeščali: »Če sem mela dopust, sem mela inventuro pred, ne. Pa nisem tak zaupala komu drugemu, ne. Pa pol nazaj, ne.« Obenem pa je bila previdna pri korektnosti opravljanja dela, saj so se uporabniki lahko pritožili inšpekciji, kar je lahko imelo različne posledice za zadrugo in za vodjo: »Nekak se zagovarjati in od zadruge pol dobit plačilo, al si bil ti kaznovan, al nekaj takega. Ja, s tem smo bli previdni.«

Ne nazadnje pa je bila odgovorna tudi vajencem, ki so se izučili pod njenim vodstvom, na kar je zelo ponosna: »Samo, mela sem pa veliko vajencev jaz. A, ene dvajsti vajencev sem zvučla! Z nule, jaz sem jih mogla uvajati.«

Sklep

Službena pot skozi obdobje po drugi svetovni vojni do osemdesetih je za Jožico pomenila veliko odgovornosti in dela. Kot sama pravi: »Ja, v zadrugi so bli hudi cajti. Pri deli in kmetih, ki niso mogli prosto tak glih prodavat, ne. Ni blo. Mogo si že neko vezo met, ke si to lahko prosto prodal, zadruga pa je svoje cene postavljala ... So se borili, ampak trg ni bil usmerjen. Ni še blo to. Niti gor, najvišji kader, še ni bil usmerjen za to vse, za lepo trgovanje.« Skozi njene spomine je mogoče slediti spreminjanju načina dela, ki je bil uglašen na politično stanje. Vidno je tudi, da so pravice zaposlenih z leti rastle, kakor so se sčasoma urejali tudi pogoji za delo v obliki malic, porodniških, varstva za otroke ... Jožica se je morala v vseh sistemih ujeti, znajti in delovati tako, da je bilo najboljše za vse. Svoj čas zaposlene strne: »Ja, delati je blo treba fejest.« Kljub temu pa ji je bilo v veliko veselje, če je bila na sestankih z nadrejenimi pohvaljena za dobro opravljanje dela: »Kaj je blo ... ja, nič, če si mel dosti prometa, si bil vseeno rad. Če glih nisi tistega zaslužka dobo, ampak vsaj na sestanki se je šlo, ker ma najboljši promet.«

Literatura:

- Avsec, Franci: *Zadruga na Slovenskem: kratak zgodovinski oris*. Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, Letn. 46, št. 271, 2018. 104–116. https://www.ckz.si/arhiv/271/CKZ_Notranja_271_NET-104-116.pdf [10. 10. 2022].
- Čepič, Zdenko: *Zakonske osnove racionirane preskrbe v Jugoslaviji 1945–1948*. Prispevki za novejšo zgodovino, 37, št. 2, 1997. 451–461.
- Himmelreich, Bojan: *Pike, špekulanti in Trumanova jajca : preskrba prebivalstva Slovenije z blagom široke potrošnje v letih 1945–1953*. Celje: Zgodovinski arhiv, 2008.
- Kralj, Anton: *Uvod*. Zakon o gospodarskih zadrugah. Jugoslavija (1929–1945). Ljubljana: Merkur, 1937. 1–3. https://www.sistory.si/cdn/publikacije/36001-37000/36132/zakon_o_gospodarskih_zadrugah.pdf [10. 10. 2022].
- Kresal, France: *Delavsko združništvo na Slovenskem*. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja. Inštitut za zgodovino delavskega gibanja. Vol 10 No 1–2, 1970. 67–79. <https://ojs.inz.si/pnz/issue/view/319/268> [10. 10. 2022].
- Struc, Nežka: *Zadruga v Mariboru: Kdaj je protimoč dovolj močna?* Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, Letn. 46, št. 271, 2018. 222–234. https://www.ckz.si/arhiv/271/CKZ_Notranja_271_NET-222-234.pdf [10. 10. 2022].

Mariborski prepleti vzajemnosti, skupnjenja in dediščinjenja samo- niklih glasbenih in drugih alternativ

Rajko Muršič

Ko se oziramo nazaj, bolj ali manj aktivno dediščinimo svojo in skupno preteklost. Ker sem preživel odločilna leta oblikovanja svojega življenja v Mariboru, se s spomini na posamezna doživetja vse bolj nostalgичno oziram v takratno občutenje vzajemnosti, iznajdljivosti in samopomoči. Ko so oktobra 2022 v Univerzitetni knjižnici Maribor najavili popotovanje po Košakih, kjer sem odraščal, se nisem mogel izogniti spominom na prvi samonikli prostor, ki smo ga – po dogovoru z odgovornimi v krajevni skupnosti – zasedli v stavbi, ki je bila še nekaj let pred tem otroški vrtec.

Bilo je okoli leta 1979. Med nadobudnimi okoliškimi najstniki, ki so igrali v dveh ali treh zasedbah, je bil tudi Borut Gombač, ki sem ga opomnil, da med obiskom Košakov to tudi pove. V kletnih prostorih nekdanje primestne vile smo si uredili prostor za vaje: Borutova skupina je bila Zelena kobilica, jaz pa sem začel s skupino Mi. Med letoma 1980 in 1985 smo tam izvedli nekaj glasbenih nastopov in drugih prireditev, toda že v letu 1980 smo se morali iz kletnih prostorov izseliti, češ da bodo stavbo porušili. To se je zgodilo šele konec osemdesetih let, ko je nekdanjo vilo zradirala mestna obvoznica.

Materialni pomnik je izginil, tako da se vrtca spominjamo le še redki njegovi zasedbeniki in uporabniki. Le če se po kakšnem naključju zgodi, da o svojih spominih pišemo, kot jaz tukaj, ali jih kakorkoli drugače omenjamo v javnosti, kot na primer verjetno Borut Gombač ob avtobusnem popotovanju po Košakih oktobra 2022, postanejo skupni (več o tem Muršič 2022) in s tem tudi skupna dediščina. Posredovanje spominov v javnost ter kakršenkoli drug način oživljanja preteklosti upoštevajo vrednote sedanjosti lahko razumemo kot dediščinjenje. Kulturna dediščina je neločljivo povezana s spominom in praksami ter predmeti, ki jih povezujejo. Njen nesnovni del ne počiva v kakšnih namišljenih platonskih nebesih, temveč je najizraziteje od vseh vrst dediščine vpet v vsakdanje – in manj vsakdanje – individualne in skupne prakse. V prispevku se bom ozrl na nekatere pretekle modele samoniklih praks v Mariboru, ki jih s tem zavestno dediščinim, predstavljajo pa primere skupnega in skupnostnega odzivanja na potrebe mlajših generacij v okolju, ki je jemalo skupnost in skupnjenje kot nekaj samoumevnega in načeloma pozitivnega, čeprav se je oblast na samonikle pobude, podobno kot danes, odzivala z zavračanjem, če ne kar z represijo.

Opisi praks skupnjenja izhajajo iz nepredvidljivih obzorij kolektivnega, socialnega, kulturnega, komunikacijskega ali telesnega (izkustvenega/telesnega) spomina. Spomin, tudi individualni, ne le kolektivni (Connerton 1989), družbeni (Assmann 2011) in kulturni (Assman 2008), v doživljanju mesta (glej Muršič, Abram in Bajič 2022) – kot rečemo po domače, “na licu mesta”, torej tam, kjer nam mesto razkriva svoj obraz – opozori na dinamično spreminjajoč se živi spomin na dejavnosti iz preteklosti, ki vsaj v spominih in spontanem dokumentiranju posegajo tudi v sodobne podobne prakse.

Dediščinjenje alternativnega Maribora od šestdesetih let dalje

Vrste dediščinjenja spominov in izkušenj, ki se porajajo spontano, tudi brez očitnih povezav s kakršnokoli “uradno” kulturno dediščino, kot jo proizvajajo (v)poklic(a)ne institucije, na primer javni Zavod za varstvo kulturne dediščine ali Koordinator varstva nesnovne kulturne dediščine, so v svoji spontanosti zelo različne. Potekajo lahko na družabnih omrežjih (glej npr. TGS 2021–2022; MBMPHA 2011–2022; Nostalgia Club 2020–

2022), spletu (predvsem KMSC Media 2022), v galerijah (npr. Mi, vi, oni 2013–2014) in muzejih ter na samoniklih prizoriščih in v drugih javnih prostorih in kontekstih.

Ključen del dediščinjenja poteka v vsakdanjih praksah, lokalnih in interesnih skupnostih, javnem diskurzu, tako v klasičnih kot digitalnih medijih, in nikakor ni omejen na publik(a)ne ustanove. Da pa ni mogoče dediščiniti prav vsega in da je v dediščinjenju ogromno primerov potvarjanja, spreminjanja in izmišljanja, podobno kot folklorizacija izročil skoražda nujno porojeva lažno folkloro (lažno folkloro; angl. *Fakelore*; kič in potvorjeno umetnost; glej npr. Rihtman-Auguštin 1976: 9; Klaus 2014). Zato moramo dediščinjenje obravnavati s pomočjo kritike koncepta kulturne dediščine, še posebej tistega njenega dela, ki je prišel v ospredje zadnji, nesnovne kulturne dediščine (Muršič 2018).

Kulturni prostori in samonikle prakse namreč zaznamujejo mesta veliko bolj, kot se zdi na prvi pogled. Veliko vidikov mestnega življenja je, ki se z menjavanjem generacij, skupaj s spremembami v načinih življenja, preoblikujejo v nove prakse, vendar vedno znova na strukturno podoben način. Dobre prakse se prilagajajo zahtevam časa ali pa si jih ljudje vedno znova zamislijo povsem na novo.

Vzemimo kot primer spomine na živahno glasbeno in plesno življenje Maribora petdesetih in šestdesetih let, ko je že okoli leta 1962 v mestu delovala kopica mladih elektrificiranih zasedb, še preden so takratno živahno glasbeno dogajanje sploh poimenovali beat. Elektrificirane zasedbe so izvajale plesno glasbo takratnega časa, ko je mladino obsedel twist; besedo beat, ki sicer pomeni ritmično udarjanje, so šele nekaj let pozneje povzeli po znamenitih Beatlih. Ali je bil zaradi tega Maribor Liverpool – ali bi ga bilo bolje, zaradi tekstilne industrije, ki so jo v mestu uvajali od dvajsetih let 20. stoletja, imenovati jugoslovanski Manchester? Dediščinjenje mesta in njegove nedavne popularnoglasbene preteklosti (glej npr. prispevke Kulturno-medijskega centra Maribor, predvsem *Legende* 2018–2021) sodi v tiste primere dediščinjenja lokalnih tradicij popularne glasbe, ki jih zasledimo povsod po svetu in opozarja, da je mesto potrebno ves čas opazovati in doživljati kot prizorišče ponovne interpretacije izkušenj različnih generacij. Ko živih prič ni več, se nekdanji živi spomini umaknejo preostalim kulturnim spominom še živečih generacij, odmrle neposredne spomine pa ohranjajo bodisi dediščinske institucije (arhivi in muzeji) bodisi se spomini ohranjajo s predmeti, v ambientih, kulturnih prostorih ter v obliki takšnih in drugačnih zapisov, same izkušnje preteklih generacij pa bodisi poniknejo v pozabo bodisi postanejo prilagojeni in spremenjeni del živih praks prihajajočih generacij.

V zadnjem desetletju je prišlo do dediščinjenja določenih popularnoglasbenih praks 20. stoletja v mestu, katerih ključni del so bile samonikle prakse, ki jih je mogoče prepoznati kot odzive meščanov in meščank na izzive svojega časa, izhajale pa so iz preteklih, deloma pozabljenih, deloma habituiranih izkušenj iz predmodernih časov, tako ruralnih kot urbanih. Temeljne skupnosti, župe, so od časov naselitve slovanskega življa poznale skupne površine in njihovo skupno souporabo (Vilfan 1996, 53). Skupne zadeve so urejali na sestankih, tako da so šli na sredino. Iz tega izhaja beseda srenja, v kateri so urejali skupna zemljišča. Skupne (srenjske) površine so imenovali tudi skupščina, gmajna ali komunela (Vilfan 1996, 218). Tudi v mestih so poznali določene oblike skupne souporabe zunanjih gmajn in skupne skrbi za ceste in obzidja, kar se je imenovalo obgradje ali pomirje

(Vilfan 1996, 166). Skupno (komuna, gmajna) je bilo torej nekoč samoumevno in je utemeljevalo njeno rutinsko souporabo. V teh srednjeveških in še starejših praksah je mogoče prepoznavati samoumevne izvire samoorganiziranosti v nedavni preteklosti in danes. Sodobno pojmovanje javnega se v marsičem prepleta s starejšimi praksami "sredinjenja", tj. soodločanja o skupnih zadevah, kar je vodilo tudi v specifične lokalne oblike samoorganizacije modernega skupnega življenja, tudi v souporabo in zasedbo prostorov, v katerih je lahko zaživela sodobnejša popularna glasba.

Skupnjenje in dediščinjenje popularne glasbe

Kar zadeva popularno glasbo, je potrebno najprej omeniti jazz, ki je v Maribor vstopil v drugi polovici dvajsetih let. V medvojnem času je živel predvsem v gostilnah in v plesnih prostorih hotelov. Preživel je tudi represivna štirideseta leta in v drugi polovici petdesetih let zasedel vse razpoložljive plesne prostore (glej npr. Muršič 2000). Toda od spomina na takratne plesne prireditve je ostalo bore malo. Ohranjenih prostorov, v katerih bi se še vedno izvajale glasbene prireditve, tako rekoč ni več. Skupaj s tisto generacijo, ki je prinesla jazz v mesto, je odšel tudi spomin na njihove samonikle prakse v mestnih beznicah in hotelih.

Zaenkrat je nekoliko drugače z dediščino rocka, tj. beata in popa v šestdesetih letih. Spomini takratnih akterjev so še dokaj živi, in tudi nekatere "kulturne prostore" takratnega časa bi še bilo mogoče ohraniti. A zelo redke. Padlo je mariborsko sejmišče s prireditvenim prostorom v Hali B, padla je tudi samopostrežna restavracija Center na Prešernovi, da Kluba mladih, ki ga je zradirala Univerza v Mariboru, ne omenjam. Spomin na živahno rokovsko preteklost Maribora je bil nekaj časa morda bolj živ zunaj mesta kot v njem (glej Glavan 1983, 15).

Zaradi trmastega delovanja različnih generacij so se ohranili določeni prostori t. i. alternativne kulture osemdesetih let, predvsem z zasedbo Pekarne in kopice drugih samoniklih kulturnih prostorov v mestu.

Kot dva pretekla primera neformalnega delovanja na mariborski sceni lahko navedem Jazzovsko sekcijo, ki je delovala v drugi polovici sedemdesetih let pod vodstvom Braneta Rončela in Urške Čop, ter neformalni Inkriminalni kolektiv, ki je deloval med letoma 1983 in 1987 pod neformalnim vodstvom Jožeta Kosa Grabarja. Jazzovska sekcija je vzgojila generacije mladih, predvsem dijakov, pri sprejemanju radikalne zvočnosti takratnega jazzja, Inkriminalni kolektiv pa je pomembno sooblikoval dogajanje v prvem Gustavu na Razlagovi ulici, bil pa je dejaven tudi pri nastanku Mariborskega Radia Študent (Marša). Habituirana dediščina ne tako davnih časov se v mestu torej iskri še danes. Toda brez kontinuitete anonimnih akterjev na džezovski, rockovski in alternativni sceni ne bi bilo enake samoorganizirane kulturne tvornosti v zadnjih desetletjih in danes.

Če takšno tvornost pokonča kapital, se za njo izgubi vsaka sled spomina in organizacija, toda vredno je omeniti, da je bil Maribor prvo mesto v tem delu sveta, ki je imelo svojo kabelsko televizijo s spremljanjem tudi prvih satelitskih oddajanj že v prvi polovici osemdesetih let. Meščani, ki niso mogli loviti signala s Pohorja, so se samoorganizirali in vzpostavili mrežo, na katero so ob začetku oddajanja satelitskih programov dodali še skupen satelitski sprejemnik. Danes na spletu o tej samonikli pobudi meščanov in meščank med Piramido in Kalvarijo ne najdemo praktično ničesar. A samoniklost te samoorganizacije ostaja.

Doživljanje in izbira sta v človeškem življenju in v vsaki njegovi situaciji posebej plod naključij in naključja. Čemur rečemo kolektivni spomin, je zbir naključnih usod posameznikov in njihovih kontingentnih izbir. Venomer pozabljamo, da je zgodovina stkana iz naključij in osebnega nerazumevanja situacij, v katerih se znajdemo. Toda prav nepredvidljivost življenja narekuje naslanjanje na podedovane prakse in zato se kolektivne izkušnje preteklih generacij na nepredvidljive načine pojavljajo v sodobnosti.

In vendar: če jemljemo vse te prikrite in na prvi pogled nepomembne dejavnosti kot dediščino, potem jo je vredno jemati resno.

Viri in literatura:

Assmann, Alaida: *Duga senka prošlosti: Kulturna sećanja i politika povesti*. Beograd: XX vek, 2011.

Assmann, Jan: *Communicative and Cultural Memory*. Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook. Astrid Erli in Ansgar Nünning, ur. Berlin in New York: Walter de Gruyter, 2008. 109–118.

Connerton, Paul: *How Societies Remember*. Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press, 1989.

Glavan, Darko: *Lekcije iz sociologije*. Drugom stranom: Almanah novog talasa u SFRJ. David Albahari, ur. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO, 1983. 15–19.

Klaus, Simona: *Pa vse, kar sem hotu, so ble dobre vile: Folklor v oglasih med letoma 1980 in 2011 v Sloveniji*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014.

KMCS Media: Kulturno medijski center Slovenije. Spletni portal; <https://homocumolat.com/> (25. 10. 2022).

Legende. KMCS Media: Kulturno medijski center Slovenije, 2018–2021. Spletni portal; <https://homocumolat.com/category/glasba/legende/>, (1. 11. 2022).

Mi, vi, oni: Fragmenti alternativnih praks 80-ih v Mariboru. Razstava. Umetnostna galerija Maribor, 2013–2014.

Muršič, Rajko: *Zgodba o popularni in rock glasbi na Drugi gimnaziji*. II. gimnazija Maribor: 1950–2000: zbornik ob 50-letnici. Ur. Marija Sajko. Maribor: II. gimnazija Maribor, 2000. 54–62.

Muršič, Rajko: *Od izročil do nesnovne kulturne dediščine: Politične, gospodarske in skupnostne razsežnosti dediščinjenja*. Etnolog 28/2018, 15–40.

Muršič, Rajko: *Dotik spomina na presečišču posamične izkušnje in skupnega simboljenja*. Občutki mest: Antropologija, umetnost, čutne transformacije. Ur. Rajko Muršič, Blaž Bajič in Sandi Abram. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2022. 47–61; <https://ebooks.uni-lj.si/ZalozbaUL/catalog/view/357/683/7891>, (2. 11. 2022).

Muršič, Rajko, Blaž Bajič in Sandi Abram, ur.

Občutki mest: Antropologija, umetnost, čutne transformacije. Ljubljana: Založba Univerze v Ljubljani, Znanstvena založba FF, 2022.

Nostalgia Club: Facebookova skupina. 2020–2022; <https://www.facebook.com/groups/220363802699092>, (25. 10. 2022).

Rihtman-Auguštin, Dunja: Transition of Folk Culture in Yugoslavia. *The Folk Arts of Yugoslavia*. Papers Presented at symposium Pittsburgh, Pennsylvania, March 1976. Duquesne University Tamburitzans Institute of Folk Arts, 1976. 3–20.

TGS – Tota glasbena scena: Facebookova skupina, 2021–2022; <https://www.facebook.com/groups/458193721844647>, (25. 10. 2022).

Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev: Od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica, 1996 (1981).

#MBMPHA - Mariborska Metal/Hc/Punk/Alter scena: Music/Records/Bands/Concerts. Facebookova skupina, 2011–2022 <https://www.facebook.com/groups/108979625848704>, (25. 10. 2022).



 INTRODUCTION TO THE THEMATIC ISSUE

A participatory economy and cooperativism

Meta Kordiš and Ciril Oberstar

We live in interesting and exciting times. A time of social and economic upheaval and the ever-present climate crisis. Our daily economic practices, addressing of housing issues and even our leisure activities are framed by a neoliberal view of society. Democracy and the remnants of a welfare state are under attack. Capitalism is not an economic system that can sustainably solve pressing environmental and climate problems. Even less so can the neoliberal ideology that props it up. Old empires are collapsing and their elites are aggressively and shamelessly protecting their privileges, turning to the far right in the process, and dragging the (lumpen)proletariat (and leading them by the nose) in so doing. The agonized left is searching for the right responses and ways to mobilize people and the masses. At the same time, new world superpowers are rising and rapidly consolidating their authoritarian features. Even so, the historian can view these turbulent times with more optimism, knowing that with the collapse of the old world, a new one is born. As the famous refrain goes, we are in the Age of Aquarius. We know from the past and from our own experience that we are stronger when we cooperate. When we stand in solidarity. When we listen to one another. When we help one another. When we share and exchange with one another.

One possible and perhaps correct response, which leads to a fairer socioeconomic system that is also environmentally friendly and good for all living creatures, is a participatory economy, in which participation is manifested in the form of cooperation in the ownership, management, creation and consumption of products and services.

As Karolina Babič writes in her article, it is through the principle of shared creation and joint consumption that “the ultimate goal of participation is shown, as a process of co-creating living conditions and ways of life in which individuals as well as communities become autonomous co-creators of their lives.”

The best known model of the participatory economy, although far from the only one, is the cooperative. In Slovenia, too, this form is the oldest and, at the same time, the most widespread – an observation that likely holds true for most countries of the world. The internationally harmonized definition of cooperatives and the fundamental principles of cooperatives state that “a cooperative is an autonomous association of persons united voluntarily to meet their common economic, social and cultural needs and aspirations

through a jointly owned and democratically controlled enterprise.” (ICA 2018) The basic principles of the cooperative are: “1. voluntary and open membership; 2. democratic member control; 3. economic participation of members; 4. autonomy and independence; 5. education, training and information; 6. cooperation between cooperatives; 7. care for the community.” (ibid.) At the core of the definition is democratic management based on the principle of “one member, one vote”, which is the key to the participatory management model in cooperatives.

A participatory economy in its formal and informal forms provides opportunities for different strategies in the way of life, mutual cooperation and coexistence, trade, sharing of knowledge, skills and abilities. Within cooperatives, it is possible to create together, spend together, live together, create music together... in short, there is no aspect of life that cannot be organized cooperatively or communally. But the key here is not only the form of management, but also the ethical aspects of participatory or cooperative operation, strengthening of autonomy of the individual and a better life, which is based on the “joy of creation and freedom of action”. As such, participatory practices, as Babič notes, have far-reaching transformative potential, both for the individual and for society.

In this thematic issue, we reflect on various practices of participatory action, from a cooperative housing organization to agricultural and credit cooperatives, from joint cooperative homes to joint musical creation. We tried to address the participatory economy and cooperatives both in theory and in practice, with examples of specific cooperative and participatory efforts.

To introduce the topic, we interview Michael Albert, a tireless American activist and author of the famous book on the participatory economy *Parecon*, who explains and argues for participatory economics as a model of a new social and economic vision of world development and a possible alternative form for the organization of a post-capitalist society.

In the first article in the thematic set, Karolina Babič, in a slight departure from Michael Albert’s definitions, sets out to explain the basic concepts of the field, from an explanation of the participatory economy and the practices of a social and solidarity economy to a definition of cooperatives. The article begins with an answer to the question of what participation is, then explains, among other things, how social enterprises differ from other types, such as conventional enterprises, and above all, it presents various aspects, features, goals and principles of social economies. By elaborating on the forms of participation in cooperatives, which the author addresses at the end of the article, she thus equips us with a basic conceptual apparatus for understanding and evaluating a participatory economy, including cooperatives.

In his article, Franci Avsec initially deals with the legal aspects of cooperatives in the international space and in Slovenia, while also briefly summarizing the differences between countries and the historical development of cooperative law. The bulk of the article is devoted to the analysis of the financial structure of cooperatives, which is carried out based on publicly available financial data and his own calculations. The analysis shows the extent of cooperatives in Slovenia and their share in the Slovenian economy. The author concludes the article with a thorough and detailed typology of cooperatives in Slovenia,

while also highlighting an interesting legal and financial aspect showing indivisible cooperative capital. In his conclusion, he suggests some solutions that would make sense to introduce into the Slovenian legal model from the standpoint of intergenerational fairness.

However, cooperatives should not be overidealized. It should be realized that they are a product of capitalism or rather a response to it, as can be seen from historical analyses and examples. Cooperatives eased the transition from feudal relations to a money economy and capitalism for the lower classes in Slovenia, and promoted solidarity and education. At the same time, cooperatives could do business with one another not in solidarity, but in the context of capitalist competition. Just as Franci Avsec touched on this for modernity, Žarko Lazarević and Jure Stojan show this in a historical perspective for the example of credit cooperatives.

In his article, Žarko Lazarević does not diminish the importance of Janez E. Krek's commitment to the establishment of a network of cooperatives, but points out that without many committed cooperative members, initially priests, and later those from lower economic and social classes schooled and educated in the Cooperative School, cooperatives would not have grown into such a movement and empowered so many. The cooperative as a community enforced mechanisms of financial and economic control among its members. Anyone who did not follow the cooperative rules, as well as the moral framework of the time, could quickly fall out of the safety net.

Through an analysis of Austro-Hungarian statistics, Jure Stojan presents an economic model of cooperatives and places it in the broader context of the dual monarchy of the time, based on its economic, i.e. financial, performance. He also describes the dynamics of mistrust and suspicion between economic entities and the state bureaucracy, which wanted to systematically collect and process statistical data. He concludes that the number of cooperative members was small and that cooperatives were modest in terms of their capital, over the years increasingly moving away from the money economy.

Marta Rendla presents an interesting paradox by means of a historical analysis of housing cooperatives from the time of a capitalist economy and from the socialist era. Up until the Second World War, cooperatives were based on collective mutual aid and the cooperation of their members to solve housing issues, while under socialism, where tower block construction was prevalent, cooperatives represented a higher standard of housing in individualized row houses, and at the same time influenced prices on the real estate market, as rents and apartments became cheaper.

Anja Lazar, Maša Hawlina and Rok Ramšak in their article (*Collective*) *ownership for all? Housing cooperatives: housing for people, not for profit* focuses on a presentation of the principles and operation of housing cooperatives as one of the more effective alternative housing practices. In thinking about the advantages of collective ownership over individual ownership, about coexistence based on solidarity as opposed to the competitive behavior of tenants (even among applicants for nonprofit housing), housing cooperatives are offered as a practice of resistance against the neoliberalization of the housing question. Cooperative movements solve the housing problem from the bottom up, but they can only succeed with the help of appropriate regulatory policies and legal standards of the

state. The article, citing the interesting findings of recently conducted surveys among tenants and owners, also deals with realistic possibilities and concrete proposals for the further development of the cooperative housing sector in Slovenia.

Under postwar socialism, cooperatives were established from the top down, which was in complete contradiction to the essence of cooperativism, and market mechanisms were applied, intentionally or not, while solidarity and democracy were merely superficial, or took shape in spite of the mandatory volunteer work and monetary contributions, as Martina Malešič shows in the example of the construction of cooperative centers. The construction of cooperative centers simultaneously built and co-created communities. People regarded the building as their own during construction and for a long time afterwards – as their public space, where in many places they are still the heart of local communities today, where people gather on various occasions and thus the community is in fact realized and reproduced or confirmed over and over again.

Contradictions of socialism can be seen in an ethnographic vignette by Urška Purg. An account by the head of a unit of the Ptuj Agricultural Cooperative describes the operation, gradual change in the way of work and her own sense of responsibility towards many stakeholders in the process, as she had to be able to weigh the best decision on the spot for the good of everyone – the system and the farmers, and last but not least, also the employees. The article also shows the role of women under socialism and in a patriarchal environment.

Informal community practices, transmission of knowledge and experience through memory, which can become manifested over time into cultural heritage and thereby be preserved for posterity, also make up a participatory economy. Rajko Muršič's essay describes the intertwining of mutual aid, sharing and heritage creation that took place in original music and other alternative scenes in Maribor. He concludes the discussion with a reflection on how "we often forget that history is woven from coincidences and personal misunderstanding of the situations in which we find ourselves. But it is this unpredictability of life that dictates reliance on inherited practices, and that is why the collective experiences of past generations appear in unpredictable ways in modernity." It therefore perhaps makes sense to take past cooperative practices and experiences, good and bad, in this way. Creative, rooted in solidarity, responsible. Only in this way may the prospect of a better and different future for all of us open up.

This issue tries to offer some such insights into selected past, some present and possible future worlds, where participation is not just an unachievable desire, where equality is not just a promise, community responsibility is not an empty phrase and where the individual speaks and actively decides through their voice, which is not ignored in the community.

The prewar and socialist heritage of cooperatives and a participatory economy is simply dead heritage if it is not reflected upon and if no attempt is made to put it into practice. Some past and present attempts are described here, as well as some that may succeed in the near or distant future.